

**T.C
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH BÖLÜMÜ
ESKİÇAĞ TARİHİ ANA BİLİM DALI**

HURRİ - MİTANNİ DEVLETİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**HAZIRLAYAN
Tuncer BALKAYA**

**DANIŞMAN
Doç.Dr. L. Gürkan GÖKÇEK**

ANKARA - 2009

ONAY

Tuncer BALKAYA -068241106 tarafından hazırlanan “Hurri Mitanni Devleti” başlıklı çalışma, 26/10/2009 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda *oybirliği* ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof Dr. İlhami DURMUŞ (Başkan)

Doç.Dr.L.Gürkan GÖKÇEK

Yrd.Doç.Dr.Remzi KUZUOĞLU

Ö N S Ö Z

Hurri-Mitanniler, Önasya Medeniyetlerinin en önemlilerinden birisidir, özellikle başkentleri Waşuganni bulunamamış olmasından dolayı haklarında henüz yeterli bilgiye sahip değiliz. Onların, Sümer, Babilonya, Hitit ve Mısır ile olan bağlantıları bilinmekte. Ancak; Hurri-Mitannilerin, Önasya dünyasındaki önemli tarihi rolü ve yaptıkları önemli değişiklikler henüz tam anlamıyla aydınlanabilmiş değildir.

Anadolu'da ve Mezopotamya'da, Milattan Önce II. binin ortalarından itibaren hüküm süren ve bir imparatorluk kuran Hurri-Mitanniler, bu bölgede büyük bir medeniyet kurmuşlardır. Ön Asya olarak tabir edilen bölgeye, önce küçük kabileler halinde gelerek yerleşmişler, kendilerinden önce varlıklarını sürdüren Anadolu ve Mezopotamyalı kültürlerle zaman içerisinde kaynaşmışlar, daha sonra bu kavimleri egemenlikleri altına almışlardır. Hurri ve Mitanni isminin ilk defa ortaya çıkmasından başlayarak ve devlet haline geldiği dönemde, dönemin güçlü devletleriyle, yapmış oldukları siyasi ilişkinin, hangi alanlarda ve ne şekilde olduğu, bu tez kapsamında incelenmiştir.

Söz konusu kavim üzerinde, yerli ve yabancı bilim adamları değişik konu başlıklarıyla çalışmalar yapmışlardır. Ülkemizde bu konu başlığı ile şimdiye kadar bu devletin ortaya çıkışı ve siyasi ilişkileri irdelenmemiştir. Amacımız, çalışmalarımız neticesinde bu konuya bilgiler ışığında toparlayıcı bir etki yapmaktır.

Araştırmalarım esnasında ufuk açıcı yönlendirmeleriyle yardımlarını esirgemeyen danışman hocam, Sayın Doç.Dr. L.Gürkan GÖKÇEK'e, teşekkür etmekten mutluluk duyuyorum. Ayrıca, gerektiği yerde yardımlarını esirgemeyen değerli hocam, Sayın Yrd. Doç.Dr Esmâ REYHAN'a ve bana tüm çalışma boyunca sabır gösteren aileme en içten teşekkürlerimi sunmayı bir görev kabul ederim.

Tuncer BALKAYA
Ankara - 2009

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	I
İÇİNDEKİLER.....	II
KISALTMALAR LİSTESİ	V
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM COĞRAFİ KONUM

1.1. ANADOLU COĞRAFYASI.....	4
1.1.1. Doğu Anadolu Bölgesi'nin Coğrafi ve Jeomorfolojik Özellikleri.....	7
1.1.2. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Coğrafi ve Jeomorfolojik Özellikleri..	13

İKİNCİ BÖLÜM PREHİSTORİK(TARİH ÖNCESİ) ÇAĞLAR

2.1. Neolitik Çağı.....	18
2.2. Kalkolitik Çağı.....	19
2.3. Tunç Çağı.....	21

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM KAYNAKLAR

3.1. ARKEOLOJİK KAYNAKLAR.....	25
3.1.1. Hurri Maddi Kültür Kalıntılarından Mağara, Kaya Resimleri Ve Kaya Üstü Gravürleri.....	25
3.1.2. Hurri Maddi Kültür Kalıntılarından Besin Üreticisi Köyler Ve Bu Köylerin İnşaat Türleri.....	27
3.1.3. Seramik.....	29
3.2. KARAZ KÜLTÜRÜ.....	30
3.3. YAZILI KAYNAKLAR.....	32

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

HURRİLERİN MENŞEİ VE HURRİ-MİTANNİ DEVLETİNİN SİYASİ TARİHİ

4.1.	HURRİLER KİMDİR? KEŞFEDİLMELERİ VE ANAVATANLARI.....	36
4.1.1.	Hurrilerin Menşei.....	36
4.1.2.	Hurrilerin Keşfedilmeleri ve Anavatanları.....	40
4.2.	HURRİ- MİTANNİ DEVLETİ SİYASİ TARİHİNİN ANA HATLARI.....	43
4.2.1.	Hurriler.....	43
4.2.2.	Mitanniler.....	46
4.2.3.	Hurri-Mitanni Devleti Siyasi Olayları.....	50

BEŞİNCİ BÖLÜM

HURRİ-MİTANNİ DEVLETİNİN DEVLETLERARASI İLİŞKİLERİ

5.1.	HURRİ MİTANNİ - HİTİT İLİŞKİLERİ.....	59
5.2.	HURRİ-MİTANNİ - URARTU İLİŞKİLERİ.....	72
5.3.	HURRİ-MİTANNİ - ASUR İLİŞKİLERİ.....	76
5.4.	HURRİ-MİTANNİ - MISIR İLİŞKİLERİ.....	83

ALTINCI BÖLÜM

HURRİ-MİTANNİ DEVLETİ UYGARLIĞI (M.Ö 1500–1270)

6.1.	YAZI VE EDEBİYAT.....	90
6.2.	DİN VE MİTOLOJİ.....	95
6.2.1.	Dini Yapı.....	96
6.2.2.	Hurri Ulusal Tanrıları.....	100
6.2.3.	Hurri Mitolojisi.....	113
6.3.	DEVLET SİSTEMİ.....	128
6.4.	SOSYAL YAPI.....	131
6.5.	MİMARLIK VE SARAY YAPILARI.....	135

SONUÇ.....	138
BİBLİYOGRAFYA LİSTESİ.....	141
HARİTA VE RESİMLER.....	160
ÖZET.....	164
ABSTRACT.....	166

KISALTMALAR

AÜ	: Ankara Üniversitesi
AÜDTCFD	: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi
DTCF	: Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi
bkz	: Bakınız
EÜ	: Ege Üniversitesi
EÜEF	: Ege Üniversitesi Eğitim Fakültesi
İÜ	: İstanbul Üniversitesi
İÜEF	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
SÜ	: Selçuk Üniversitesi
TTK	: Türk Tarih Kurumu

GİRİŞ

M.S.19. Yüzyılda Mezopotamyadaki arkeolojik çalışmaların başlamasıyla birden bire yeni bilgi kaynakları ortaya çıkmıştı. Asur devletinin eski başkentinin bulunması birçok heyecan verici bulgunun ele geçmesini sağlamıştır: kral sarayları, evler, içindeki her Őeyle beraber tapınakla, varlığı tamamen korunmuş olan Őehirler, hem günlük kullanım eşyaları hem de lüks eşya, içinde birçok belge bulunan kütüphaneler ve arşivler. ivi yazısını çözme çalışmaları ve eski Yakındoğu'nun sistematik bir Şekilde arkeolojik açıdan incelenmesi ile beraber bugüne dek ancak ikinci elden alınan bilgilerle tanınan kültürler ve buna ek olarak daha önce hiç bilinmemiş olan birçok devlete dair kanıtlar gün yüzüne çıkmıştır ¹.

Yakındoğu terimi, Türkiye'nin Ege Kıyılarından Orta İran'a ve Kuzey Anadolu'dan Kızıldeniz'e uzanan bölgeyi tanımlamakta kullanılmıştır. Antik Yakındoğu tarihinin sınırlarını elimizdeki kaynaklar belirlemektedir, Őansımıza bu uzun tarihin tamamı boyunca bu kaynaklar inanılmaz derecede bol ve çeşitlidir. Tariħçinin başlıca kaynağı olan metinlerden yüz binlercesi günümüze ulaşabilmiştir, Güney Mezopotamya'da geliştirilip tüm Yakındoğu kültürlerinde benimsenmiş yazı aracı olan kil tabletse daha da önemli bir yere sahiptir. Bölgenin kuru toprağı sayesinde Şaşırtıcı bir kalıcılığa sahiptir ve tek bir koyunun satışı ile ilgili basit bir alıntıdan, Gilgamiş destanına dek sayısız metne bu sayede ulaşılabilmıştir ².

Tarımın, kentlerin, devletlerin, yazının, yasaların ve ileri bir uygarlıkla zdeşleştirdiğimiz diğer pek çok unsurun kökeni Yakındoğu ve Mezopotamya'ya dayanmaktadır ³. İlk tapınaklar ve kentler, ilk maden işçiliği, ilkyazı, ilk krallıklar ve ilk imparatorluklar burada grlmřtr⁴. Bu bölge 

¹ Kirschbalım, 2004: 10

² Mieroop.2006: 22

³ Mieroop.2006: 10

⁴ Roaf, 1996: 10.

kıtanın kesişme noktasında yer aldığından, birbirinden farklı sayısız halka ait uygulama ve kavramlar burada birleşmiş, birbirlerini esinlendirip tamamlamış ve bölge sakinleri tarafından yaşadıkları çevreyi değiştirmekte kullanılmıştır. Bu halklar çevreye uymaktan çok, kendi çevrelerini yaratmışlardır. Yüzyıllar, hatta binyıllar içerisinde, hem yavaş hem ani gelişimlerle, gidişat değişimleriyle ve hatalı başlangıçlarla dolu süreçler sonunda önemli gelişmeler sağlanmıştır. Değişik zamanlarda çeşitli Mezopotamya krallıklarının gücünün alçak düzlüklerden çok ötelere uzanması ve komşu bölgelerle ilişki kurulması da Antik Yakınoğu uygarlığına önemli katkılarda bulunmuştur.

Eskiçağ döneminde Anadolu'ya birçok kavmin göçü bilinmektedir. Bunlardan tarihi bir süreç olarak, Önasyaya yerleşip, büyük etkiler yaptıklarına inandığımız Hurrileri ve yönetici sınıfı oluşturan Mitannileri başlı başına bir tez konusu olarak alıp, bu başlıkla incelemekte uygun bulduk. Farklı dil ve ırka mensup olduklarını bildiğimiz Hurri-Mitannilerin, tarih öncesindeki yaşama alanları, Anadolu'nun güneydoğusu ve Kuzey Mezopotamya olarak tariflendirdiğimiz sahada ne zaman tarih sahnesine çıktıkları, devlet olarak ortaya çıkmalarını ve uygarlıkları bu tez kapsamında derinlemesine incelenecektir.

Burada kısaca özetlersek, tarihsel süreç içerisindeki gelişmeler, sonraki Yakınoğu tarihinin pek çok kültürel yönünün çok uzun süreler içerisinde gelişmiş olduğunu göstermektedir. Çünkü bölge tarihinin ana dönemlerini farklı tarihlerde farklı kavimler belirlemiştir. Biz bu çalışmada öncelikli olarak birinci bölümde Hurrilerin ilk olarak yaşadığı coğrafyaya ve bu coğrafyanın kültürel özelliklerine değineceğiz, ikinci bölümde Hurrilerin, tarih sahnesine çıkma aşamasına bakıp, yazılı kaynaklardaki izlerini süreceğiz, üçüncü bölümde devlet olarak ilişkileri incelenecek, son bölümde ise geriye bıraktığı maddi ve manevi uygarlık kalıntıları inceleyeceğiz.

Söz konusu kavim üzerinde yerli ve yabancı bilim adamları değişik konu başlıklarıyla çalışmalar yapmışlardır. Ülkemizde bu konu başlığı ile şimdiye kadar incelenmemiştir. Amacımız, çalışmalarımız neticesinde bu konuya bilgiler ışığında toparlayıcı bir katkı yapmaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM COĞRAFİ KONUM

1- ANADOLU COĞRAFYASI

Anadolu adını taşıyan kara parçasının büyük kısmı, bir tarafta Asya kıtasının gövdesine geniş bir suretle bağlanmış, öbür tarafta üç yüzünü denize dayamış bir dörtgene benzer. Bu dörtgenin kuzey ve güney kenarlarında kabaca doğu- batı istikametli sıra dağlar uzanır. Bu dağ sıraları orta kısımda birbirinden uzaklaşır ve aralarına az arızalı yüksek sahalar girer. Hâlbuki dörtgenin doğu kısmında silsileler çak fazla yaklaşır, sıkışır ve aynı zamanda yükseklikleri artar.

Etkilerini, iklim, bitki örtüsü nüfus dağılışı ve ziraat çalışmaları gibi en çeşitli konularda dahi daima derin bir şekilde hissettiren bu morfolojik karakterler, Anadolu'daki başlıca coğrafi bölgeleri tayin ettiği gibi adeta bu bölgelerin coğrafi geleceğini de tespit eder ⁵.

Karadeniz, Marmara Denizi ve Akdeniz ile çevrili olan Anadolu yarımadası; gerek Asya'dan batıya giden yolları kontrol etmesi, gerekse Asya- Avrupa arasında doğal bir köprü olması ve de bulunduğu coğrafi konum itibariyle Mezopotamya, Suriye ve Ege bölgesine hâkim olduğundan her devirde, önemli bir kara parçası olmuştur ⁶. Bu jeopolitik konumun sonucu olarak Anadolu, tarihin en eski devirlerinden itibaren doğudan ve batıdan birçok kavmin istilasına maruz kalmış, pek çok medeniyete beşiklik etmiştir. Böylece Anadolu, Doğu ve Batı kültür unsurlarının iç içe karışıp

⁵ Erinç,1954: 7.

⁶ Özçelik, 2004: 51.

kaynaştığı bir bölge durumuna gelmiştir. Anadolu, batıda Ege adalarından başlayarak, Suriye, Filistin, Mısır, Mezopotamya ve İran'ı içine alan Ön Asya coğrafyası içerisinde önemli bir yere sahiptir. Bu önemin birinci nedeni Anadolu'nun coğrafi konumundan kaynaklanmaktadır. Ege dünyası ile Doğu dünyası arasında ilişkiyi sağlayan Anadolu yarımadasıdır. Ancak, bu durumu nedeniyle Anadolu'yu çoğu kez görüldüğü gibi, bir köprü olarak da nitelerek doğru değildir, çünkü köprü daha çok bir geçiş aracıdır. Oysa Anadolu sadece bir yerden bir yere geçilen bir toprak parçası değil, yerleşilen, yurt edinilen, yöresindeki bütün kültürlerden etkilenen ve onları etkileyen, değerli bir yaşam alanıdır ⁷. Anadolu'nun ikinci önemli yönü ekonomiktir. Anadolu, her modern ekonomi patronunun gurur duyacağı bir "global oyuncu" konumundadır ⁸. Buna da fazla şaşmamak gerekir, çünkü ilgili komşu toplumların yazılı belgelerinden sağlanan ilk bilgilere bakılacak olursa Anadolu, adeta Ön Asya'nın özellikle Mezopotamya'nın inşaat ahşabı, bakır ve gümüş gereksinmesini karşılayan bir hammadde deposu işlevini görmektedir ⁹. Bütün bunların sonucu olarak Anadolu, en eski çağlardan itibaren doğudan batıya ve batıdan doğuya pek çok kavimler göçüne ve istilalarına sahne olmuştur. Bu kavimler, Anadolu'nun siyasal ve kültürel bünyesi üzerinde az ya da çok etki etmişler ve değişiklik yapmışlardır ¹⁰. Böylece burası, birçok medeniyete beşiklik etmiş, doğu-batı kültürlerinin karışıp kaynaştığı bir bölge olmuştur. Anadolu'nun yeryüzü şekilleri, akarsuları ve iklim şartları da Anadolu tarihinin meydana gelmesinde büyük ölçüde rol oynamışlardır. Anadolu'daki yerleşme merkezleri, dünyanın her tarafında olduğu gibi büyük akarsu ve göl kenarlarına kurulmuştur. Ayrıca, Anadolu'nun kuzeyden ve güneyden yüksek sıra dağlarla kuşatılmış olması ve pek az yerden geçit vermesi, bu yönlerden yapılacak olan bir kavimler göçüne imkân tanımazken, Batı Anadolu bölgesindeki dağların denize dik olarak uzanması, pek çok istilacının, bu dağ oluklarından geçit bularak, Anadolu'nun ortalarına kadar ulaşmalarını mümkün kılmıştır. Güney ve kuzey

⁷ Dinçol, 1982: 18.

⁸ Brandau-Schickert, 2003: 13.

⁹ Dinçol, 1982: 18.

¹⁰ Memiş, 1986: 59.

yönlerinde denize paralel olarak uzanan sıra dağlar, Orta Anadolu'da yerleşen kavimlerin, bu dağların arkasında oturan kavimlerle kültürel münasebetlerini de engellemiştir. Anadolu insanının sosyal ve ekonomik yaşantısı üzerinde iklim faktörünün de büyük etkileri olmuştur. İklim şartları Anadolu insanına ne yapması gerektiği hususunda bir yön tayin etmiştir. Bu nedenle Anadolu'da yerleşen siyasal topluluklar, genellikle tarıma dayanmak mecburiyetinde kalmıştır. Çünkü bu devirlerde, henüz denizin nimetlerinden yararlanma yolları bilinmemektedir. Fakat Anadolu'daki ziraat ekonomisini Mısır ve Mezopotamya ile bir tutmak doğru değildir. Çünkü Anadolu nehirlerinin hiç birisi, Mısır'ın can damarı sayılan Nil'in yaptığını yapamamıştır. Ayrıca Mezopotamya'da olduğu gibi, düz bir araziye kanallar açmak suretiyle sulamak da arızalı bir durum arz eden Anadolu toprakları için söz konusu değildir. Bu yüzden, Anadolu sakinlerinin ziraata dayanan ekonomik hayatları, bir yer de yağışlara bağlıdır. Havalarda iyi gittiği takdirde bol ürün alınıyor, bunun tersi olursa kıtlık tehlikesi ile karşı karşıya kalınıyordu. Bu sebeplerden dolayıdır ki, Hitit kralları, devamlı olarak sefer etmek ve özellikle Mümbit Hilal bölgesinden ¹¹ sağladıkları ganimetlerle geçinmek yolunu tutmuşlardır ¹². Anadolu'nun ziraata elverişli olmayan dağlık bölgelerinde ise halk, hayvancılıkla geçimini temin etmeye çalışmıştır. Anadolu'nun Eski Yakındoğu'ya ve Batı'ya olan yakınlığı ve farklı topografik özellikleri dolayısıyla sıradan bir yurt ve vatan olma işlevi dışında başkaca özellikleri de bulunmaktadır ¹³. Anadolu bir tarih sahnesidir, bu sahneye çıkan, burada oyun sergileyen kavimler hep tarihe geçmiştir. Başka bir tabirle Anadolu öyle bir uygarlık ortamıydı ki, oraya gelip yerleşenler, ister istemez uygarlaşmışlardır ¹⁴. Kısacası Anadolu'ya yerleşen kavimler, hem bölgedeki uygarlıkların birbirleriyle iletişimine aracılık etmişler hem de kendilerine özgü ve yüksek bir uygarlık meydana getirmişlerdir.

¹¹ Habur nehri ve kollarının suladığı bölgeye "Mümbit Hilal" bölgesi adı verilir.

¹² Memiş, 2002: 3-6.

¹³ Ünal, 2002: 8.

¹⁴ Ohri, 1987: 26.

Anadolu adını taşıyan kara parçasının büyük kısmı, bir tarafta Asya kıtasının gövdesine geniş bir suretle bağlanmış, öbür tarafta üç yüzünü denize dayamış bir dörtgene benzer. Bu dörtgenin kuzey ve güney kenarlarında kabaca doğu- batı istikametli sıra dağlar uzanır. Bu dağ sıraları orta kısımda birbirinden uzaklaşır ve aralarına az arızalı yüksek sahalar girer. Hâlbuki dörtgenin doğu kısmında silsileler çak fazla yaklaşır, sıkışır ve aynı zamanda yükseklikleri artar.

Etkilerini, iklim, bitki örtüsü nüfus dağılışı ve ziraat çalışmaları gibi en çeşitli konularda dahi daima derin bir şekilde hissettiren bu morfolojik karakterler, Anadolu'daki başlıca coğrafi bölgeleri tayin ettiği gibi adeta bu bölgelerin coğrafi geleceğini de tespit eder. Doğu Anadolu sıradağlarının birbirine çok fazla yaklaşıp sıklaştığı ve aynı zamanda doğuya gidildikçe yüksekliklerin arttığı, arızalı bir yüksek ülkedir. Şekil olarak kaidesini adeta doğu sınırlarının teşkil ettiği ve güney kenar dağlarının çevirdiği, zirvesi İç Anadolu'ya doğru bir üçgeni andırır. Bu bakımdan kendine özgü özellikleri ile Anadolu'nun diğer yerlerinden ayrılır bir coğrafi bölge meydana getirir. Doğu Anadolu bölgesinin coğrafi sınırları, güneyde Maraş civarında güneydoğu Toros'lar kavsinin dış etekleri, batıda Kızılırmak ile Fırat arasındaki su bölümü çizgisi, kuzeyde Karadeniz dağlarının güney eteklerini takip ederek, Bayburt ovasını içine aldıktan sonra, güneye dönen bir çizgiyle şekillenir. Doğu sınırları, gerçekte morfoloji bakımından bir yandan Rion- Kura, öte yandan Urmiye gölü platosunun doğu kenarına kadar uzanır. Böylece bugünkü sınırlarımızın dışında coğrafi bakımdan daha geniş anlamda bir doğu Anadolu bölgesini kabul etmek gerekir ¹⁵.

¹⁵ Erinç.1954: 33

1. 1. Doğu Anadolu Bölgesi'nin Coğrafi ve Jeomorfolojik Özellikleri

Doğu Anadolu'nun rakımının yüksek olması, yer şekillerinin zor şartları ve ziraatı güç durumda bırakan iklimi, Doğu Anadolu'yu hayat şartları bakımından çetin bir saha haline getirmiştir. Günümüzde bu nedenler insanın yaşam sahalarını daraltmış ve onu nispeten daha müsait, fakat daha dağınık ve küçük mahallelerde toplamaya sevk etmiştir. Bununla beraber, arkeolojik araştırmaların gösterdiği gibi, Doğu Anadolu'nun bu ıssız sahaları bile insanlar tarafından iskân edilmiştir¹⁶.

Doğu Anadolu Bölgesi'nin sınırları I. Türk Coğrafya Kongresi kararlarına göre su şekilde belirlenmiştir. Güneydoğu Anadolu ile olan güney sınırı; Güneydoğu Torosların, Güneydoğu'ya bakan etekleri; Elbistan'ın doğusu Çelikhhan, Gerger, Ergani, Dicle, Hani, Lice, Kulp ve Sason'un güneyi, Şirvan, Siirt'in kuzeyi ve Cudi dağlarından geçen bir hat ile ayrılmıştır. Akdeniz ile olan güney sınırı, batıda Elbistan havzası güneyindeki Nurhak, Berit ve Binboğa dağları üzerinden Tahtalı dağlarına dayanmaktadır. Bölgenin batı sınırı; Kızılıрмаğın doğduğu Kızıldağ ile Tahtalı dağları arasından geçen yani Fırat ile Kızılıрмаğın su bölümü hattını takip etmektedir. Bölgenin kuzey sınırı; Fırat - Çoruh, Çoruh - Kura (Kür), ırmaklarının su bölümü hattı boyunca Kızıldağ - Çimen - Kesis - Kop - Çoruh-Kargapazarı Allahüekber - Yalnızçam dağlarının zirvelerinden geçmektedir. Doğu sınırları Gürcistan, Ermenistan, Nahçıvan ve İran gibi ülkelerle çizilen siyasi sınırlardır¹⁷. Doğu Anadolu Bölgesi Erzurum - Kars, Yukarı Murat - Van, Yukarı Fırat ve Hakkâri olmak üzere alt bölümlere ayrılmaktadır¹⁸.

Doğu Anadolu Bölgesi II. zamanın baslarında, Alplerden itibaren, Balkanlardan, Anadolu'dan, İran'dan ve Afganistan'dan geçerek Çinhindi'ne

¹⁶ Erinc, 1954: 34

¹⁷ Güngördü, 2003: 85

¹⁸ Güngördü, 2003: 88

ve Sonda adalarına doğru uzanan bir jeosenklinalin bir kolunu teşkil etmiştir ve uzun süre deniz altında kaldıktan sonra III. zamanda özellikle Neojende meydana gelen yükselmelerle suların dışına çıkmıştır¹⁹. Bu yükselmeler sonucunda bölge kuzeyde Rus platformu, güneyde Suriye Platformu ve Doğu Toroslar arasında sıkışıp kalmış ve doğu batı doğrultusunda uzanan kıvrımlar birbirine yakın olarak kabarmışlardır²⁰. Bu yükselmeleri birtakım kırılmalar ve çökmeler izlemiştir ve bölgenin orta, doğu ve Kars yönünde volkanizmaya sebep olmuştur. Volkanlardan çıkan lavlar yüksek dağları oluşturmuşlar ve çukur alanları doldurmuşlardır. Bu dört türlü hareket, kıvrımların sıkışması, yükselmeler, volkanik dağların oluşması, lavların daha alçak yerlere yayılması Doğu Anadolu Bölgesi'nin çok yüksek olmasına sebep olmuştur²¹.

Doğu Anadolu'nun önemli yükseltileri arasında, Uludoruk 4135 m, 3300 m'ye varan Mercan Dağları ve yine yükseltisi 3000 m'den fazla olan Ağrı volkanına kadar uzanan Karasu - Aras Dağları, Mus ve Van Gölü havzaları arasında bir fay hattı boyunca sıralanmış Nemrut, Süphan, Aladağ, Tendürek, Ağrı volkan dağları ile Erzincan'ın kuzeydoğusunda Kesis Dağları ve Erzurum'un kuzeydoğusu'da Kargapazarı Dağları bulunmaktadır²².

Atlas Okyanusu ve Hind Okyanusu arasındaki su bölümünün bir kısmı Doğu Anadolu Bölgesi'nden geçmektedir. Doğu Anadolu'nun kuzeydoğusunda bulunan oldukça geniş bir saha, sularını Kura ve Aras vasıtasıyla Hazar Denizi'ne göndermektedir. Bölgenin güneydoğusunda ise 16000 km² 'ye varan yüzölçümü ile Türkiye'nin ikinci önemli kapalı havzasını meydana getiren Van Gölü havzası yer almaktadır. Bunun haricinde kalan sahaların sularını, Basra Körfezi'ne dökülen Dicle ve Fırat toplamaktadır²³.

¹⁹ Saraçoğlu, 1989: 469

²⁰ Saraçoğlu, 1989: 469 v.d

²¹ Saraçoğlu, 1989: 470.

²² Güngördü, 2003: 86.

²³ Erinç, 1954: 13 v.d.

Hurri ve daha sonra kurulan Urartu coğrafyasının karakteristik özellikleri doğal olarak, dağ silsileleri, göller ve volkanlar, insanlara özgü etnik karşılıklı ilişkiler, düşmanlıklar ve bunları birbirinden ayıran sınırlardır. Mezopotamya çevresinde, Suriye, Toros ve Zağros dağ zincirinin yarattığı vadiler ve dağ sırtlarına ait paralel çizgiler birlikte uzanmaktadır²⁴.

Bölgenin hidrografyası'nda bu karışık özelliklere dâhil olmaktadır. Üç büyük göl Van -Urmiye ve Sevan birçok ırmak tarafından birleşmekte ve bunların suyunu toplamaktadır. Urartu'nun geri kalan bölümü Hazar Denizi ve Basra Körfezi'ni içine alan nehir akıntıları tarafından sulanmaktadır. Nehirler yüksek ülkelerin kaynakları arasındadır. Nehirler bu bölgeye sularının çok büyük bir kısmını taşıyamamaktadır. Murat ve Karasu Malatya'nın yukarısında birleşmekte ve batıya doğru akmaktadır. Aras, Erzurum yakınındaki kaynağından doğmakta ve karşı yönde hareket etmektedir. Aynı zamanda Hurri-Urartu coğrafyası içinde yukarıdan uzanan Büyük Zab, Dicle ile birleşmeden önce Toros Dağ sırasının içinden geçerek güneyde kesilmektedir. Eski dünyanın büyük uygarlıkları içindeki yüksek kesimlerde, nehir kenarlarında kalan bölgeler için böyle bir karşılık bulunmaktadır. İnsanlar ya da doğal afetler sonucunda kesilen yaşamsal olarak önemi olan su kaynaklarının yalnız basına akısını kontrol etmek gibi bir yöntem yoktur. Suyun izlenmesi ve hünerli bir biçimde ülkeye taşınması dönemin yetkili kurumları tarafından gerçekleştirilmesi hiç de kolay olmayan bir iş olmuştur²⁵.

Doğu Anadolu'nun kuzeydoğusunda bulunan geniş bir alan sularını Kura ve Aras nehirleri yoluyla Hazar Denizine gönderir. Bölgenin güneydoğusunda ise, Anadolu'nun ikinci önemli kapalı havzasını oluşturan Van Gölü Havzası yer alır. Bunun dışında kalan alanların sularını. Basra Körfezi'ne dökülen Dicle ve Fırat ırmakları ve bunların kolları toplar ve götürür. Bu ırmaklar, yüzyıllar boyunca Doğu Anadolu'nun verimli topraklarını, ham maddelerini Mezopotamya 'ya taşımış ve oraları hem su,

²⁴ Zimansky, 1985: 12

²⁵ Zimansky,1985 12 v.d

hem de toprak yönünden besleyerek, büyük kentlerin, devletlerin ve uygarlıklarında yaratılmasında önemli rol oynamışlar²⁶.

Doğu Anadolu Bölgesi'nin iklimi ana çizgileriyle karasal bir özellik göstermektedir. Bu özellik bölgenin kenarlarından iç kısımlara geçildikçe daha da belirli hale gelmektedir. Karasal özellik, şiddetli bir karasallığa yönelmektedir. Bölgede, karasal iklimin belirli karakteri olarak, uzun şiddetli ve karlı kışların yanında, sıcak fakat daha kısa bir yaz mevsimi görülmektedir. Doğu Anadolu'nun bazı yerlerinde şiddetli karasal karakter, yerini daha ılık bir iklime bırakmaktadır. Buralarda kış daha kısa, soğuk geçmektedir, yaz ise uzun ve sıcaktır. İğdir'da olduğu gibi bu alanlar mikro klima özellikleri göstermektedir²⁷.

Doğu Anadolu Bölgesi'nin İç Anadolu'ya nazaran nemli olusu, bu bölgeyi daha zengin ve daha çeşitli bir bitki örtüsüne sahip kılmıştır. Doğu Anadolu ormanları şiddetli ve uzun kışlara ve yağışa uymuş, seyrek ve orman altı bitkileri bakımından fakir kuru ormanlar seklindedir. Bu bölgede soğuğa dayanıklı iğne yapraklılardan sarıçam, bölgenin güneyinde ise soğuğa hassas mese ormanları yöreye hakimdir. Güneyde kurakçıl ardıçlar bulunmaktadır. Dağların yüksek yerlerinde ise soğuğa dayanıklı hös ile titrek kavaklar vardır²⁸. Doğu Anadolu Bölgesi'nin orman durumu geçmişte bu güne nazaran daha iyi ve geniştir. Bölge yüzyıllardan beri sürüp giden tahrip neticesinde orman bakımından mahrum kalmıştır. İklim şartlarının elverişsizliği, uzun yıllar devam eden tahribatlar ve orman içi hayvan otlatmaları, birbirini tamamlayarak orman hayatına zarar vermiştir²⁹. Eskiden çok daha geniş sahaları ormanların kapladığı bilinmektedir. M.Ö. 8. yüzyılda Hakkâri – Van bölgesinde yapılan Assur istilalarına ait çivi yazılı kaynaklarda, sazlık kadar sık ormanların kestirildiğinden bahsedilmektedir³⁰. Ayrıca Van

²⁶ Erzen, 1992: 4

²⁷ Tarkan, 1974: 11

²⁸ Tarkan, 1974: 13 vd,

²⁹ Pamay, 1966: 8.

³⁰ Mansel, 1945: 126

bölgesinde Urartu dönemine ait yapılan kazılarda çoğunlukla yapı malzemesi olarak ardıç ağacının kullanıldığı tespit edilmiştir³¹.

Doğu Anadolu Bölgesi'nin asıl özelliği ot ve çayır alanları bakımından zengin olmasıdır. Kışları şiddetli ve uzun olan bu bölgede esas olarak tahıl tarımı yapılmaktadır. Otlaklar bakımından zengin olan bölgede hayvancılık faaliyetleri basta gelmektedir³². Doğu Anadolu'da hayvancılığın tarla ziraatına nazaran daha önemli olması gibi, hayvancılık tarzı ve beslenen hayvan çeşitleri bakımından da yörelere göre bazı farklar görülmektedir. Bölgenin kuzeydoğu kısmında sığır sayısının koyuna yaklaşmasına ve bu yörenin, bütün yurttaki sığır bakımından en önemli, sahayı temsil etmesine karşın, bölgenin batı ve güney kısımlarında küçük davar, yani koyun ve özellikle keçi diğer hayvan türlerine oranla yüksek sayılara çıkmaktadır³³. Bölgenin olumsuz şartlarından dolayı hayvancılık ve az da olsa tarımsal faaliyetler bölgenin basta gelen ekonomik ve yaşamsal faktörleri olmuştur. Bölgenin bu durumu geçmişten çok farklı olmayan bir biçimde devam ederek günümüze kadar gelmiştir. Toros Dağları'nın oluşturduğu büyük engel, Anadolu Platosu'nun otlaklar bakımından göreceliği ve kışların sert geçmesi gibi tüm bu faktörler, Urartu Bölgesi içinde hayvancılık faaliyetlerine bir şekil vermiştir. Ganimet listelerinde koyun, keçi ve sığır gibi hayvanların ganimet olarak alındığı bildirilmektedir ve bu bilgiler Urartu'lar açısından hayvancılığın önemini göstermektedir³⁴. Doğu Anadolu Bölgesi'nin coğrafi özelliklerinden dolayı oldukça zor koşullarda sağlanan bir ulaşım ağı bulunmaktadır. Doğu Anadolu Bölgesi'nin çok eski çağlardan beri kullanılan ana yollarının birçok kısmı belirli noktalarda kesişen yatay yollarla temsil edilmektedir. Bunlardan en önemlileri ve en eskisi Diyarbakır - Malatya - Samsun yoludur. Bu yol Mezopotamya ve güneydoğu Anadolu'dan (Diyarbakır'dan) gelerek Toroslar'ın teşkil ettiği bölümünün en alçak ve en kolay geçilebilen kısmını (Ergani civarı) asmaktadır. Malatya üzerinden geçerek Sivas ve Samsun'a

³¹ Erzen, 1992: 5

³² Saraçoğlu, 1989: 19

³³ Erinc, 1953. 43.

³⁴ Zimansky, 1985: 15 vd.

kadar uzanmaktadır. Bölgenin daha doğusunda ise batı - doğu yönünde ana yollardan kuzeydekine Karadeniz kıyılarından (Trabzon) gelen Zigana yolu Aşkale'de, güneyinde ise Diyarbakır - Bitlis Yolu Tatvan batısındaki Rahva düzlüğüne ulaşmaktadır ³⁵.

Sonuç olarak; ulaşımı doğal olarak kendine çeken bu batı doğu istikametli depresyonların aynı zamanda en müsait ziraat imkânları arzeden sahalar olması dolayısıyla, buralar eskiden beri Doğu Anadolu'nun en kalabalık ve en mamur sahaları haline gelmiştir. Bilhassa ana ve yan yolların kavuştukları yerler şehirlerin kuruluşu ve gelişmesi üzerinde büyük rol oynamışlardır. Esasında tektonik kuruluşların neticesi olarak çok defa depremin etkisi maruz kalınmasına ve buralardaki bazı şehirlerin tarih esnasında birkaç kaç defa tamamen yıkılıp yeniden kurulmuş olmasına rağmen Doğu Anadolu'nun en mühim yerleşme merkezleri, en önemli ziraat bölgeleri bu bahsi geçen şerit ve bu şeritten geçen yollar üzerinde ve yakınında bulunmaktadır ³⁶.

1.2 Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Coğrafi ve Jeomorfolojik Özellikleri

Doğu Toros Dağları'nın güneyinde kalan bölge, Gaziantep, Urfa, Mardin, Diyarbakır ve Siirt illerini kapsamaktadır. Adıyaman ilinin güney kesimleri de bu bölgeye dâhildir. Coğrafi açıdan Suriye-Mezopotamya'nın kuzey uzantısı olarak kabul edilmektedir. Tarih öncesi ve tarihi çağlar boyunca bu bölge Orta ve Doğu Anadolu ile Suriye-Mezopotamya arasında gidip gelen göçebe çobanlar, ticari kervanlar ve ordular için doğal bir geçiş yolu olmuştur. Fırat, Balih, Habur ve Dicle nehir vadilerini izleyen ana ve tali

³⁵ Erinç, 1953: 44.

³⁶ Erinç, 1954: 34-45.

yollar üzerinde bulunan yerleşmeler, ekonomik bir faaliyet olarak tarımın yanı sıra ticaret de yapmışlardır³⁷.

Bölge, doğal bir bölge olarak Anadolu sınırlarında sona ermemektedir. Bir yandan Filistin'e bir yandan da Zagros etekleri boyunca Basra körfezine doğru devam eder. Dış kenarından doğal orman yetiştirme alanları iç kenarından da Suriye Arabistan çölünün kuzeye doğru sokulmuş kesimler ile sınırlanan bu bölge hilale benzeyen bir yayılım alanı göstermektedir. Bir ucundan öbür ucuna güneydeki çölü dolanarak, yaklaşık 1500 km uzunluğunda bir yay çizen bu bölge, bütün tarih boyunca gerek kendi içindeki ülkeleri birbirlerine, gerekse bunları daha uzaklardaki ülkelere bağlayan yolların doğal güzergâhı olmuş, bu yollar boyunca toplumlar ya birbirleri ile barış içinde ticaret yaparak, ya da savaşarak kültür alışverişinde bulunmuşlardır. Gene bu alan milattan binlerce yıl önce gelişen ilk büyük uygarlıkların ve özellikle verimli alanları ve ilk etkili tarımcılığın gelişme alanı olarak ün yapmıştır. Hilal biçimli bu doğal bölgenin tarihçiler ve arkeologlar tarafından "verimli hilal" olarak adlandırılmasının nedeni budur³⁸.

Bu yaklaşımla güneydoğu Anadolu verimli hilalin birbirinden çöller ile ayrılmış iki uzak ucunun birleştiği, kuzeye doğru en çok sokulduğu ve en büyük genişliğe eriştiği orta kesimini oluşturmaktadır. Bu nedenlere bağlı olanak olanakları çok defa geniştir³⁹.

Güneydoğu Anadolu'nun yaşantısında yeri çok önemli olan çok sayıda bol su getiren ırmaklar, bu şiddetli yarılmış çok engebeli ve güç dağlardan inerler. Yer şekillerin yönelttiği doğal yollarda bunlardan bazılarının vadileri ile belirli boğazları izleyerek Kuzeydoğu ve İç Anadolu'ya doğru sokulur. Bölgenin yaşantısında, en eski çağlardan bu yana, ulaşım ve ticaretin gelişmesinde çok etkili olan bu yollardan en önemlileri, doğuda Bitlis gediği

³⁷ Yakar,2007: 388.

³⁸ Breasted, 1961: 10–101.

³⁹ Erinç,1980: 66.

ve rahva boğazına aşarak Van gölü kıyılarına, tarih öncesi çağların başlıca doğal cam kaynaklarından biri olan Nemrut yanardağının eteklerine kadar uzanan yol ile daha batıda Dicle'nin gömük vadisini izleyerek, dağlık bölgeyi daha alçak olduğu orta kesiminden aşan yoldur.

Kuzeydeki bu dağların eteklerinde jeolojisi ve Jeomorfolojisi bakımından değişik niteliklere sahip bir alan yer almaktadır. Burada gerideki yüksek dağlara paralel olarak uzanan, uzun dalgalı kıvrımlar ve domlar oluşturan, dağlardan uzaklaştıkça eğimleri azalarak monaklinal ve en sonunda yatay durum alan tabakalar bulunmaktadır. Bu bölge yol güzergâhı, yerleşme ve tarım alanı olarak etek bölgesinin en değerli alanını oluşturmaktadır. Bölge içinde yapı ve yer şekilleri bakımından ayrı bir birim olarak gözüken bu alan bölgenin güneydoğusuna doğru giderek genişlemektedir.

Bölgenin güney kesiminin doğu ve batı yarısının arasında karstik depresyonlar ve sulandığında çok verimli olacak alüvyal toprakla kaplı geniş ovalar mevcuttur. Buna karşılık bölgenin Karacadağ ın doğusunda kalan diğer yarısı çok daha engebelidir. Bu kısmın ortasında Diyarbakır havzası yer almaktadır. Bu havza kuzey ve doğu tarafında toros eteklerinin kenar kıvrımları, güneyinde eski temelin örtü tabakaları ile birlikte yükselerek kubbeleşmesi ile oluşan Mardin eşiği, batısında ise Karacadağ volkanik kütlesi ile çevrelenmiştir.⁴⁰

Bir bütün olarak Güneydoğu Anadolu'da hakim olan iklim türünü, şiddetli karasal Akdeniz iklimi olarak nitелеmek gereklidir. Akdenizli karakter, iklim koşullarını oluşturan genel düzenin bir sonucudur; bu durum özellikle çok belirgin bir yaz kuraklığı ve yağış azamisinin kış mevsimine rastlaması ile kendini belli eder. Bölgenin tümüyle kültür çevresinin belirlenmesi bakımından en etkili olan iklim olayı yazların çok sıcak geçmesi ve bunun

⁴⁰ Erinç, 1980: 67-68

buharlaşma ile çok yüksek düzeyde su kaybına yol açması ve sıcak dönem boyunca hemen hemen hiç yağış düşmemesidir. Böylece yaz kuraklığı bölgenin tüm yaşantısını olumsuz biçimde etkileyen ana sorun olmaktadır. Bu sorun genel bir su kıtlığı ve sulama zorunluluğu şeklinde kendini belli etmektedir. Ayrıca uzun süre yağışın olmaması da insanları zorunlu olarak su kaynaklarına bağlı olarak yerleşmeye yönetmiştir. Bölgenin Akdeniz iklim kuşağı içinde yer almasına rağmen, yazın burada Suriye l iklimi koşulları hüküm smekte, diğer yandan, kişin kuzeyden gelen karasal hava koşulları, iklimi Anadolu'nun orta ve doğu bölgeleri kadar sert hale getirmektedir. Doğal olarak, Kuzeydoğu Akdeniz Havzası'ndan çok uzak mesafede yer alan bölgelerde en aşırı iklim koşullarına da rastlanmaktadır. Yağışın düşük olduğu bu bölgelerde, ykseklığe göre ısı ok değişmektedir ⁴¹.

Aşırı sıcak ve kurak geçen yazlar, bu bölgede en fazla beşeri ekolojiyi etkileyen iklim özelliğidir. Buharlaşmayı dengeleyecek yağışların olmaması, büyük miktarda su kaybına yol açmaktadır. Başlıca nehirlerin daha kk kollar ve akarsular, uzun süren yazların yoğun sıcaklarında tamamen kurumaktadır. Sonuçta günümüz çiftçileri bölgede uzun süreli bir gelenek haline gelen kuru tarım yapmakta ve büyük ve nispeten verimli tarlaları sığırlar ve koyunlar için ayır ve otlak olarak kullanılmaktadırlar ⁴².

Fırat'ın sağ kıyısındaki büyük kollar, Adıyaman'ın kuzeyindeki dağlardan gelen drenaj sularıyla beslenmeleri nedeniyle hiç kurumazlar ⁴³.

Burada Fırat, sarp yamaçlarının 600–650 m ykseklığinde bir yayla meydana getirdiği, 200–300 m uzunluğunda derin bir vadinin içinden akar ⁴⁴. Genel zellikleri yukarda anlatılan bölgenin her yöresinde iklim koşullarının tıpa tıpa aynı olmadığı kuşkusuzdur. Kuzeydeki dağlara doğru yaklaşıldıkça yağış birkaç yüz milimetre kadar artar. Sıcaklık düşer ve kar yağışı oranı yükselir. Bölgeyi kuzeyden eviren torosların eteklerinde kalan bu yörede yarı

⁴¹ Erinç, 1980: 76

⁴² Buitenhuis, 1990

⁴³ Boerma 1989–1990:187

⁴⁴ Boerma 1989–1990:185

nemli bir ortam bulunmaktadır. Dağlara 1000 mm yi aşan uzun bir süre kar olarak kalan yağışlar, sıcak dönemlerde bölge ırmaklarının beslenmesindeki başlıca etken olarak rol oynar. Mardin eşiği ve Karacadağ gibi daha yüksek alanlarda da yıllık yağış tutarı, çevrelerindeki düzlüklere oranla birkaç yüz milimetre daha fazladır ⁴⁵.

Güneydoğu Anadolu, orman bakımından, bugün en fakir bölgelerden birisidir. Ormanın doğal ya da iklimik alt sınırı bölgede 700–800 metre civarından geçmektedir. Orman oluşumlarına ancak bu sınırın üstüne çıkan ve daha nemli olan alanlarda ve özellikle bölgelerin kuzeyindeki toroslarla Karacadağ, Ramandağı gibi tek başına duran yükseltilerde rastlanmaktadır. En yaygın olan orman türünü park görünümlü seyrek meşeler oluşturmaktadır. İklimin karasal özelliğini yansıtan meşe oluşumları, Zagros etekleri boyunca da belirgin bir kuşak olarak devam eder. Bölgenin günümüzdeki doğal bitki örtüsü orman tahribi, tarım ve aşırı otlatma nedeniyle çok bozulmuştur. Bitki türlerinin aynı kalmasına rağmen, Tunç ve Demir Çağlarda çok daha sık bir flora var olmuştur. Genellikle, güneydoğunun bitki örtüsü batı ve kuzeydeki komşu bölgelerden daha fakirdir. Bu bölgede görülen bozkır bitki örtüsünün şimdiki görünümü, yoğun tarım faaliyetleri ve çobanlığın yanı sıra, uzun bir süre boyunca orman örtüsünün aşırı derecede tahrip edilmesi sonucunda oluşmuştur. Bozkırın en fakir alanları Karacadağ ve Urfa'nın güneyinde yer almaktadır. Yıllık ortalama yağışın sadece 300 mm.nin biraz üstüne çıktığı bu alanlarda, çöl tipi bitki örtüsü hâkimdir ⁴⁶.

Bir ucundan bir ucuna güneydeki çölü dolanarak yaklaşık 1500 Km uzunluğunda bir yay çizen bu bölge, bütün tarih boyunca gerek kendi içindeki ülkeleri birbirine, gerekse bunları daha uzaktaki ülkelere bağlayan yolların doğal kavşağı olmuş, bu yollar boyunca toplumlarla birbirleri ile barış içinde ticaret yaparak, savaşarak kültür alışverişinde bulunmuşlardır. Gene bu alan

⁴⁵ Erinç, 1980: 69.

⁴⁶ Yakar, 2007: 388

tarihi devirlerde gelişen büyük uygarlıkların ve özellikle verimli alanları ile etkili tarımcılığın gelişme alanı olarak ün yapmıştır.

Bu yaklaşımla, Anadolu'nun güneydoğusunun konumu ile ilgili özelliğini daha büyük bir bölgenin parçası olarak ele alıp değerlendirmek gerekir. Gerçektende Anadolu'nun güneydoğu bölümündeki alanları "verimli hilal" in birbirinden çöller ile ayrılmış iki uzak ucunun birleştiği, kuzeye doğru en çok sokulduğu ve en büyük genişliğe eriştiği orta kesimini oluşturmaktadır. Bu nedenlere bağlı olarak olanakları daha geniştir. Bölge içinde yol şebekesi bakımından adeta bir düğüm noktası durumundadır. Bütün bunlar bugün olduğu gibi geçmişte de doğal ortam ve kültürel çevre bakımından önemli sonuçlara yol açmış, açması da doğal sayılması gereken üstünlükleridir ⁴⁷.

İKİNCİ BÖLÜM PREHİSTORİK (TARİH ÖNCESİ) ÇAĞLAR

2.1. Neolitik Çağ

Değişen iklim şartlarına uyum sağlayarak insanoğluna besin üretimine geçtiği ilk dönemdir. Bu çağda tarım yapılmaya başlanmıştır, hayvanlar evcilleştirilmeye başlanmıştır, çanak çömlek kullanılmıştır. Bu yüzden bu döneme Neolitik çağ adı verilmiştir ⁴⁸. Neolitik dönem; insanın ekolojik baskıları aşip, toprağa hakimiyetinin başladığı önemli bir dönemdir. Bu dönem bazı araştırmacılara göre "evrim"⁴⁹, bazı araştırmacılara göre isi de "devrim"⁵⁰ olarak kabul edilmiştir. Neolitik çağ insan yaşamının tüm öğelerini etkilemiştir. Topraktan yerleşmeye, mimari, mekân kullanımı, teknikler, demografik, sosyal yapı ve sanatsal ürünlere kadar etkili olmuştur. Bütün bu

⁴⁷ Erinç, 1954: 70

⁴⁸ Neolitik Çağ: bazı araştırmalarda Yeni Taş Devri ya da Cilalı Taş Devri olarak geçer. Neolitik Çağı ayırırken Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ ve Çanak Çömlekli Neolitik Çağ olarak ayrılar vardır.

⁴⁹ Esin, 1979: 14.

⁵⁰ Childe, 1996: 54; Braidwood, 1990: 161; Şenel, 1995: 163

olgular birbirleriyle anlamlı bir bütün oluşturmuşlardır. Avcı, toplayıcı hayat tarzından yerleşik köy hayatına geçilmesi ilk olarak Yakın Doğu'da özellikle Kuzey Levent Bölgesi'nde meydana gelmiştir. Yine bu aşamada Anadolu'nun aktif bir rol oynadığı bir gerçektir. Güneydoğu Anadolu'nun Kuzey Levant ile beraber Neolitikleşmede⁵¹ ki rolü son yıllardaki araştırmalara göre iyice belirgin bir hal almıştır.

Anadolu'da Neolitik devirden sonra başlayan ve taş aletler yanında az miktarda madenin de kullanıldığı devre Kalkolitik devir denilmektedir (M.Ö. 5000–3000). Bu devrin en önemli özelliği, taş aletlerin yaygın bir şekilde kullanılmasının yanında madenlerinde kullanılmaya başlanmasıdır. Bu devirde, yaygın olmamakla birlikte en çok kullanılan maden olarak bakır dikkat çekmektedir⁵².

Neolitiğin başlangıcını ve oluşumunu anlamak için Anadolu'nun önemini vurgulamak gerekir. Aynı zamanda Anadolu'nun Güneydoğu Avrupa ve Akdeniz kıyılarının Neolitikleşmesinde ki rolü de son derece önemlidir. 1960 öncesinde Türkiye'de Caba Höyük, Mersin Yumuktepe, Gözlükule dışında çanak çömlekleli Neolitik Çağa ait yerleşmeler yoktur. Ancak sonraki yıllarda "Bereketli Hilal" adı verilen çekirdek bölgenin kuzeybatısında Toros Dağlarında ilk yerleşik topluları aydınlatabilecek Çayönü, Biris, Göbekli Tepe v.b. birçok yer tespit edilmiştir. Yine aynı paralelde Hacılar ve Çatalhöyük'te yapılan kazılar Anadolu'da bu çağın epeyce bir buluntularla var olduğunu ispatlamıştır. Suberde / Gürüklük Tepe, Erbaba, Can Hasan I ve Can Hasan III kazıları bu çağın varlığını iyice pekiştirmiştir.

2.2. Kalkolitik Çağ

Kalkolitik terimi, bakır bulguların bu çağda ortaya çıkması sebebiyle bu adı almıştır. Neolitik Çağda madenin kullanılmaya başlandığı düşünülürse bu

⁵¹ Bu terim Neolitiğin ilk evresi için kullanılmaktadır.

⁵² Memiş, 2002: 10.

dönemin ilk maden kullanılmaya başlandığı dönem olduğu ortaya çıkar. Son zamanlarda yapılan bir araştırmaya göre; Tunç Çağlarının ayrımını yapan tunç üretimi ise arsenli tunç olarak ilk kez Kalkolitik Çağ'da ortaya çıkmıştır⁵³.

Anadolu'nun dağlık ve ovalık bir coğrafyaya sahip olması bölgedeki kültürlerin birbirlerinden bağımsız olarak gelişmesine zemin hazırlamıştır. Kalkolitik Çağ sınıflandırması içerisinde ayırıcı özellikler arasında maden kullanımı ilk sırayı almaktadır. Avcılığın, tarıma öncelik tanınması sonucu kalkolitik toplumu avcılıkla ilgili figürler ve erkek tasvirleri yerini bereket simgesi olarak kabul edilen kadın figürlerine bırakmıştır. Leopar figürleriyle desteklenen tanrıça heykelleri sanat değeri açısından oldukça önemlidir. Heykelcilik yapımında kil kullanılmıştır. Resim sanatı ise duvarlara değil, pişmiş toprak kaplara çoğunlukla geometrik desenler olarak uygulanmıştır. Hacılar ve Erken Kalkolitik Çağı Keramiği biçim ve süsleme yönünden önemli bir seviyededir⁵⁴.

Fakat Kalkolitik Çağ sonunda Hacılar yerleşmesi düşman saldırısı sonucunda yıkılmıştır. Mersin Yumuktepe ve Konya civarındaki Can Hasan gibi yerleşmelerde Orta Kalkolitik çağın gelişimini görmek mümkündür. İnce yapılı çok renkli keramik bu çağın bir özelliğidir. Geç Kalkolitik Çağın belirgin özelliklerini Denizli'deki Büyük Menderes'in kaynağında bulunan Beycesultan'da bulabiliriz. Kesintisiz yerleşme gören Höyükte 40 tabakaya rastlanmıştır. Tabakalardan en eskisi 20. Kat Geç Kalkolitik Çağa tarihlendirilmiştir. Beycesultan'da bulunan insan topluluklarının tarım ve hayvancılığı bildikleri, yerleşik hayata geçtikleri, dokuma üretiminde usta oldukları ele geçen buluntulardan anlaşılmıştır⁵⁵.

Bu dönemin yerleşme konutları içinde tahıl ambarları bulunan dikdörtgen planlı tek odalı kerpiç evlerdir. Bu ev planı daha sonra İç

⁵³ Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran 1998:7

⁵⁴ Dinçol, 1982: 14

⁵⁵ Dinçol, 1982: 14

Anadolu'da Yozgat'ta Alişar, Karadeniz'de İkiztepe, Marmara'da Kumtepe ve Beşik-Sivritepe kendilerine has Kalkolitik buluntular veren yerleşmelerdir. Anadolu'da coğrafi etmenlerin ve dağlık bölgelerin çokluğu düşünülürse Doğu Anadolu'nun büyük ölçüde Mezopotamya ve İran Kalkolitik Çağ kültürlerinin etkisinde kaldığı görülür. Son yıllardaki bölgede yapılan yüzey araştırmalar bu çağı aydınlatabilecek bir çok yeni bulgu ortaya koymuştur⁵⁶. Anadolu'nun Kalkolitik çağı bir çok bakımdan Neolitik Çağın devamı gibidir. Farklı olarak bakır kullanımı olduğu gibi tunç yapımı da başlamıştır. Son Neolitik ilk Kalkolitik Çağ arası geçiş döneminde Mezopotamya'da ortaya çıkan Halaf Kültürü, Çukurova'dan Zagros dağlarına, Fırat nehrinden Zap'a, Muş'tan Orta Mezopotamya'ya kadar etkili olmuştur. Bilhassa Doğu Anadolu'yu etkileyen bu kültür Silopi Takyantepe'de belirgin olarak ortaya çıkmıştır. Bu izleri Kahramanmaraş'taki Domuztepe'de de görmek mümkündür. Orta Kalkolitik Çağ'da Mezopotamya'ya hakim olan Ubeid Kültürü, Doğu Akdeniz'den Doğu Anadolu'ya kadar yoğun bir şekilde varlığını göstermiştir. Kuzeyde Azerbaycan, doğuda İran, Akdeniz ve İç Anadolu'ya kadar yayılan bu kültürün en iyi örneklerini Elazığ Tülintepe, Norşuntepe ve Malatya Değermencepe höyüklerinde görmek mümkündür.

Doğu Anadolu Son Kalkolitik Çağ'da Mezopotamya kökenli yeni bir kültürün etkisine girmiştir. Bu kültürün öğeleriyle yerel kültür öğeleri kaynaşarak Anadolu'nun Son Kalkolitik Çağını oluşturmuştur. Elazığ Tepecik'te, Uruk bulgularının yanı sıra İç Anadolu ve Karaz Kültürü çanaklarının çıkması ile ilk defa bölgeler arası kültür ilişkileri ortaya çıkmıştır. Hassek ve Hacinebi yerleşmelerindeki anıtsal yapılar Uruk'un etkisinin ortaya çıkarmıştır.

⁵⁶ Türkiye'deki kalkolitik çağ yerleşmeleri hk. Bilgi için bk. Harmankaya-Tanıncı-Özbaşaran, 1998

2.3. Tunç Çağı

Kalkolitik Çağ kültürünü Anadolu'da Tunç Çağı izler. Bu kültür değişimi genellikle M.Ö. III. Bin yıllarına tarihlendirilir. İlk, Orta ve Son Tunç Çağı diye incelenen Tunç Çağının, Orta evresi Asur Ticaret kolonileri ve Eski Hitit Devleti dönemlerini Son Tunç Çağı evresi ile Hitit İmparatorluğu Dönemini kapsar. Kalkolitik Çağda başlayan ticari ilişkiler, kültürler etkileşimi Anadolu'yu Akdeniz-Ege-Karadeniz deniz ticareti ile Mezopotamya-İran-Kafkaslar-Balkanlar arasındaki kara ticaretinin merkezi durumuna sokmuştur. Son Kalkolitik Çağ denilen dönemdeki yerel kültür öğeleri yerel geleneklere bağlı kalarak gelişmelerine devam etmişlerdir⁵⁷. Anadolu'da madenciliğin yaygınlaşması bakırın uzun süre kullanımının sonucu olmuştur. Tunç Çağı'nın ilk evresinin son döneminde tunç kullanılmaya başlanmış ve tunç eşya yapımı çoğalmıştır⁵⁸.

İlk Tunç Çağı evresinde dine ve askeri güce dayanan Gir sistem oluşmuş, deniz ve kara ticareti gelişmiş, bölgeler arası ilişkiler yoğunlaşmış büyük miktarda bakır kullanımıyla beraber desenli tunç üretimi başlamıştır. Maden üretimi ve teknolojisi çağın en çok kullanılan iş kolu olmuştur. Büyük yerleşmelerin hemen hemen hepsi büyük sur duvarlarıyla korunmaktadır⁵⁹. Deniz ticaretinin olduğu yerlerdeki limanlar gelişmiş, böyle kasabalaşmış ve kervan ve geçit yolları üzerindeki yerleşmeler önem kazanmıştır⁶⁰. Yerleşme birimleri yavaş yavaş örgütlenmiş, kasabaları idare edecek idari sınıflar ortaya çıkmaya başlamıştır⁶¹. Yönetici sınıf büyük bir ihtimalle hem askeri sınıfı hem de dini sınıfı temsil etmiştir. Bütün yerleşmelerde tapınak ya da benzer dini işler gören yapılar inşa edilmiştir⁶². Dericilik ve dokumacılık pek

⁵⁷ Harmankaya-Erdoğan, 2002: 10

⁵⁸ Dinçol, 1982: 15

⁵⁹ Naumann 1985: 496;Aktüre 1994: 114

⁶⁰ Umar 1982: 10

⁶¹ Childe 1996: 104;151;Hout etal 2000: 38

⁶² Dinçol 1982: 16;Naumann 1985;Childe 1996:106;Dolukhanav 1998:359

değişmemiştir. Tarım ve hayvancılık gelişmiştir⁶³. Yöreye ve bölgesel farklılıklara göre Neolitik-Kalkolitik Çağ mimari özellikleri devam etmiştir. Eskişehir, Antalya, İç Anadolu'nun kuzeybatısı ve Doğu Anadolu'nun bazı yerlerinde yapılan bir avlu etrafında sıralanmış olduğu "Megaron"⁶⁴ adlı yapılar, yapılan kazılarda ortaya çıkmıştır. Buna ilaveten kale ve şato tipi yapılar çoğalmıştır. Bu dönemde ölü gömme adetlerinde toprak mezar, küp mezar ve sanduka tipleri görülür. Mezarlık yerleşim yeri dışındadır. Ölü, mezarlara hocker durumunda, yanına armağanlar bırakılarak gömülmüştür. Mezar tiplerinin, ölenlerin ekonomik yapısına göre olduğu armağanlardan anlaşılmaktadır⁶⁵. Bu çağda dinsel amaçlı idoller de önemli ölçüde kullanılmıştır. Ancak insanlar doğayı yavaş yavaş çözmüş ve bu da onları doğaya ve hayvanlara tapınmadan kurtarmıştır⁶⁶.

Doğu Anadolu'nun dağlık kütlesi çuk ve fazlaca yüksek dağlarla çevrili olduğu için güney ile ilişkileri kısıtlı olmuştur. Ancak Fırat vadisini kullanan kültürler Yukarı Fırat Bölümüne kadar yayılabilmişlerdir. Bundan ötürü Son Kalkolitik Çağda, Doğu Anadolu'nun güney kesimlerinde, Fırat Vadisi boyunca, Güneydoğu Anadolu Bölgesi kültürlerine paralel bir gelişim izlenmiştir.

Son Kalkolitik Çağın sonunda Uruk'lu kolonistlerin Arslantepe'yi yeni yurt olarak kullandıkları çevredeki hammadde kaynaklarının varlığından anlaşılmaktadır. Malatya'nın en eski yerleşmesi olan Arslantepe'nin VI-A tabakasındaki büyük kent ele geçen mühür ve mühür damgalarıyla ve diğer bulgularla beraber burasının bir ticaret merkezi olduğun vurgulamıştır. Arslantepe VI-B tabakasında da Doğu Anadolu -Transkafkasya kökenli bir kültürün hakim olduğu görülmüştür. Kırmızı siyah açkılı kapılara sahip olan kültür ya da Karaz kültürü diye nitelenen bu kültürün doğuşunda çeşitli varsayımlar ortaya atılmıştır. Bunlardan birine göre Kura-Aras havzasından

⁶³ Akurgal 1989: 26

⁶⁴ Mellaart 1959:153;Akurgal 1989:242;Naumann 1985:223

⁶⁵ Harmankaya-Erdoğan 2002: 11

⁶⁶ Özgüç-Akok 1958: 17

gelen bir göç beraberinde kendi kültür öğelerini de taşımıştır. Buna kanıt olarak da Arslantepe’de ki siyah-kırmızı açkılı kapıların bulunması olmuştur.

Kalkolitik Çağın sonunda hem Karaz malı hem Uruk malı hem de iç Anadolu Bölgesi mallarının beraber kullanılması Karaz kültürünün bu bölgede doğduğu ihtimalini de gündeme getirmiştir. İçi dışı siyah, kahverengi veya kırmızı yüzey renginde mükemmel açıklanmış olan bu çanak çömleklerin bulunduğu bu kültür Kura-Aras, Erken Transkafkasya, Karaz, Khirbet Kerah kültürü diye de bilinmektedir. Erzurum yakınlarındaki Sos Höyük kazıları belki bu kültürün evlerine göre delillerini ortaya koyacaktır. İlk Tunç Çağında Elazığ Pulur / Sakyol, Tepecik, Norşuntepe, Korucutepe, Tülintepe, Taşkın Mevkii, Malatya Arslantepe, Pirot Höyük gibi yerleşme yerlerinde köy ve kentlerin kurulduğu anlaşılmıştır. Bunlarda, Pulur / Sakyol; avlunun çevresinde dizilmiş yamuk biçimli mekânlar ile “Anadolu Tipi” yapı düzenini Doğu Anadolu’ya kadar geldiğinin kanıtıdır. Ayrıca Karaz kültürünün kabartma bezeli açkılı kapılarının çok güzel örnekleri burada bulunmuştur.

Doğu Anadolu’nun kuzey kesiminde Erzurum, Erzincan, Muş ve hatta Ardahan yöresinde de Karaz kültürünün hakim olduğu düşünülmektedir. Sos Höyük, Karaz Kültürünün özelliklerini yansıtmaları bakımından son derece önemlidir⁶⁷.

⁶⁷ Harmankaya-Erdoğdu 2002:40

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM KAYNAKLAR

3.1. ARKEOLOJİK KAYNAKLAR

Hurri kültürünün arkeolojik, yani maddi kalıntıları tarihin en eski çağından başlamak üzere üç konu başlığında toplamak mümkündür⁶⁸.

1. Hurri Maddi Kültür Kalıntılarında Mağara Boyalı Resimleri ve Kaya Üstü Gravürleri.
2. Hurri Maddi Kültür Kalıntılarında Besin Üreticisi Köyler ve Bu Köylerin İnşaat Türleri.
3. Seramik .

3.1.1 Hurri Maddi Kültür Kalıntılarında Mağara ve Kaya Resimleri ve Kaya Üstü Gravürleri

Doğu Anadolu Bölgesi, coğrafi konumu bakımından, güneyde Mezopotamya, doğuda İran, kuzey- doğuda Kafkasya, batıda da Orta Anadolu bozkırları arasında bir orta bölge oluşturur. Bunun için Doğu Anadolu yüksek yaylası, sözü edilen bölgeler arasında, binlerce yıl önce parlayıp sönen eski uygarlıkların bir kavşak yeri olduğu gibi insanlık tarihinin en eski çağlarından beri eşi az görülür medeniyetlere sahne olmuştur. Bundan 30–40 yıl öncesine kadar, bu yüksek yayladaki tarih öncesi uygarlıklar hakkında çok az şey biliniyordu. Batı Avrupa'daki mağaralarda bulunan boyalı kaya resimleri yüzünden, insanlık tarihinin en eski uygarlık ve sanatının buralarda başladığı sanılıyordu. Ayrıca Asya bozkırları, Afrika ve

⁶⁸ Erzen, 1992: 7.

Avustralya kıtalarında bulunan mağara ve kaya üstü resimleri, tarih öncesi çağlarda yaşayan Taş Çağı (paleolitik) insanların uygarlık ve sanat yaratıcılığını açıkça gösteriyordu. Buna karşılık, Anadolu ve özellikle bir kavşak yeri olan Doğu Anadolu yüksek yaylalarında tarih öncesi çağlarda insanların yaşamadığı, uygarlığın yaratılmadığı sanılıyordu. Ama son yıllarda yerli ve yabancı arkeologların, araştırmaların buralarda yaptığı sistemli araştırmalar, sonucunda, bu bölgede de tarih öncesi çağların en eskisinden başlamak üzere, yoğun bir yerleşim ve uygarlık bulunduğu kesinlikle anlaşılmıştır.

Doğu Anadolu yüksek yaylası, tarih öncesi çağlarda yaşayan insanların ihtiyaçlarını karşılayacak elverişli bütün özelliklere sahiptir. Su kaynaklarının çokluğu, doğal mağara ve kaya sığınaklarının varlığı, çayır ve ormanlık alanları ve özellikle zengin av hayvanlarının bolluğu, insanları en eski çağlardan itibaren buraya çekmiştir. Tarih öncesi çağlarda yaşayan insanlar, beslenme sorunlarını, avcılık ve toplayıcılık modeline uygun bir biçimde çözümlemişlerdi. Doğu Anadolu'daki bu elverişli özellikler, sosyal kültürel gelişimin ilk devrelerinde, avcılık ve toplayıcılıkla geçimlerini sürdüren insanlara çok olumlu bir yaşama ortamı sunmuştur. Bunun sonucu, bölgede ilk gelişkin uygarlıklar, karasal iklimin egemen olduğu yüksek yayladaki kışa dayanıklı ormanlar çevresinde ya da bu bölgelerle bozkır alanları arasındaki geçiş bölgelerinde gelişmiştir. Çünkü o çağlardaki, vadiler arasında kıvrılarak akan çaylar, dereler boyundaki sık korular, basık dağ yamaçlarındaki kışa dayanıklı karışık ormanlar, iklim şartları, bitki ve hayvan örtüsü buna uygun ve yararlıdır.

Doğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan tarih öncesi çağlara ait mağara resimleri, hem Anadolu'nun, hem de komşu ülkelerin bu çağlarını aydınlatması bakımından çok önemlidir. Bu resimler tarihin geçirdiği gelişim evrelerini, zenginleştirdiği gibi, Doğu Anadolu'nun komşu ülkeler arasındaki önemini de gözler önüne serer. Çünkü mağara duvarlarına çizilen insan, tanrı, tanrıça, güneş ve hayvan resimleri, günümüzden 15.000 yıl öncesine

ait görünmektedir. Komşu ülkelerde bu kadar eskiye uzanan tarih öncesi sanat merkezlerine ve insan topluluklarının izlerine rastlanmaz.

3.1.2. Hurri Maddi Kültür Kalıntılarından Besin Üreticisi Köyler ve Bu Köylerin İnşaat Türleri

Kendine özgü düzeni ile Anadolu'nun güneydoğu bölgesinin besin üreticiliği Hurri kültür geleneğinin temelini oluşturur. Bu kültür geleneğin saptanması, bölgenin prehistorik dönemlerine ilişkin besin üreticisi tarımcı köy topluluğu yaşayış biçiminin ilk kez ortaya çıkışı ve gelişerek etkileşmesi ile ilgili belgelerin toplanarak yorumlanmasına yönelik araştırma verilerine, yani prehistorik dönemlerdeki kültürel uyum ve değişimler ancak insan elinden çıkma nesnelerin oluşturduğu belgeler yardım ile anlaşılabilmiştir⁶⁹.

Tüm yer seçimlerinde en önemli özellik yakın çevrede, içimi tatlı bir su kaynağının var olmasıdır.

Bu dönem bütün evreleri ile bölgede yalnız Çayönü'nde temsil edilmektedir. Şimdilik en eski yerleşme yeri olarak yaklaşık olarak, *hallan çemi* (Batman) yerleşmesi, Çayönü ile birlikte Yakınoğu'daki Çanak Çömleksiz Neolitik evresine koşut bir evrenin, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde var olduğunu ve bu dönemde komşu bölgelerden gelen etkileşmeyi değil, bu bölgede yöresel bir kültürün geliştiğini ortaya koymuştur. Hallan Çemi, altı taş subasmanlı üstü dal-örgü tipinde basit kulübelere sahip olmasına karşıt üzeri bezemeli taş kapları ile dikkat çekmektedir. Çayönü ise Yakınoğu'da anıtsal mimarisi ile bu çağın mimari gelişimini en iyi yansıtan yer olma özelliğini taşımaktadır. Bu dönemde toplumun daha rahat ve daha ekonomik şartlar için arayışlar içinde olduğu görülmektedir. *Nevali Çori* yerleşmesi (Şanlıurfa) konut mimarisinin yanı sıra tapınağı ile değişik bir

⁶⁹ Çambel, 1980: 239

yelpazede bulunmaktadır. Bu çağda insanlar doğa güçlerinden etkilenerek dinsel inançlara yönelmişlerdir. Bunun etkileri, özellikle Çanak çömlekli Neolitik evresinden itibaren olağanüstü özellikler taşıyan tapınakların inşasında ve çok sayıda insan ve hayvan figürünü yapmalarında görülmektedir. Bazı figürler Nevali Çori ve Göbekli Tepe'de (Şanlıurfa) olduğu gibi anıtsal boyutlara ulaşmıştır. Kadın figürlerinin, önceleri kadın doğurganlığının doğanın doğurganlığını simgelemesinden çıkarak bereketli mahsul toplamak için şekillendirildiği ileri sürülmektedir. Çayönü, Cafer Höyük ve Göbekli Tepe (Şanlıurfa) kazılarında erkek heykellerinin de varlığı figürünlerin başka bir amaçla olasılıkla tanrı adak heykelleri olarak yapıldıkları fikrini akla getirmektedir.

Uzun yıllar şiddetli kışları yüzünden Neolitik Çağ'ın avcı toplayıcı hatta ilk tarımcı toplulukları için yaşanmayacak bir bölge olduğu iddia edilen Doğu Anadolu'da Cafer Höyük (Malatya), Boy Tepe (Elazığ) ve Çınaz (Elazığ) yerleşme yerlerinin ortaya çıkışı yaşanmayacak ortam savını ortadan kaldırmıştır. Böylece ilk tarımcı toplulukların yanı sıra avcı ve toplayıcı ekonomileri olan toplulukların da uygun ortamı olan yerlere kolaylıkla intibak ettikleri anlaşılmıştır. Çayönü'nde bu tabakalarda taş mimarinin ağırlıklı olduğu ve aralarda geçitleri ile çok odalı etrafında kalın çevre duvarları olan karmaşık bir yapı kompleksinin varlığı izlenmektedir. Buna karşılık Çayönü'ne çok yakın olan *Yayvantepe* 'de (Diyarbakır) ise kerpiç mimari vardır. *Kumartepe*'de açılan alanların çok küçük oluşu, buradaki mimari hakkında fazla bir bilgi edinilmemesine yol açmıştır. Çanak çömleksiz Neolitik Çağ'da olduğu gibi hammadde kullanımı açısından topluluklar yakın çevrelerindeki malzemeyi tercih etmişlerdir. Doğu Anadolu'da Tepecik (Elazığ) ve İkiz Höyük'te (Malatya) Koyu Yüzlü Açıklı maldan örneklerin varlığına dayanılarak Son Neolitik Çağ'ın sonuna ait yerleşimlerin var olduğu iddia edilmektedir. M.Ö 5. bin yılda toplulukların ekonomisinde tarım en ön safhayı almakta, sürü

hayvancılığı ise daha bilinçli bir şekilde yapılmaktadır. Avcılık ise besin ekonomisinde önemini kaybetmiştir ⁷⁰.

3.1.3 Seramik

Anadolu'da çömlekçiliğin birdenbire bir buluş olarak ortaya çıkmadığı, çanak çömleksiz dönemde bile çanak çömlek denemeleri yapıldığı çeşitli bulgularla saptanmıştır. Çanak çömleğin bulunuşu bir devrim olarak kabul edilmese de özellikle gıda ekonomisinde insanları değişik beslenmeye yöneltmiştir. Doğu Anadolu prehistoryası üzerine yapılan araştırmalar çok fazla değildir. Van'da Tilki tepe, Erzurum'da, Karaz höyükten başka prehistorik devirlere ilişkin esas kazılar yapılmamıştır. Yalnız Kılıç Kökten tarafından Kars ve dolaylarında yapılan araştırmalar, yüzey buluntularından ve küçük sondajlardan ibaret olduğu halde, bu bölgeler için değerli mukayese materyali temin etmiştir ⁷¹. Fakat Dicle'nin yukarı bölümü ile Van gölü arasında kalan Bitlis-Hakkâri bölgesine arkeolojik bakımdan hiç dokunulmamıştır, Eldeki bilgileri göre Kalkolitik devirlerde Doğu Anadolu'nun Kuzey Anadolu kültürleriyle çağdaş ilişkileri olduğunu göstermiştir.

Erken Hurri kültür kalıntılarında, ele geçen seramik çeşitlerinin formu dikkat çekmektedir. Hemen hemen benzer renk, biçim ve benzer süsleme özelliğini gösteren seramik çeşitleri ana hatları ile yerli karakteri göstermektedir ⁷².

Hurri kültürünün temsilcisi Tel Halaf kültürü Mezopotamya'nın orta kalkolitiğini temsil etmektedir. Anadolu'nun doğu ve güneydoğusunun çok renkli ve boyalı seramikleri, bu kültürün etkisi altındadır. Bu renkli seramiğin

⁷⁰ Harmankaya-Tanırdı-Özbaşaran, 1997: 807

⁷¹ Kökten, 1953: 189–206

⁷² Erzen, 1992: 17

üzerinde yine renklerle yapılmış geometrik motifler egemendir. Tabakların ortasında çoğu zaman bir rozet veya malta haçı bulunmaktadır⁷³.

Kalkolitik devre ait olan sanat şekli, seramik ve mühürler üzerindeki işlemlerden ibarettir. Bilhassa monokrom kaplar üzerinde motifler “*linear*” denilen, çizgi sanatını gösterir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde kalkolitik çağda görülen, Kuzey Mezopotamya kültürünün etkisi, eski tunç çağında devam etmemiştir. Çünkü karazda siyah, perdahlı ve üzerinde kabartma olarak spiral motifler yapılmış bir seramik türü ortaya çıkmıştır ki, bunlar Filistin’in III. Bin yıla (M.Ö. 24–23 asırlara) tarihlendirilin, erken bronz çağının “*kirbet kerak*” seramiğine çok benzemektedir⁷⁴.

3.2. KARAZ KÜLTÜRÜ

Khirbet Kerah olarak tanımlanan bu kültürün⁷⁵ terminolojisi hakkında birçok görüş vardır. Bu kültür için Djaparidze ve Chubinishvili “Kura-Aras”⁷⁶ kültürü terimini kullanmışken, Piotrovskii ve Krupnov ise “Transkafkasya’nın Erken Neolitik Kültürü”⁷⁷ terimini kullanmışlardır. Bu kültür keramiği için kullanılan başka bir terimde “Trans-Kafkasya Bakır Çağı”⁷⁸ veya Doğu Anadolu’nun Bakır Çağı Keramiği⁷⁹ olmuştur. “Doğu Anadolu’nun Erken Bronz Çağı”⁸⁰ ve “Eski Trans-Kafkasya Kültürü”⁸¹ tanımları bilim adamları arasında daha yaygın olarak kullanılmıştır. Fakat yukarıda kullanılan terminolojilerin bu kültürü tüm nitelikleriyle ve doğru bir şekilde ifade ettiğini söylemek pek mümkün gibi görünmemektedir. İleri de daha detaylı olarak

⁷³ Kınal,1998: 31

⁷⁴ Kınal,1998, s.48

⁷⁵ İleride Karaz Kültürü olarak tanınacak olan bu kültürün Önasya’da görüldüğü dönem, Radyo Karbon ve Tipoloji tarihlemelerine göre, M.Ö. 3250-1750’lere yerleştirilmiştir.

⁷⁶ Djaparidze 1964: 4-9

⁷⁷ Piotrovskii 1962: 7.; Krupnov 1964:31-42; ayr. krş. Long 1970: 70

⁷⁸ Bittel 1945:94-104; Uoyd 1956:49-66, Uoyd daha sonra yayınlanan başka bir eserinde “Doğu Anadolu’nun koyu renkli keramiği” ve “Erken Tunç Çağı Kültürü”, tabirlerine yer verir., bk. Uoyd

⁷⁹ Long 1970, 70; Burney-Long 1971,45

⁸⁰ Burney 1958, 165 vdd.; Mellaart 1958:9-10.

⁸¹ “İngiliz bilgini Burney 1971,43’te bu kültürün isimlendirmesiyle ilgili etraflı bilgi vermiştir.

tetkik edebileceğimiz gibi “Köken-Etnik Köken Problemi” konusunda da irdelediğimiz gibi, Erzurum ve çevresi bu kültürün anavatanı olabilecek izler taşımaktadır. Çevrede en erken kazıların yapıldığı Karaz Höyük⁸², daha sonraki kazı ve araştırmalar için bir merkez olmuştur. Bundan dolayı gerek Erzurum ve gerekse Doğu Anadolu’nun diğer bölgelerinde Karaz’la çağdaş ya da aynı paralel de bulunan yerleşim merkezleri için “Karaz Keramiği-Karaz Türü Keramik” ya da “Karaz Kültürü” tabirleri kullanıla gelmiştir.

Karaz Kültürü’nün kökeni konusunda Türk bilim adamlarının tespitleri Erzurum ve çevresini hedef göstermiştir⁸³. Yine araştırmacılara göre bu kültürün anavatanının Amik Ovası, Suriye-Filistin ve Kuzeybatı İran’ı göstermek imkânsızdır⁸⁴. Bu kültürle ilgili ilk yerleşmelerin Doğu Anadolu ve Kura-Aras nehirleri arasındaki topraklarda yani Güney Kafkasya’da meydana geldiği konusunda bilim adamları hem fikirdir. Karaz Kültürü’nün en eski topluluklarına ait buluntular, coğrafi yapısı gereği çağdaş kültürlerle kapalı olması itibarıyla Erzurum ve çevresindeki ovaları, bu kültürün anavatanı yapmış olmalıdır. Karaz Kültürü’nün etnik kökeni hakkındaki araştırmalar, artık nitelik kazanmıştır. Fakat mevcut tarihi ve arkeolojik verilerin tamamı da bu kültürün Hurrilerle olan ilişkisini de ortaya koymaktadır⁸⁵.

Karaz Kültürü hakkında çalışmaları ile dikkat çeken Pehlivan, Hurrilerin yaşadığı topraklar ile Karaz Kültürü’nün yayıldığı coğrafyanın aynı olmasından yola çıkarak kültürün Hurriler tarafından ortaya çıkarıldığı tespitinde bulunur. Ayrıca Hurrilerin yaşayış tarzları ile Karaz Kültürüne ait bazı temel özelliklerin birbiriyle olan benzerliklerini de değerlendirerek Karaz Kültürünü oluşturan ve yaratanların Hurriler olduğu sonucuna varmıştır⁸⁶.

⁸² Karaz’da çalışmalar 22-29 Temmuz 1942 sondajı ile başlamış, Kazı 17 Temmuz-8 Ekim 1944 tarihleri arasında tamamlanmıştır. Bk., Koşay-Turfan 1959, 349-413.

⁸³ Koşay 1943, 167 vd.; Koşay 1959, 359 vd.; Koşay 1967,15.; Koşay-Vary 1964.25 vd.; Koşay

⁸⁴ Teferruath bilgi için bk., Burney-Long 1971, 53 vd.; Erzen 1979, 14-15

⁸⁵ Ayrıntılı bilgi için bk., Burney-Long 1971, 45 vd., 49 vdd.; Erzen 1979, 15-16

⁸⁶ Pehlivan, 1990; 168-176.

Hurriler, M.Ö.3000'lerde Doğu Anadolu'nun büyük bir bölümüne hakim olmuşlar, geçimlerini de tarım ve hayvancılıkla sürdürmüşlerdir ⁸⁷. İlk Tunç Çağı II'nin sonuna doğru otlaklar mevcut hayvanlara yeterli gelmemiş bu da onların Fırat kıyısını takip ederek Amik Ovası üzerinden Kuzey Suriye ve Filistin'e kadar yayılmalarını sağlamıştır ⁸⁸. Büyük gruplar halinde yapılan bu göç ve yayılmalar (M.Ö.2000 sonrası) Anadolu-Mezopotamya arasındaki Asur ticaret faaliyetini kesintiye uğrattığı kuvvetle muhtemeldir.

3.2. YAZILI KAYNAKLAR

Eski Önasya'nın önemli uygarlıklarından birinin temsilcisi olan Hurriler Eski Tunç Çağı'ndan itibaren tarih sahnesinde izlenebilmektedirler. Transkafkasya ve Anadolu'nun doğusunda M.Ö. 3. binyılın sonlarına dek buldukları ileri sürülebilen Hurriler, bu binyılın ortalarından itibaren de güneye doğru yayılım göstermişler ve Önasya'nın birçok yerinde M.Ö. 2. binyıldan varlıklarına dair izleri günümüze ulaştırmışlardır. Kendilerine ait kaynaklardan çok, ilişkide buldukları diğer kavimlerin yazılı belgeleri vasıtasıyla siyasal ve kültürel yapıları üzerine bilgiler edinebildiğimiz Hurrilerin her zaman bütünsel ve tutarlı bir şekilde ortaya konulabilen siyasal tarihlerinden söz etmek mümkün değildir. Bu durumun M.Ö. 2. binyılın ilk dönemlerine ait tarihleri hakkında daha geçerli olduğunun kabul edilmesi gerekirken, aynı binyılın ortalarına doğru Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye bölgesindeki bazı beyliklerde etkin olduğu gözlenen Hurri unsuru ⁸⁹ Önasya'daki en belirgin siyasal varlıkları olarak tanımlanabilecek Mitanni Devleti'nin içinde yer almıştır⁹⁰. Hurrilerin siyasal anlamda varlıklarının M.Ö.

⁸⁷ İlk Hurri vatani, Mezopotamya kaynaklarında Hurri Ülkesiyle ilgili kayıtlar ve Hurrilerin Subarlar ya da Subartu Ülkesiyle ilişkileri hak. bk. Goetze 1936,38 vd, 117 vdd.

⁸⁸ Asur Koloni Çağı ve Merkezi Anadolu'da kurulan Kurum'lar hakkında geniş bilgi için bk., Boydur 1970, 37 vdd.

⁸⁹ Wilhelm, 1994: 13–14

⁹⁰ Astour, 1972:103

2. binyılın sonlarına doğru gözden kaybolduğu izlenirken uygarlıktaki etkileri devam etmiştir⁹¹.

Hurri dilinin şimdiye kadar bilinen en eski belgesi, bir rahibenin Urkişte tapınak yaptırmasıyla ilgili bir taş yazıttır⁹². Urkiş kralı olan Tiş-ata'dan kalan taş bir tablette, Nergal tapınağının yapımından söz eden bir yazıt vardır⁹³.

Dicle üzerindeki Samarrada üçüncü ur sülalesi zamanına (2350–2237) ait bronz tablet bize hurrilerin daha o vakitlerde büyük bir önem kazanmış olduklarını göstermektedir. Bu kavim hakkında başka kaynaklarda bilgi az olmakla beraber, ticarete ait çivi yazılı tabletlerinde bunların 3. bin yıl ortalarında Önasyadaki önemlerini anlatan dikkate değer bilgi bulunmaktadır

Bu tabletlerde görülen yer adları (toponymie) ve has isimleri (onomastique) ticaret mukavelelerini yapan hurrilerin gerçek hüviyetlerini açık olarak tanıtmakta. Bunların Asyaniklerden olduklarını ortaya koymaktadır. Bu dile konuşan oymaklar 3.Bin yıl ortalarında Zagroslar'dan Akdeniz hatta Kenan iline yani Filistin'e kadar yayılmış bulunmaktaydı. Diğer taraftan Kuzey Mezopotamya da Kerkük bölgesinde bulunan tabletlerde Hurri oymaklarının buralara doğru inmiş olduklarının delili durumundadır. Eski Tunç Çağı Doğu Anadolu kültürleri ile ilişkili oldukları kabul edilen Hurrilerin⁹⁴, daha M.Ö. 3. Binyılda Doğu Anadolu'da ve Suriye'de varlıklarına dair belirgin yazılı kanıtlar Akkad Kralı Naram-Sin'e ait kimi metinlerdeki bazı yer ve şahıs isimleri dolayısıyla bilinir⁹⁵. Bunun yanı sıra Anadolu'ya dair en eski içerikli yazılı kayıtların olduğu kabul edilen, "mücadelenin kralı" anlamına gelen "şar-tamhari" metinleridir. Anadolu'nun yazısız, tarih öncesi devirlerine ışık tutan bu çivi yazılı vesikalarda Akad kralı Naram-Sin'e karşı savaşıyan, mahalli Anadolu krallarının adlarından söz edilmektedir; şar-tamhari metinlerinde

⁹¹ Ünal, 1997: 22

⁹² Ünal, 2007: 17

⁹³ Roaf, 1996: 108

⁹⁴ Sevin, 2003: 147

⁹⁵ Wilhelm, 1994: 8

Akkad Kralı Naram-Sin'e karşı savaşıyan Anadolu krallardan birine ait olarak görünen⁹⁶, Pampa adına⁹⁷, Nuzi (Yorgantepe) metinlerinde Hurri şahıs isimleri içinde geçmekte. Bunlardan, "Pampa" adı Naşı-Pampa, Zili-Pampa şeklindeki varyasyonları Nuzi metinlerinde yer almaktadır⁹⁸.

Anadolu'nun tarihi devirlerine girdiği Asur Ticaret Kolonileri zamanında da (M.Ö. 2000–1750) Anadolu'da Hurriler vardır⁹⁹. M.Ö. 2. Binyılın başlarına ait olan Kayseri yakınlarındaki Kültepe'de gün ışığına çıkarılan Kaniş Karumu çivi yazılı arşivlerindeki belgelerde çok sayıda Hurri şahıs adları ve Hurri diline ilişkin sözcüklerin bulunması¹⁰⁰, bu dönemde Orta Anadolu'ya dek uzanan Hurri etkisini göstermektedir. Ayrıca Kaniş'te bulunan ve Kaniş Kralı'na yollanan mektubun göndericisi olan Mama Kralı Anum Hirbi'nin adının Hurrice olduğu da kabul edilir. M.Ö. 17. yüzyılda Hitit Krallığı'nın kurulması ile birlikte başlayan Hititçe çivi yazılı belgelerde de Hurriler varlıklarını gösterirler. Hitit Krallığı kurulduktan sonra dış politikada ağırlık Anadolu'nun güneydoğusu ve Kuzey Suriye'ye verilmiş ve bu durum tüm Hitit Tarihi boyunca devam etmiştir. Hurrilerin M.Ö. 2. Binyılda siyasal ve kültürel varlıklarının en yoğun olduğu bölge böyle bir Hitit ilgisi altına girmişken, bu iki kavimin ve onların temsil ettiği kültürün yoğun ilişkide olması da kaçınılmaz olmuştur. Eski Hitit Krallığını takip eden dönemlerde hem siyasal olarak hem de bunun ötesinde daha çok kültürel açıdan Hurrilerin Hititler üzerindeki yoğun etkisi açıkça izlenmektedir¹⁰¹.

Orta Fırat bölgesinde Mari vesikalarında Hurrice dini tabletler bulunmuştur ki bunlar Hammurabi devrine (M.Ö 1728–1686) aittir. Tell Açıanada yapılan kazılarda Hurri sanat eserlerine rastlanılmıştır. M.Ö. 2.binin

⁹⁶ Guterbock, 1938: 67vd

⁹⁷ Laroche,1966:135

⁹⁸ Gelb, 1943: 242

⁹⁹ Gustavs, 1936–1937; 146–150; Oppenheim, 1938: 7–30; Goetze,1936: 69; Gelb, 1953: 14-16; Balkan,1953: 94;Bilgiç, 1953: Garelli,1963: 154 v.d ; Lewy, 1965:1; N.Baydur,1970: .52 v:d.

¹⁰⁰ Garelli, 1963: 155–158

¹⁰¹ Yiğit, 2005: 57

ortalarında Hitit vesikalarında 'Kizzuvatna' olarak gösterilen Doğu Kilikyada (Çukurova ve Amik Ovası) Hurrilerin hâkim bir rol oynadıkları anlaşılmıştır¹⁰².

Babil kaynaklarına göre Hurri ülkesi subartu, Dicle ile zagros dağları ve diyala Nehri arasındaki bir coğrafi bölgedir. Yine babil kroniklerinde subartu adı, ülkenin kuzeyine verilen addır. Geç Asur tarih yazıtlarında Dicle'nin kuzey ve doğu bölgesindeki dağlar subartu bölgesi içine girer. Bölgenin sınırı Zagros dağlarından Ammurular'ın ülkesine kadar batıya, güney ve doğuya da Elam ülkesine kadar uzanmaktadır¹⁰³.

¹⁰²Erzen 1992: 21

¹⁰³ Mansel, 1945: 70

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

HURRİLERİN MENŞEİ VE HURRİ-MİTANNİ DEVLETİNİN SİYASİ TARİHİ

4.1. HURRİLER KİMDİR? KEŞFEDİLMELERİ VE ANAVATANLARI

4.1.1. Hurrilerin Menşei

Eski Önasya'nın önemli uygarlıklarından birinin temsilcisi olan Hurriler Eski Tunç Çağı'ndan itibaren tarih sahnesinde izlenebilmektedirler. Transkafkasya ve Anadolu'nun doğusunda M.Ö. 3. binyılın sonlarına dek buldukları ileri sürülebilen Hurriler, bu binyılın ortalarından itibaren de güneye doğru yayılım göstermişler ve Önasya'nın birçok yerinde M.Ö. 2. binyıldan varlıklarına dair izleri günümüze ulaştırmışlardır. Kendilerine ait kaynaklardan çok ilişkide buldukları diğer kavimlerin yazılı belgeleri vasıtasıyla siyasi ve kültürel yapıları üzerine bilgiler edinebildiğimiz Hurrilerin her zaman bütünsel ve tutarlı bir şekilde ortaya konulabilen siyasi tarihlerinden söz etmek mümkün değildir. Bu durumun M.Ö. 2. binyılın ilk dönemlerine ait tarihleri hakkında daha geçerli olduğunun kabul edilmesi gerekirken, aynı binyılın ortalarına doğru Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye bölgesindeki bazı beyliklerde etkin olduğu gözlenen Hurri unsuru ¹⁰⁴ Önasya'daki en belirgin siyasi varlıkları olarak tanımlanabilecek Mitanni Devleti'nin içinde yer almıştır ¹⁰⁵. Hurrilerin siyasi anlamda varlıklarının M.Ö. 2. binyılın sonlarına doğru gözden kaybolduğu izlenirken uygarlıktaki etkileri devam etmiştir ¹⁰⁶.

M.Ö. III. bin yılın ortalarından itibaren Mezopotamya'da, Yukarı Dicle bölgesinde (**Harita:1**) ortaya çıkmaya başlayan ve zamanla Eski Önasya ya

¹⁰⁴ Wüheim 1994, 13–14

¹⁰⁵ Astour, 1972:103. En belirgin olarak Hurri unsuru ile tanınan bu siyasi yapı yazılı belgelerde Hurri, Hanigalbat ve Mitanni adıyla tanınır. Bu üç ismin birbirinin yerine kullanılabildiği belirtilmektedir. Hanigalbat adının Sami dillere özgü ve Akkadca belgelerde geçtiği, Hurri adının Hurrice'de kullanıldığı ve Mitanni'nin ise Hint-Ari bir kullanım olduğu üzerinde durulur (Astour 1972: 105)

¹⁰⁶ Ünal,1997,22

yayılan bir kavim vardı. M.Ö VII. Yüzyıla kadar varlığını devam ettiren ve konuştuğu dil itibari ile filolojik bakımdan Asya kökenli olduğu kabul edilen bu kavim, bugün eski çağ tarihi alanında genellikle “*Hurri*” adıyla isimlendirilmektedir ¹⁰⁷.

Hurriler, eski yakın doğu dünyasının kaybolmuş kavimlerinden sadece bir tanesidir. Sumer, Akad, Mısır Ugarit ve Hitit metinlerinde ve muhtemelen Tevrat'ta kavim adı olarak geçmelerine rağmen, tüm yönleri ile henüz keşfedilmemişlerdir. Ve bundan dolayı onlarla ilgili bilgiler çoğunlukla dağınık ve sistemsiz olup, üstelik ikinci elden kaynaklardan gelmektedir. Araştırma tarihi açısından Hurrilerin bugünkü durumu 1906 yılında Boğazköy arşivi keşfedilmeden ve Hititçe çözülmeyen önceki Hititler ve Hititçenin durumuna benzemektedir ¹⁰⁸.

Eski Mezopotamya kültürlerinde ve dinler tarihi açısından Hurrilerin durumuna bakılırsa Hurriler Tevrat'ta Harim (Horites) (Gen. 14,16;36,20) olarak geçen ve Seir Dağı ile El Paran arasında veya Edom ülkesinde oturan kavimler arasında sayılan insanlar oldukları sayılmakta, hatta Hivit (Hivites) ve Jesusit'lerin de Hurrilerle aynı oldukları ileri sürülmekte ise de, bazı araştırmacılar haklı olarak tarihi açıdan bunun imkânsız olduğunu savunmaktadırlar. Bu sava göre Hurriler, İsrail kavminin Filistin'i yurt tutmasından çok önceleri buralara yerleşmişlerdir. Hurri İsrail ilişkilerine kanıt olarak *Goliyat* 'ın miğferi koba ve zırlı gömleği *siryom* İbranice kelimelerinin asıllarının Hurrice *kuwai* ve *şariyanni*'ye geri gittiğide öne sürülmüştür. Bu Kur'anı Kerim' deki Hurrilere aynı oldukları konusunda ise hiçbir ipucu yoktur ¹⁰⁹.

Hurrilerin tarihi söz konusu olduğunda Eski Önasya tarihinde bilim adamlarını uzun süre meşgul eden bir “Hurri-Subar Sorunu” ortaya

¹⁰⁷ Alpman,1983: 283

¹⁰⁸ Ünal.1997: 12

¹⁰⁹ Ünal.1997: 12

çıkılmaktadır; bu sorunun ortaya çıkışından bu güne kadar, bir asra yakın zamandır bilim adamlarını meşgul etmiştir.

Ninive”de (Koyuncuk) M.Ö XIX yüzyılın sonlarına doğru İngilizler tarafından yapılan kazılarda ortaya çıkartılan çiviyazılı metinlerde, ilk defa Sami ve Sumerce olmayan kelimeler görülmüştür. Bu kelimelerin kökeni identifikasyonu üzerinde ilk zamanlar F.Delitzch, A.H.Sayce, J.Oppert çalışmıştır ¹¹⁰. Sonradan Amarna arşivinde bulunan Mitanni kralı Tušratta'nın mektubunda (EA 24) Kerkük, Nippur ve Dilbat'tan çıkarılan metinlerde, yine sumerce ve Samice olmayan kelimeler ve şahıs adları görülmüştür. Bunlar üzerinde, H.Winckler, O.Schroede, L.Messerschmidt, P.Jensen, R.E Brunnow, A.H.Sayce, F.Bork, T.G Pinches, F.T.-Dangin ve A.Ungnad araştırmalar yapmışlardır ¹¹¹. Fakat bu kelimelerin ait olduğu kavim ve bunların identifikasyonu üzerinde çalışan bilim adamlarının ileri sürdüğü görüşler, bugünkü bilgilere göre inandırıcı olmaktan uzaktır. Bu durum Boğazköy kazılarına kadar devam etmiştir ¹¹².

1906 yılında başlayan Boğazköy kazılarından ve çivi yazılı metinlerden elde edilen sonuçlara göre, H.Winckler sözü edilen kelimeleri konuşan kavimlere akraba bir “Harri” kavmi tespit etmiştir. B Hrozny bu kavmi “Hurri” şeklinde isimlendirmiştir. Böylece söz konusu kavmin “Hurri” mi, yoksa “Subar” şeklindeki isimlendirileceği sorunu ortaya çıkmıştır. Bu durum Nuzi vesikalarının keşfinden sonra daha da canlılık kazanmıştır ¹¹³.

Hurriler’in tarihinden bahsettiğimiz zaman Eski Önasya tarihinde “ Hurri-Urartu-Subar” sorunu ortaya çıkmaktadır; bu problem bir asırdan fazladır bilim adamlarını meşgul etmektedir.

¹¹⁰ Gelb,1944: 1

¹¹¹ Gelb,1944: 2

¹¹² Alpman, 1983: 283

¹¹³ Alpman, 1983: 284

Burada problem, bu kavmin hangi isim altında adlandırılacağı farklı coğrafi mekânlara yine farklı zamanlarda gelip yerleşip, yerleşmedikleri meselesidir

Hurri- Subar sorunu üzerine çalışan bilim adamlarının bu konuda ileri sürdükleri görüşleri dört ayrı grup altında toplamak mümkündür ¹¹⁴:

- I. Bölümü oluşturan bilim adamlarından başta E.A. Speiser olmak üzere E.Chiera, P.Korschaker, B Hrozny, T.-Dangın, J. Friedrich ve A. Goetze, söz konusu kavmi “Hurri” şeklinde isimlendirmişlerdir. Adı geçen bilim adamlarına Hurri-Subar sorunu konusunda Speiser okolü de denilmektedir.
- II. Bölümde Ungnad ekolü diyebileceğimiz, başta A.Ungnad olmak üzere P.Jensen, B. Lansberger, C.J.Gadd, arkeologlardan Max von Oppenheim ve M.E. L. Mallowan, bu kavim için “Hurri” adı yerine “Subar” ismini tercih etmişlerdir
- III. Fakat I.Gelb, “Hurri” ve “subar” adlarında ayrı iki kavmin mevcut olduğunu ileri sürmüş, bunların tarihlerini mevcut delillerin ışığı altında tetkik etmiştir ¹¹⁵.
- IV. Dördüncü grupta ise; “Urartu”. “Hurri” ve “Subar” adlarındaki kavimler doğudan aynı kaynaktan farklı zamanlarda gelmişler ve farklı bölgelere gelip yerleşmişlerdir.

Ancak bilim adamlarınca ileri sürülen her üç bölümdeki görüşler kesin bir sonuca varabilmiş değildir.

Bu bilgilere göre bu iki isim tamamen birbirinden ayrı, iki etnik gruba verilmiştir. Tarihte de Subarlar daha önce görünürler. Hurrilerin en mühim rol

¹¹⁴Alpman, 1983: 284

¹¹⁵Bu hahusta ayrıntılı bilgi için, bak.I Gelb, HS,s.21 v.d; New light on Hurrians and Subarians and Subarians, studi Orientalist in Onore di Giorgio Levi Della Vida, Vol.I Roma (1956) s.378-392)

oynadıkları devir II. Bin yılın ortalarıdır. Bu iki etnik unsurun tarihleri ayrı yollar takip etmiştir ¹¹⁶.

4.1.2. Hurrilerin Keşfedilmeleri ve Anavatanları

1887 de Mısır'da Amarna tabletlerinin ortaya çıkmasıyla Hurri- Subar tarihinde yeni bir devir açılmıştır ¹¹⁷. Nil vadisindeki Amarna arşivinde bulunan, Mitanni kralı Tušrattanın, III Amenofis'e (M.Ö 1413–1377) yazdığı 494 satırlık mektup, bugün dahi en uzun Hurrice metindir ve son yıllarda Boğazköy'de bulunan iki dilli metinler ve Ugaritteki sayılı sözlük metinleri dışında Hurri dilinin çözülmesinde hala anahtar rolü oynamaktadır ¹¹⁸. Eski Önasya tarihinde bu kavimin adına Nil vadisindeki, Amarna arşivinde bulunan, Mitanni kralı Tušrattanın, III Amenofis (M.Ö.1413–1377) yazdığı 494 satırlık mektubunda bu kavmin adına "Hurwuhe" ve "Huruhe" şeklinde rastlanılmaktadır ¹¹⁹. Mitanni mektubunu gönderen Tušratta kendisine Mitanni kralı dediği için, o zamanlar mektubun diline Mitanni'ce denilmiştir ¹²⁰.

Bu isim Tevrat'ta "Hori" olarak yer almaktadır¹²¹. Bundan başka bir Nuzi tabletinde bir kâtipten "DUB SAR Hur-ru(m)" diye söz edilmekte¹²²; bir Hana tabletinde ¹²³ de tanrıdan "Da-gan ša Hur-ri" şeklinde bahsedilmektedir. Bilhassa Hana tabletindeki genitif "Hur-ri" formu bugün ilim âleminde bu kavim adı için genellikle kabul edilen "Hurri" telaffuz şekline uymaktadır. Sonradan tıpkı Amarna'da bulunan iki adet Hititçe mektubun dilinin Boğazköy tabletlerinde yazılı olan Hititçe metinlerle benzerliği yüzünden 'Arzavaca" yerine "Hititçe" olarak düzeltilmesi gibi. Mitanni'cenin, Akadca metinlerde

¹¹⁶ Kinal, 1940–1941: 4

¹¹⁷ Kinal, 1956: 39.

¹¹⁸ Ünal, 1997: 13.

¹¹⁹ Weber, 1915: 68–72.

¹²⁰ Gelb, 1944: 2

¹²¹ Bk. Genesis. .14–16.

¹²² Pfeiffer, 1936: 140.

¹²³ Dangin, 1936: 271.

'*Subartuca*' oldukları belirtilen kelimelerle yakınlık gösterdiği gözlemlendi. Ancak 1906'dan itibaren Boğazköy'de bulunmaya başlayan Hititçe, Akadça ve Hurrice metinler yardımıyla dilin Hurrice (Hurrilili), ülke adının da Hurri (hurla) olduğu anlaşılmıştır ¹²⁴.

Hurriler ile ilgili en son araştırmalar, gerek dil ve gerekse arkeolojik buluntulara dayanarak bu kavmin anavatanının Kafkasya veya daha büyük bir ihtimalle Transkafkasya'da, yani Van Gölü, Ağrı Dağı ve Hazar Denizi arasındaki bölgede olduğunu göstermiştir; Bu bölgeye, Doğu Anadolu mutlaka dâhil edilmelidir. Hurriler bu dağlık bölgede MÖ. 3. Binyılın sonlarına kadar kendileriyle çok yakın akraba olan Urartu'larla birlikte oturmuşlardır. En geç 3. Bin yılın ortalarından itibaren güneye göç etmeye başlamışlardır. M.Ö.3. Bin yılın ortalarında Kirbet Kerak seramiği olarak bilinen ve bir zamanlar Kafkaslar üzerinden geldiği öne sürülen Hitit göçlerine atfedilmek istenen buluntuları ve çoğu kez bu seramikle birlikte bulunan, at nalı şeklindeki ocakları ve yuvarlak ev mimarisi tipini, Hurri göçlerinin arkeolojik izleri olarak görme eğilimi de vardır, ama bu kesin değildir. Nitekim filolojik açıdan Hurri varlığından çok önceleri karşımıza çıkan bu seramik, kısa bu süre sonra birdenbire kaybolmaktadır. İki renkli (bichrome) Filistin kapları ve Habur seramiğinin Hurri göçleriyle ilgisi de keza çok tartışmalıdır. Burada haklı olarak "bir seramik tekniği ve mimari bir modada mı yayılmıştır, yoksa bir kavim mi göç etmiştir?" sorusu ortaya atılmıştır. Bu soruyu arkeolojik izleri kavimler göçüne atfetmek isteyen herkesin asla aklından çıkarmaması gerekir ki birkaç tanesinin dahi bulunduğu bir yerde Yunanlıların veya Akaların oturduklarına kanıt olarak gösterilen Minos ve Miken seramikleri buna en güzel örnektir. Orta Anadolu'da en geç Asur Ticaret Kolonileri ve Güneydoğuda da en eski Hitit belgelerinin ortaya çıkmasından beri mevcut olan Hurri varlığı bu kavmin buralara Dicle nehri ötesinden göç yolu ile gelmediğini, aksine Hattiler gibi yerli kavim olduğunu göstermektedir. Aynı tarihi olgu Doğu Anadolu içinde geçerlidir. Burada Hitit imparatorluk çağının

¹²⁴ Ünal,1997: 13.

başlangıcında Azzi-Hayaşa'lılar olarak karşımıza çıkan, örf, adet ve cinsel yaşamlarındaki farklılıklar dolayısıyla, Hititlerin dahi dikkatini çeken kavimlerde, Hurri- Urartu veya en azından onlarla akraba bir kavim olacaktır. Dil ve tarihi belgelere dayanarak yapılan bu gözlemlere arkeolojik verilerde eklenmelidir, keza son yıllarda Gürcistan ve Ermenistan'da bulunmuş, fakat doğru dürüst yayını yapılmamış birçok eser ve bunlar arasında Hitit sanatını anımsatan betimlemeler içeren gümüş kâseler de birtakım araştırmacı tarafından M.Ö 18. yüzyıla tarihlenmekte ve Hurrilere atfedilmektedir ¹²⁵.

Hurrilerle ilgili araştırmalardaki güçlükler başlıca aşağıdaki unsurlardan kaynaklanmaktadır ¹²⁶:

1. Hurri Dili iyice çözülememiştir.
2. Hurri kültür ve siyasi merkezi Waşukanni ve Taide henüz bulunamamıştır. Waşukanni'nin yukarı Habur vadisindeki Tell Fakhariya olduğu çok kuşkuludur. Çünkü Waşukanni'de yazılmış olmaları gereken ve Amarna'da bulunmuş olan Tuşratta mektupları ve Tell Fakhariya'da bulunan tabletlerin '*neutron activation*' * analizi, bu tabletlerin ayrı ayrı yerlerde yazılmış olduklarını göstermiştir. Tarihçiler uzun yıllar Hurri - Mitanni kralı Şautatar'ın Asurdan ganimet olarak Waşukanni'ye götürmüş olduğu altın kapıyı aramıştır. Her halükarda Waşukanni için en uygun yer, Mardin civarındaki höyüklerden bir tanesidir. Hurrilerle ilgili arkeolojik malzeme ve metinlerin Boğazköy, Nuzi, Amarna, Ugarit, Mari, Meskene, Ortaköy vs. gibi hep yabancı ve taşra kökenli olması, gerçek Hurri kültürünün keşfini ve tanımlanmasını aşırı şekilde zorlaştırmaktadır.
3. Kronoloji ve tarihlemelerde de büyük güçlükler vardır.

¹²⁵ Ünal,1997: 13

¹²⁶ Ünal,1997: 14

* nötron ışırlık çözümlemesi

4. Hurri malzemesinin arkeolojik ve sanat tarihi açısından belirlenmesi de güçtür ve hala tartışma konusudur. Hurriler Eski Doğu araştırmalarında hala bir “çöplük” görevi yapmaktadırlar; yani araştırmacıların belirli bir üsluba sokamadıkları sanat ve medeniyet unsurları, döküntü malzeme olarak Hurrilere atfedilmek istenmektedir. Bunların başında mühür sanatı gelmektedir.
5. Hurri - Subartu meselesinin çözülememiştir.
6. Mitanni-Hurri devletinde Arilerin oynadığı rol de henüz açıklık kazanmamıştır.

4.2. HURRİ- MİTANNİ DEVLETİ SİYASİ TARİHİNİN ANA HATLARI

4.2.1. Hurriler

Hurriler, Anadolu'nun güney doğusunda Van gölünün güneyinde bugünkü Irak'ta Kerkükken başlayarak batıya doğru Kuzey Suriye'ye, Hatay bölgesinde ve Gülek boğazına kadar olan yerlerde yaşamış eski bir millettir. Hurrilere M.Ö.1800'lerden çok önce M.Ö.2000'lerden itibaren takip edilmektedir. Hurrice ve Urartuca birbirine çok yakın ve ikiside bitişkendir. GOETZE'ye göre “Urartu Devleti Hurrilerin M.Ö 9.yy da birleşmesiyle oluşmuştur. MELİKİŞVİLE'ye göre “Urartu'ca konuşan halk tabakası Van gölü çevresine daha önce M.Ö II. bin yılın 2. yarısında yayılmıştır. Onlar Hurrice konuşan Hubuşkiya bölgesine kadar olan alanda görülmekteydiler”. GOETZE'ye göre Hurriler M.Ö.1500'lerden sonraya kadar Hititlerin, Hurri memleketi dedikleri bir takım beylikler kurmuşlardır. Hurrilerin yanında Mitanni devleti kurulmuş ve devlet, Asur ve Hurri hücumları ile M.Ö.1400–1200 arasında yıkılmıştır. M.Ö.1500'lerden sonra Hurri memleketi çözülmüş Nairi memleketleri oluşmuştur. Urartu'da bunlardan bir tanesidir. BENEDİCT'e göre yakın diller konuşmakla beraber ayrı olan Hurri ve Urartulular'da, Van gölü çevresine göçerek eski ırkdaşlarının enkazı üzerine bir devlet kurmuşlardır.

Hurriler bazılarına göre kuzeyden kaskasyadan, bazılarına göre, doğudan gelmişlerdir ¹²⁷.

Elimizde bu devlete ait resmi metinler bulunmadığından, Hurri –Mitanni devletinin siyasi tarihinin yazılması büyük komşularına kıyasla daha güçtür. Başlıca kılavuz kaynaklar Mısır, Hitit ve Asur kaynakları; bu kaynakları, arasından çoğu vasal topraklardan hukuki ve idari kayıtlar olan Mitanniye ait kimi metinlerle tamamlanabilmektedir ¹²⁸.

Bu devlete çeşitli adlar verilmiştir,

Yerel olarak kullanılan terim *maittani*, sonraları mittani ismini alır. Filistin kentlerine ve Hititlere ait metinlerde de rastlanılan bir terimdir. Mitanni metinlerinde ve ayrıca Asur, Babil ve Hatti metinlerinde, *hanigalbat* terimi kullanılıyordu. Hitit metinlerinde bu devlet “*Hurrilerin Ülkesi*” olarak da nitelendirilmiştir.

Mısır’lılarsa, Nahrina adını da kullanmışlardır. Terminolojideki bu çeşitlilik görünüşe bakılırsa, bir siyasi birim olarak devlete (Mittani, Hanigalbat), sakinlerinin algılanan etnik kökenine (Hurriler), ya da Fırat Nehri üzerindeki konumuna (Nahrina) gönderme yapılmasına bağlı idi ¹²⁹.

Hurri-Mitanni’nin merkezi, Kuzey Suriyenin Fırat dönemeciyle, Dicle arasında kalan kısmıdır. Gücünün doruğuna eriştiği dönemde, Dicle’nin doğusundaki topraklarda Anadolu’nun güney kıyısını da toprakları arasına katmıştır. Kuzeyde nereye dek ulaştığı günümüzde tam olarak saptamamıştır. Başkenti *Wašukanni’ydi* ama bu kentin yeri henüz bulunamamıştır. Büyük

¹²⁷ Balkan, 1985:19-521

¹²⁸ Mieropp,2006: 181

¹²⁹ Mieropp,2006: 181

olasılıkla, Kuzey Suriye’de bir yerlerde, Habur nehrinin kaynağının yakınlarındaydı ¹³⁰.

M.Ö. 1550 den önceki Hurri tarihi tamamen karanlıklar içerisinde. Suriye ve Kuzey Mezopotamya ne zaman ve hangi yönlerden göç ettikleri de meçhuldür. Ne var ki şahıs isimleri dayanarak Hurrilerin varlığı, Sargon öncesi devirde Dicle nehrinin doğusundaki bölgede sabittir.

Bu çağlarda *ahisatili* adlı bir Hurri kralı, Azuhinum kentinde, eski Aka kralı *Naramsin* (**Resim. 2**) tarafından tutsak edilmiştir. Daha sonraki devirde ise birçok bölgenin yanı sıra son yıllarda Bucellati nin Kuzey Suriyedeki Tell Mozan ile eşitlemek istediği ve Hitit metinlerinden tanrı Kumarbi’nin kutsal kenti olarak bilinen Urkiş’te güçlü bir devlet kurmuşlardır. (M.Ö.2200); *Atalsen* ve *Tisatal* bu devletin kralları olarak bilinmektedirler. *Tisatal* aynı zamanda Habur bölgesindeki *Nawar* kralıdır. *Atalen’e* ait bir bronz tablette tanrı *Nergal* için bir tapınak yapılması söz konusudur. *Kiklipatal* isimli başka bir Hurrili de Tukris kralı olarak sadece Boğazköy’de bulunan efsanevi metinlerden bilinmektedir. Daha sonraları *Tişatal* isimli başka bir Hurrili ise, kendisine Urkiş endan’ı (kral, bey?) demektedir. Bu kraldan elimizde bir adet Hurrice tapınak inşaat kitabesi vardır ¹³¹.

Daha sonraları, Yukarı Mezopotamya’da küçük şehir beyliklerinin sayısı arttıkça bunda Hurriler de etkili olmuştur. Burumdum beyi Atalşenni, Elahut beyi Şukrumteşub, Haburatum beyi Nanipşawiri, Urşu beyi Sennam, Haşşum beyi Anişhurbi, Azuhinum beyi Şaduşarri ve Mardaman beyi Tışulme Hurrice oldukları kesin isimlerden bazılarıdır ¹³².

Hurri dilinin şimdiye kadar bilinen en eski belgesi, bir rahibenin Urkişte tapınak yaptırmasıyla ilgili bir taş yazıttır. Bucellati *Tell Mozan* yakınlarındaki

¹³⁰ Mieropp,2006: 181

¹³¹ Ünal.1997: 17

¹³² Ünal.1997: 17

'Amuda' da satın alınan iki adet bronz arslan heykelciğinin asli buluntu yerinin Tell Mozan olduğunu öne sürmektedir. Bu heykelciklerin üzerindeki Hurrice yazıtta kral *Tišatal* in adı geçmektedir ve Tell Mozan'ın Urkiş ile eşitlenmek istenmesinin asıl dayanağı budur.

Bunun yanında az sayıda eski Akadça ile yazılmış çivi yazılı tabletler de vardır. Eski Akadçanın bu bölgede kullanılmış olmasından Urkiş ve çevresinin ya Akad hâkimiyeti altında olduğu, ya da devrin modasına uyularak burada Akadça kullanıldığı sanılmaktadır. Ancak ekonomik metinlerde geçen çok sayıda şahıs isminin Hurrice olması, burada güçlü bir Hurri varlığının kanıtıdır¹³³.

Hakikaten Akad kralı Naramsin'in seferleri sonucu Kuzey Suriye'deki küçük Hurri beylikleri Akad etkisi altına girmiştir. Akadça'nın yazı dili olarak kullanılmasının sebeplerinden bir tanesi de, herhalde bu Akad siyasi hâkimiyetidir. Akad istilası ve müteakip hâkimiyeti. Sonraki Hurri geleneğinde derin izler bırakmıştır. Ok atmakla ünlü Gurparanzah efsanesi bu hatıralardan birisidir. Ayrıca Hititçeye tercüme edilmiş olan ve Akad kralları Sargon ve Naramsin'in Kuzey Suriye ve Anadolu'yla ilgili seferlerini anlatan efsanevi metinlerin aktarılmasında da Hurriler herhalde önemli rol oynamışlardır. Akad İmparatorluğunun yıkılmasından sonra kendi milli devletlerini kurmak üzere olan Hurriler herhalde Üçüncü Ur hanedanı engeliyle karşılaşmışlardır. Keza, Yeni Sumer kralı Şulgi'nin Kuzey Suriye'de Hurrilere karşı amansızca savaştığı bilinmektedir. Tutsak edilen Hurrilerin isimleriyle yeni Sumer belgelerinde artık sık sık karşılaşılmaktadır. Hurrice isimler diğer bölgelerde de yayılmaya başlamıştır¹³⁴.

Akadlar zamanına ait (M.Ö. 3250–2150) tabletlerde¹³⁵, yer alan 500 kadar şahıs isimlerinden çoğunu Akkadça ve az bir kısmını da Sumerce

¹³³ Ünal.1997: 18

¹³⁴ Ünal.1997: 19

¹³⁵ Meek.1935: 10

isimler teşkil ediyordu; ancak birkaç tanesi belkide Hurrice olabilirdi ¹³⁶. Bu kesin olmasa bile bazı Gasur şahıs isimleri içinde görülen elamanlar, daha sonra III. Ur, Kapadokya, Qatna, Boğazköy ve Nuzi çivi yazılı metinlerinde yer alan şahıs isimleri içinde görülmektedir ¹³⁷. Bu itibarla M.Ö III. bin yılın ortalarında, Gasur'da (daha sonra Nuzi) azda olsa bir Hurri varlığından söz edilebilir. Gerçi Gasur'un Eski Asur devri tabletlerinde Hurrice şahıs adlarının yer aldığı ileri sürülmüştür. Nitekim bugün ki Mardin civarında çivi yazısı ile yazılmış Hurrice bir kitabenin bulunması, Hurrilerin varlığını destekler mahiyettedir. Habur bölgesinde yer alan Tel-Birak ve Çağar-Bazarda ortaya çıkarılan Akkad devrine ait (M.Ö 2350–2150) çivi yazılı tabletlerde (26) bulunan bazı şahıs isimlerinin aidiyeti, münakaşalı olup bunlardan bazılarının çift ögeli Nuzi şahıs isimlerinde yer aldığı görülmektedir ¹³⁸.

Hurrilerin hüküm sürdüğü Kuzey Suriye de sonraları önemli bir Hurri merkezi olarak karşımıza çıkacak olan Ninive'de vardır. 19–18. yüzyıllarda ise artık Mari, Çağarbazar ve Şemşara'da yaygın olarak karşımıza çıkıyorlar. Kültepe metinlerinde de çok miktarda Hurri dil ve isim malzemesi bulunması, Hurrilerin anavatanlarının, Doğu Anadolu'dan sadece güneye değil, aynı zamanda batıya, Anadolu'nun içlerine doğru da göç etmiş olduklarını göstermektedir. Bu tarihten itibaren Hurrilerin yayılma sahasına artık Doğu Akdeniz sahilleri de dâhildir. Ne var ki, Şamşı - Adad'dan itibaren Eski Babil hâkimiyetine giren bu bölgede Hurri tarihiyle ilgili belgeler, bazı Mari metinleri dışında çok azdır.

Kuzey Suriye'deki Hurri varlığı herhalde Eski Babil hanedanının zayıflaması ve nihayet Hitit kralı I. Murşili tarafından yıkılmasıyla tekrar canlanmış olacaktır. Halep kenti, Hurri kültürünün merkezlerinden birisi haline gelmiştir. Bu önemli kent aynı zamanda, Haşşu ve Urşu yanında Hurri siyasi birliğinin merkezlerinden birisidir. Çünkü I.Hattuşili ve I.Murşili devrine

¹³⁶ Gelb,1944: 7: Kamanhuber,1978: 113

¹³⁷ Gelb.1943: .211

¹³⁸ Gelb, 1944:.37-54

tarihlenen Eski Hititçe çok sayıda metin bu iki kralın Hurrilere karşı yürüttükleri savaşlarla doludur ve Halep burada çok önemli bir rol oynamaktadır. Alalah'ta geçen şahıs isimlerinin yarısından fazlasının Hurri kökenli olması, batıya yayılan Hurrilerin açık kanıtlarıdır Ancak bazı araştırmacılar güneyde Babil içlerine kadar yayılan Hurri isim malzemesini, onların taşıyıcılarının köle olarak satın alınarak buralara getirilen Hurriler olduklarını, buralarda gerçek Hurri yerleşimi olmadığını ileri sürmektedirler. Bunun ne derece doğru olduğunu kanıtlamak, vesikaların kıt olması yüzünden zordur ¹³⁹.

Bütün bu bilgiler, Akkadlar zamanında (M.Ö.2350–2150) Mezopotamya'da, Güneydoğu Küçükasya'da, bir Hurri varlığına ışık etmektedir. Bilhassa Hurrice isimler taşıyan kralların varlığı buna kuvvet kazandırmaktadır. Eğer bu doğruysa Hurriler daha ziyade Mezopotamya'nın kuzeyinde yer almış olmalıdır ¹⁴⁰.

Eski Önasya tarihinde M.Ö III. bin yıl ortalarında yavaş yavaş ortaya çıkmaya başlayan Hurriler III. bin yılın sonlarında ve II. bin yılın başlarında, Dicle nehrinin doğusunda kendilerini göstermeye başlamışlardır. Özellikle III. Ur sülalesi devrinde (M.Ö. 2060–1960) Hurriler az da olsa, Dicle Nehrinin batısına, Mezopotamya'ya sızmaya başlamışlardır. Mezopotamyada açık bir şekilde görünmeleri ise, Hammurabi zamanında (M.Ö.1728–1686) olacaktır. Fakat III. Ur sülalesi yıkıldıktan sonra Hurriler'i, Mezopotamya'dan daha çok Anadolu'da, Asur Ticaret Kolonileri zamanında (M.Ö.1950–1750) ortaya çıktıklarını görüyoruz ¹⁴¹. Nitekim Hurrice bir isim olan Şillulu adı, Kültepe metinlerinde de ortaya çıkmaktadır ¹⁴².

¹³⁹ Ünal,1997: 18

¹⁴⁰ Alpman. 1983: 287

¹⁴¹ Alpman. 1983: 289

¹⁴² Balkan, 1955: 94

4.2.2. Mitanniler

Hurriler, II. binin ilk yarısında, kısa yaşamlı kurdukları küçük beylikler dışında, ancak II. binin ortalarına doğru Hint-Avrupalı boyların idaresinde kurulan ve halkının büyük çoğunluğunu Hurrilerin oluşturduğu, Mitanni devleti ile bir yüzyıl süresince, Yakın Doğunun Mısır'dan sonra gelen ikinci büyük siyasal gücü olmuştur. **(Harita 2)**

Mitanni devletinin kralları Hint-Ari kökenli idiler. Öyle anlaşılıyor ki Hindistan'a giden Hint- Arilerden bazı boylar Kafkaslardan, ya da İran yaylasından, Güneydoğu Anadolu'ya gelmişler ve burada yerli halk olan Hurrilerle kaynaşmışlar, yani Orta Anadolu'da Hititlerin, Hattilerle kurdukları sistem gibi bir karma topluluk meydana getirmişlerdir. Yine Orta Anadolu'da olduğu gibi yerli halk dışarıdan gelen yabancılardan daha yüksek bir uygarlık düzeyinde idi. Ancak yeni gelenler genç ve savaşçı bir halktı ve öyle anlaşılıyor ki, Marianni adını taşıyan bu soylu kişiler (aristokrat sınıf) sahip oldukları at koşulu hafif savaş arabaları ve at yetiştirmek konusundaki bilgi ve tecrübeleri ile zapt ettikleri ülkede üstünlük sağlamışlardır. Nitekim Boğazköyde bulunan ve Hititçe yazılmış dört tablette, atların yetiştirilmesi, terbiye edilmesi ve yabancı bir iklime alıştırılması konusunu ele alan eserin aslı, *kikkuli* adlı bir Mitannili tarafından yazılmıştır. Aslı ele geçmemiş olan söz konusu eserin Hititçe çevirisinde teknik terimler ve sayılar Sanskritçe verilmiştir ¹⁴³. Ancak Kammenhuber, Hint-Ari katkısının abartılmaması gerektiği kanasındadır. Ve bu konuda yoğun yayın yapmıştır ¹⁴⁴. Kammenhuber, “*Mitanni-Hurrilere 1450–1350 yıllarında küçük bir arî yüksek tabaka egemen olmuştur, ne var ki bunlarda Hurrileşmiş bir görünüm göstermektedir* ¹⁴⁵” yargısına varmaktadır.

¹⁴³ Akurgal,1993: 120

¹⁴⁴ Kummenhuber, 1978: 47–239

¹⁴⁵ Kummenhuber, 1978: 47–239

Kendilerine Maiteni, Asur vesikalarının ise Hanigalbat ve Hititlerin Mitanni ve Hurri dedikleri bu devlet hakkında, bir taraftan Kerkük civarındaki Nuzi de keşfedilen bir Hurri ailesinin özel arşivi sayesinde, diğer taraftan Hataydaki Alalahta bulunan çivi yazılı Akkadca vesikalarla bilgi elde edilebilmektedir. Mitanni; ortasında Habur kollarının meydana getirdiği üçgen olmak üzere, Fırat kavsini ve Dicle'nin üst kesimleri arasında yer almakta ve toprakları Urfa, Mardin, Diyarbakır ve Siirt illerini kapsamakta, kuzeyinde Elazığ ilindeki İšuwa ve Alše ile komşuydu ¹⁴⁶.

Mitanni krallığının başlangıç evreleri hala tam olarak bilinmemektedir. Ancak Fırat'ın batısındaki Hurrilere karşı yapılan Hitit seferinin ardından kısa bir süre sonra, yani M.Ö. 16. yüzyılın ikinci yarısına denk düşen bir zamanda, büyük bir yöresel güç olarak ortaya çıktığı anlaşılmaktadır ¹⁴⁷.

4.2.3.1. Hurri-Mitanni Devleti Siyasi Olayları

Erken Hurri-Mitanni tarihiyle ilgili araştırmalarda karşılaşılan bir diğer zorluk da kronoloji konusundaki belirsizliktir. Elimizde kral listeleri bulunmadığından, tüm Mitanni krallarının hükümdarlık sürelerini tam olarak bilemiyoruz. Ayrıca bu devletle ilk olarak ne zaman karşılaştığımızı da saptayamıyoruz. En eski göndermelere, 18. hanedandan Mısır hükümdarlarının anlatılarında rastlıyoruz, ama onların seferleri de pek çok Mitanni kralıyla ilişkilendirilebilir. Bu nedenle Mitanni tarihini Mısır tarihine bağlayan kesin bir kronolojik noktaya ulaşamamaktadır ¹⁴⁸.

¹⁴⁶ Astour 1972a: 105

¹⁴⁷ Jankowska 1991: 14

¹⁴⁸ Mieropp, 2006: 183

Šuttarna (M.Ö 1490–1470) ve Babası Kirta (1500–1490)

Alalah'ta bulunan ve kral Šauššattar dönemine giren tabletlerde bir "hanedan mührü" ne ait baskılardan anlaşıldığına göre ilk Mitanni kralı Kirta adında biridir¹⁴⁹. Çivi yazılı hanedan mührü baskılarında şu satır okunmaktadır, "**Sutturna DUMU kirta LUGAL Maitani**" yani "**Sutturna, Mitanni kralı'nın oğlu**"¹⁵⁰. Kral Sauššattar'ın Šutturnaya ait mührü kullanması beklide, bu kralın Mitanni hanedanlığının kurucusu olduğuna işaret etmektedir¹⁵¹.

Nitekim Hitit Kralı Šuppiluliuma, (M.Ö.1380–1345) Mattivaza döneminde, Mitanni krallığından söz ederken "**Ben Šuttarna'ya ve ben Mitanni ülkesine egemen oldum**" derken herhalde Šutturnanın kurduğu ülkeyi kastediyordu¹⁵².

Baratarna (M.Ö.1470–1450)

Alalah kazılarında Kral İdrimi'nin heykeli üzerindeki kitabede "**baratarna LUGAL ERİN MEŠ Hurri KI**" yani "**baratarna, hurri birliklerinin kralı**" sözleri geçmektedir. Yazıtta Mitanni sözü geçmediğine göre Baratarnanın başka bir Hurri memleketinin kralı olması mümkündür¹⁵³. Ancak Mitanni krallarına da sadece Hurri kralı dendiğine ve Tušratta da bir defasında kendini "**kral, hurrilerin beyi**"¹⁵⁴, olarak andığı için bu kral genellikle, Mitanni sülalesi arasına sokulmaktadır. Kendisi İdrimi tarafından anıldığına göre onun çağdaşı olması ve Šauššattar'dan önce yaşamış bulunmasa gerekmektedir¹⁵⁵.

¹⁴⁹ Kummhuber, 1978: 68

¹⁵⁰ Kummhuber, 1978: 63

¹⁵¹ Otten,1948: 128

¹⁵² Akurkal,1993: 121

¹⁵³ Kummhuber, 1978: 68; Otten,1948: 128

¹⁵⁴ Kammenhuber, 1978: 71 vd.

¹⁵⁵ Smith 1949: 45

Šauššattar, idrimi oğlu Nikmepa ile çağdaştır. Bu kralın ölümü Nuzi’de tarihleme yılı olarak kullanılıyor ve “*kral baratarna’nın yakıldığı zaman*” diye tarih belirtiliyordu ¹⁵⁶. Bu Mitanni kralı Halep ve Ni şehirlerine zapdetmişti. Bu hadise herhalde III. Tutmosisin Kuzey Suriye’deki büyük seferinden sonra vuku bulmuş olmalıdır ¹⁵⁷.

Šauššattar (M.Ö.1140–1410) ve Parsatatar (M.Ö.1450–1440)

Bu krala ait vesikaların Açıana’dan Kerkük ‘e kadar yayılmış olması, bu kral zamanının Mitanni devletinin en parlak çağı olduğunu göstermektedir. Nitekim Šuppiluliuma zamanına ait bir Mitanni anlaşmasının giriş kısmında Šauššattarın Asuruda zapdettiği anlaşılmaktadır. Gerçekten bu metinde onun Asurdan ganimet olarak aldığı altın bir kapıdan bahsedilmektedir ¹⁵⁸.

Šaussattar ‘ın Hititli çağdaşının hangi kral olduğu kesin olarak bilinmemektedir. Fakat XV. Asırda yaşayan Hitit krallarından Ammunas ile Huzziyas ‘tan biri olmalıdır ¹⁵⁹. Çünkü bu iki kraldan biri ile Kizziwatna kralı I.Šunassura arasında akdedilen bir anlaşmada, her iki tarafta kuvvetli bir Hurri kralı ile herhangi bir anlaşmazlık çıkmasından kaçındıkları görülmektedir. Šauššattar Boğazköyde ve Alalah’ taki belgelerle önemli bir tarihsel kişi olarak belirmektedir. Bu kral, yukarıda bahsedildiği gibi Asur ülkesini egemenliği altına almış ve orada bulunan gümüş ve altın kakmalı bin kapıyı Wašukanni’deki sarayına götürülmesini sağlayacak güce ulaşmıştır ¹⁶⁰.

¹⁵⁶ Otten,1944:130

¹⁵⁷ Lansberger,1944: 8-54

¹⁵⁸ Weidner, 1923: 39

¹⁵⁹ Kinal,1998: 94

¹⁶⁰ Otten,1944: 132

Artatama (M.Ö 1410–1400)

Bu kral hakkında bilinen sadece, Mısır Firavunu IV. Tutmosis' ile (M.Ö.1426–1413) imzaladığı bir dostluk ve barış antlaşmasıdır ¹⁶¹. Bir amarna mektubuna (EA 29) göre, bu barış, Artatamanın kızını firavuna eş olarak vermek sureti ile bir akrabalık bağı ile de sağlamlaştırılmıştı. Ortadoğu'nun bu iki büyük devleti arasındaki bu yakınlaşmasına sebep olarak kuzeyde Hitit devletinin yeniden kuvvetlenmesi ve Suriye işlerine müdahalesi sebep olarak gösterilmektedir. Gerçekten de Halep anlaşmasında Hurri kralı tarafına geçmiş olan Halep'in II. Tuthalya tarafından yeniden zaptı bildirilmektedir ¹⁶².

II. Šuttarna (M.Ö.1400–1385)

Babası gibi aynı şekilde kızı Kelu-Hepa'yı, bu sefer Mısır firavunu III.Amenofis'e (M.Ö. 1413–1377) eş olarak vermiştir. Daha sonra damadı III.Amenofis in hastalanması nedeni ile iyileşmesi için devrin dini inanışlarına uygun olarak Ninive (koyuncuk) şehrinde bulunan tanrıça İştar'ın heykelini Mısır'a göndermiştir(EA 23,13 v.d) ¹⁶³. Bu da II. Šuttarna zamanında Asur 'un Mitanni egemenliği altında olduğunu göstermesi bakımından önemlidir ¹⁶⁴

Tuşratta (M.Ö.1380–1650)

II. Suttarna 'nın oğlu ve Artaşumaranın kardeşi Tuşratta, küçük yaşta tahta çıkmıştır ¹⁶⁵. Amarna mektuplarında anlatıldığına göre bu kralın

¹⁶¹ Kmal.1998: 94

¹⁶² Kmal,1998: 95.

¹⁶³ Hitit kralı III. Hattuşili de sağlığını ve hayatındaki bütün başarıları tanrıça İştar a borçlu olduğunu Alogyasında sık sık zikretmektedir. bk. Sturtevant – G-Bechtel.1935. s.42-99; A.Ünal,Hattuşili III. 1974.I.II

¹⁶⁴ Alpman.1983: 308.

¹⁶⁵ Otten, 1944: 132.

döneminde Hitit kralı I.Šuppiluliuma, Mitanni krallığına karşı saldırıya geçmiş, ilk savaşta Šuppiluliuma başarılı olamamıştır. Tušratta, Hitit ordusundan geriye kalan ganimetlerden iki atlı bir araba ile bir erkek ve bir kız çocuğunu Mısır kralına göndermiştir ¹⁶⁶.

EA 17 nolu metinde bu durum şöyle anlatılmaktadır:

“Düşman benim ülkeme geldiği zaman, efendim Fırtına Tanrısı onu benim insafıma bıraktı. Ve ben onu yendim. Ülkesine dönen hiç kimse olmadı.

*Ben şimdi sana bu mektupla birlikte Hatti ülkesinin ganimetinin bir parçası olarak bir savaş arabası, iki at, bir erkek ve bir kadın hizmetkâr yolluyorum*¹⁶⁷

Mısır kralının Suriye'deki uydu kralcıkları Hititlerin akınlarından korktukları ve özellikle Amurru krallığının Hattuşa ile olan ilişkilerinden kuşkulandıkları için, hem Mitanni krallığı hem de geri kalan Suriye beylikleri Mısır'la yakın işbirliği kurmağa başlamışlardır ¹⁶⁸.

Mısır, Mitanni Devleti güçlü olduğu müddetçe onun yanında yer almış, zayıfken ise onun düşmanları tarafından yok edilmesine göz yummuştur. III. Amenofis döneminde ¹⁶⁹ Mitanni-Mısır ilişkileri başarılı bir şekilde idare edilmiş fakat IV. Amenofis döneminde Mısır'da yaşanan dini reform ve kargaşadan da kaynaklı Mitanni ile olan ilişkiler sadece diplomatik yollarla sürdürülmüştür ¹⁷⁰. Böylelikle Mısır'ın Önasya politikası ihmal edilmiştir. Bu durum Hitit kralı I. Šuppiluliuma tarafından ustalıkla değerlendirilmiştir. El

¹⁶⁶ Burada Tušratta'nın bahsettiği başarı I. Šuppiluliuma'nın Işuwa fethindeki başarısızlığı olabilir ve bu abartılarak Mısır'a aksettirilmiş olma ihtimali yüksek bir durum. Bryce, 1998: 120 vd..

¹⁶⁷ Moran, 1987: 110 vd.

¹⁶⁸ Kummhuber, 1978: 132

¹⁶⁹ III. Amenofis'ten sonra Mısır Firavunu olan IV. Amenofis'in (Akhenaten), saltanatı boyunca içsel Anlaşmazlıklar içinde bulunması nedeniyle, Önasya bölgesinde söz sahibi olan Mısır Firavununun gücü sekteye uğradı. Günümüze ulasan Amarna mektupları IV. Amenofis ve ardıllarının, Suriye'deki yerel krallıklara yeterince askeri destek vermediğini doğrulamaktadır. Klengel, 1992: 108–109.

¹⁷⁰ Kinal, 1943: 106.

Amarnada bulunan Mitanni mektuplarının en önemli ve en uzunları Tušratta'ya ait olup III. Amenophis ve IV. Amenophis' e gönderilmişlerdir. M.Ö.1352 de III. Amenofis'in ölümünden hemen önce, Hurrili prenses Tadu-Hepa gelin olarak Mısır'a gönderilmiştir. İşte Mitanni mektubu olarak bilinen ve istisnai olarak devrin diplomatik dili Akadca değil Hurrice yazılmış olan 494 satırlık mektup bu vesile ile Mısır'a gönderilmiştir. Bu mektup Mısır'ın altın göndermesiyle ilgili yakarmalarla doludur. Hatta Tušratta gelin olarak gönderdiği kızının altından bir heykelini de istemektedir. Altın, amarna çağı olarak bilinen bu devrin bu modasıdır ve bu moda diğer Suriye ve Filistin beyleri de katılmaktadır. Hasta yatmakta olan III. Amenofis'e tılsım olarak Hurri baş tanrıçası Ninive İstar'ının (*Šaušga*) bir heykelciği de gönderilmiştir. Müteakip Firavun IV. Amenofis'in tahta çıkmasıyla Mitanni-Mısır ilişkileri bozulmuştur ki, bunda mutlaka I.Suppiluliumanın Hitit tahtına çıkmasının ve Hitit devletini güçlendirmesinin etkisi olmuştur¹⁷¹.

Aynı mektuplardan Tušratta'nın kendi kızı Tadu-Hepa'yı III.Amenophis'e (M.Ö.1402–1364) eş olarak gönderdiğini ve prensesin sonradan IV. Amenophis yani Echnaton (M.Ö 1364–1347) tarafından Mısır haremine alındığını öğreniyoruz¹⁷².

Bu dönemde Asur devletinin, Mitanni idarisinde olduğu anlaşılmaktadır. Niketim yukarda da bahsi geçtiği gibi Tušratta, Ninivedeki İstar heykelini, hastalanan Mısır kralına şifa bulsun diye iki defa gönderebilecek bir güce ulaşmıştır¹⁷³.Tušrattadan önceki Mitanni kralları kendilerini "**LUGAL KUR Mitanni**" yani, Mitanni memleketi kralı olarak anmakta idiler. Tušratta ise III.Amenophis' e yazdığı iki meptupta kendisi için "**Tušratta LUGAL GAL, LUGAL KUR Mitanni**" yani "**Büyük Kral Tušratta, Mitanni memleketi kralı**" sanlarını kullanmaktadır¹⁷⁴. Tušrattanın bu iddialı "Lugal Gal", "Büyük Kral" sanını, özellikle firavunlara karşı kullanabilmesi, Mitanni krallığının bu

¹⁷¹ Ünal.1997,s.21

¹⁷² Kummenhuber,1978: 70

¹⁷³ Kummenhuber,1978: 70

¹⁷⁴ Otten.Fischer Wetg.132

dönemde erişmiş olduğu üstün politik gücü yeterince belirtmektedir. Tušratta döneminde ülkenin adı yazıtlarda artık eskisi gibi Maitanni biçiminde değil Mitanni şeklinde yazılmaktadır ¹⁷⁵.

Bu döneme bakıldığında Mitanni kralları Hint-Ari isimler taşımalarına karşılık kızları Hurrice adlar taşımaktadır. Mitanni krallarının, oğullarına genellikle babalarının adlarını verdikleri düşünülürse, acaba halktan, yani Hurriler'den zevce aldıkları için midir ki, kızları da Hurrice adlar taşıyordu? . Bundan başka Mitanni kralları taht adı yanında bir de göbek adı olarak Hurrice adları taşıyorlardı; Örneğin Tušrattanın oğlu Mattiwaza nın göbek adı *Kili-Tešuba* idi ¹⁷⁶.

Bu, Mitanni aristokrat tabakasının Hurri kavmi ile birleşerek kurdukları Mitanni-Hurri devletinin sonucu olarak Hurri kültürünün Mitanni üzerindeki etkiyi gösterir; Nuzi vesikalarının gösterdiği gibi, Hurriler bu zamanda Hukuk anlayışına da tesir etmiştir ¹⁷⁷.

Büyük kral Tušratta'nın döneminde Mitanni devletinin eriştiği siyasal güç uzun sürmemiş I. Šuppiluliuma'nın başarılı idaresi kısa bir süre sonra Önasya'nın egemenliğini Hititlerin eline geçirmiştir ¹⁷⁸.

Mattiwaza (M.Ö.1350–1320)

Hitit kralı I. Šuppiluliuma'nın güçlü ordusu ve akıllı politikası Mitanni krallığının sonunu hazırlamıştır. I. Šuppiluliuma'nın ilk önce Kizzuvatna ile bir anlaşma yaparak Mitanni devletinin bu memleketle olan ilişkilerine engel olmuştur ¹⁷⁹. Daha sonra Suriye'ye yaptığı akınlarla birinci adım olarak

¹⁷⁵ Kummhuber,1978: 73

¹⁷⁶ Kummhuber,1944: 112

¹⁷⁷ Cassin, 1938: 56

¹⁷⁸ Akurgal,1993. 123

¹⁷⁹ Kummhuber,1944: 133

Mitanni ile Mısır'ı birbirinden ayırmıştır. Bunun ardından başkent Waşuganni'ye yaptığı saldırı ile, Mitanni devletinin egemenliğini ortadan kaldırmıştır. Ancak I.Şuppiluliuma, Taşruttanın oğlu Mattivaza 'yı Hitit devletine bağlı bir kral olarak tahta çıkarmıştır. Ve kızını ona eş olarak vermiştir. I. Şuppiluliuma, Mitanni devletini kızının hatırı için yaşattığı söylene de gerçek nedenin, güçlenmekte olan Asur devletine karşı bir tampon beylik kurmak olduğu bellidir ¹⁸⁰. Devletin batısı böylece Hitit kontrolü altına, doğuda ise Asur hâkimiyeti kurulmuştur. Mısır belkide Kuzeybatı Suriye'deki kontrolünü zaten yitirmiş olduğundan, hiçbir müdahalede bulunamamıştır. M.Ö. 1365 ile 1335 arasında Mitanni devleti bölgenin süper gücü olmaktan çıkıp Hitit kralının vasalı haline gelmiştir¹⁸¹.

Mitanni'deki Hitit hâkimiyeti uzun ömürlü olamamıştır, çünkü Mitanni kısa bir süre sonra Hitit boyunduruğundan kurtulmuş ve kendi başına Asur emperyalizmine karşı mücadeleye devam etmiştir. I.Şuppiluliuma'nın ölümüyle yerine geçen oğulları II. Arnuwanda ve II. Murşili, Suriye politikasıyla uğraşamamışlardır. Mitanni devleti bundan sonra artık, Eski Babil çağından beri metinlerde geçmekte olan *Hanigalbat* adıyla karşımıza çıkmaktadır.

Mitanni / Hangigalbat'ın bundan sonraki tarihi, özellikle I.Adad - Nirari, I.Salmanassar ve I.Tukulti-Ninurta devirlerinde batıya doğru yayılmaya başlayan Asur devletine karşı yürüttüğü savaşlarla doludur. Bu sıralarda Taide (=Tell Brak?) Hanigalbat krallarının ikametgâhı olmuştur. Adad - Nirari Habur üçgeni içindeki bölgeleri ele geçirmiş, Taide ve şimdi artık Uşukunu olarak anılan Waşukanniye de işgal etmiştir.

Bereketli Kuzey Suriye topraklarının Asurluların eline geçmesiyle, Hanigalbat kralı Waşšaşatta'nın hükümlerlik sahası artık çok küçülmüştür. I.Salmanassar (1274–1245) Fırat nehrini sınırı yapmışsa da Waşšaşatta'nın

¹⁸⁰ Weidner,1923: 19 satır 57.

¹⁸¹ Mieroop,2006: 183

oğlu II Sattuara'nın direnciyle karşılaşmıştır. I. Tukulti-Nurta, Cüdi dağlarının (Tur Abdin = Kaşiyari) içlerine ve Yukarı Fırat bölgesine saldırmış ve ele geçirmış ve Hurrili halkı sürgüne göndermiştir.

Bundan sonra artık Hurri ve Hanigalbat adlarına rastlanmamaktadır. Kuzeye göç eden Arami kavimlerin dili Hurrice'nin yerini almıştır

Böylece Hurrilerin politik gücü artık sona ermiştir. Medeniyet ve kültürlerde Hurri etkisi asla bitmemiştir. Bu güç yaklaşık 550 sene sonra Hurrilerle çok yakından akraba olan Urartu olarak tekrar karşımıza çıkacaktır¹⁸².

¹⁸² Ünal.1997. s,22

BEŞİNCİ BÖLÜM

HURRİ-MİTANNİ DEVLETİNİN DEVLETLERARASI İLİŞKİLERİ

5.1. HURRİ-MİTANNİ DEVLETİNİN HITİT DEVLETİ İLE OLAN İLİŞKİLERİ

Hurrilerin kökenleri ve Anadolu'ya nereden geldikleri konusu yukarıdaki bölümlerde anlatılmıştı. Hurrilerin Anadolu'ya Kafkaslardan geldikleri iddia edildiği gibi Anadolu'nun yerli halkı olup, dışarıdan gelmedikleri de ifade edilmektedir. Çünkü Anadolu'da Neolitik çağda tapınım gören ve pek çok merkezde yapılan kazılarda ortaya çıkartılan figürünlerin, tanıdığımız ana tanrıçanın aslında Hurrilerin kutsadığı tabiat tanrıçası, Friglerin Kibele dedikleri Kubaba ile aynı tanrıça olduğu, ancak yazılı belgelerden yoksun bulunan bu devirler için adının bilinmediğinden bilim adamlarınca ana tanrıça olarak adlandırıldığı iddia edilmektedir. Hurrilerin koloni devrinde ise nüfusun çoğunu oluşturdukları ve özellikle kültürel yönden büyük bir üstünlüğe sahip oldukları görülmektedir. Bunların daha bu çağdan itibaren Hititleri etkiledikleri anlaşılmaktadır. Pek çok Hurri tanrısı Hititler tarafından bu çağda tapınım görmüştür. Hurrilerin Hitit Devleti zamanında da nüfusun çoğunluğunu oluşturduğu ifade edilmektedir ¹⁸³. Onların yalnızca Doğu Anadolu, Güneydoğu Anadolu'da değil, Orta Anadolu'da da yaşadıkları artık kesinlik kazanmıştır.

Zira bu Hurri kültürel bölgesi sayılan Şapinuwa şehri Çorum ilinin Ortaköy ilçesinin hemen yakınında ortaya çıkmıştır ¹⁸⁴. Böylece Hurrilerin Orta Anadolu ve Güneydoğu Anadolu'da yaşamış oldukları anlaşılmaktadır.

Koloni devrinde Kaniş'in doğusunda bulunduğunu bildiğimiz, *Hahhum*, *Hurama*, *Timelkia*, *Luhuzatia*, *Mama*, *Zalpa*, *Tegaramma* gibi şehirlerde, Hurrilerin çoğunlukta oldukları anlaşılmaktadır. Bu şehir devletlerine egemen

¹⁸³ Ünal 1996,11–35

¹⁸⁴ Süel, 1999: 117–128

olan Hurrilerin, devlet yönetimi ve diğer kültürel yönlerden Hititleri de etkilediği görülür. Bu dönemde, Hurri kültürünün çok revaçta olduğunu, Hititlerin Hurri tanrularına saygı göstermelerinden anlıyoruz ¹⁸⁵.

Eski Babil Devleti'nin ikinci binyılın ortalarına doğru yıkılmasıyla, Güney Mezopotamya Kassit hâkimiyetine girerken, Kuzey Suriye ve Kuzey Mezopotamya'daki Hurri toplulukları, Hint-Avrupa kökenli Mitanni'li yöneticiler önderliğinde bölgesel bir güç haline gelmeye başlamışlardır. Mitanni'ler, Önasya'ya getirdikleri manevra kabiliyeti son derece fazla olan iki tekerlekli hafif harp arabaları sayesinde, Hurriler'in oturmakta olduğu Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu topraklarını istila etmişlerdir. Hurriler'i egemenlikleri altına alarak, bu bölgede güçlü bir Mitanni devleti kurmayı başarmışlardır ¹⁸⁶. M.Ö. ikinci binyılın başlarında Kassit, Hitit ve Mitanni'lerin Eski Önasya'ya doğru yönelen göçleri sonucunda Dicle nehrinin yukarısında yer alan Hurriler yerlerinden oynamışlar ve giderek bütün Önasya'ya yayılmışlardır ¹⁸⁷. Kuzey Mezopotamya'ya üçüncü binyılın sonlarında gelen Hurriler, bu bölgede Akad kralları için sorun oluşturmuşlardır. İkinci binyılın ilk yarısına gelindiğinde ise Hurriler, bu bölgede bazı yerel krallıklar kurmayı başarmışlardır. Bunlardan kuzeyde Elazığ bölgesinde İşuwa ve batıda Çukurova'daki Kizzuwatna gibileri ikinci binyılın ikinci yarısında da varlıklarını devam ettirmişlerdir ¹⁸⁸.

Eski Tunç Çağı Doğu Anadolu kültürleri ile ilişkili oldukları kabul edilen Hurrilerin ¹⁸⁹, daha M.Ö.3. binyılda, Doğu Anadolu'da ve Suriye'de varlıklarına dair belirgin yazılı kanıtlar, Akkad Kralı Naram-Sin'e (M.Ö.2350–2150) ait kimi metinlerdeki bazı yer ve şahıs isimleri dolayısıyla bilinir ¹⁹⁰. Bunun yanı sıra Anadolu'ya dair en eski içerikli yazılı kayıtların olduğu kabul

¹⁸⁵ Şahin, 2004: 18

¹⁸⁶ Memiş, 1988: 57

¹⁸⁷ Alpman, 1998: 28.

¹⁸⁸ Köroğlu, 2006: 124

¹⁸⁹ Sevin 2003, 147

¹⁹⁰ Wilhelm, 1994, 8

edilen *Šartamhari* metinlerinde ¹⁹¹ de Akkad Kralı Naram-Sin'e karşı savaşılan Anadolu krallardan birine ait olarak görünen ¹⁹² Pampa adına ¹⁹³, Nuzi metinlerinde, Haşi-Pampa ve Zili- Pampa Hurri şahıs adlarını oluşturan bir eleman olarak rastlanılmaktadır ¹⁹⁴.

Kapadokya veya Kültepe metinlerinde yaklaşık 50 kadar Hurri şahıs adı tespit edilmiştir ¹⁹⁵. Bu isimlerin çoğu M.Ö. II. bin yılın ortalarında, Nuzi, de ele geçmiş metinlerde de gözükmektedir.

M.Ö. 2. bin yılın başlarına ait olan Kayseri yakınlarındaki Kültepe'de gün ışığına çıkarılan Kaniş Karumu çivi yazılı arşivlerindeki belgelerde, çok sayıda Hurri şahıs adları ve Hurri diline ilişkin sözcüklerin bulunması ¹⁹⁶, bu dönemde Orta Anadolu'ya dek uzanan Hurri etkisini gösterir. Ayrıca Kaniş'te bulunan ve Kaniş Kralı'na yollanan mektubun göndericisi olan, Mama Kralı Anum Hirbi'nin adının Hurrice olduğu da kabul edilir ¹⁹⁷.

Kültepe çağında Anadolu'da Mama kralı Anum-Hirbi gibi Hurrice isimler taşıyan bu yerel prenslerin varlığı bilinmektedir ¹⁹⁸, ancak kesif bir Hurri iskânından ya da Hurrileşmiş bölgelerinden bahsetmek mümkün değildir. Bununla beraber Kültepe Çağı (M.Ö. 2000–1750) mühürlerinde kültür tarihi bakımından av, boğa adam gibi, bazı motiflerin yer aldığı bilinmektedir ¹⁹⁹. Nitekim daha sonra Anadolu'da din ve sanat alanında Hurri tesiri bariz bir şekilde kendini gösterecektir; zira, Hurriler Sumer-Sami

¹⁹¹ Akkadlı Krallar Sargon ve Naram-Sin'e ilişkin efsanevi içerikli bu metinlerin Mezopotamya'da, Mısır'da Tel el Amama'da ve Anadolu'da Boğazköy arşivinde nüshaları ele geçmiştir.

¹⁹² KBo III 13 (2B0TU 3). Güterbock,1938: 67 vd.

¹⁹³ Laroche 1966,. 135.

¹⁹⁴ Gelb-Purves-Macrae 1943: 242'de Nuzi şahıs adlarında yer alan ve Hurrice olarak tespit edilen pampa elemanı üzerinde durulur. Burada verilen bilgiye göre Haşipampa, Zilipampa bu elemanın bulunduğu isimlerdir.

¹⁹⁵ Garelli 1963, 155–158.

¹⁹⁶ Garelli 1963, 155–158.

¹⁹⁷ Balkan,1957: 37.

¹⁹⁸ Balkan,1957: 37.

¹⁹⁹ Tosun,1956: 23.

kültürlerinin Anadolu'ya girmesi hususunda ²⁰⁰, bir katalizör görevini üstleneceklerdir²⁰¹.

Hitit Anadolu'sunda Boğazköy (Hattuša) metinlerinden anlaşıldığına göre, Anadolu'da ²⁰² önemli ölçüde bir Hurri nüfusu vardır; ancak Hititlerin Hurrilerle ilk münasebetlerinin dostane olmadığı anlaşılmaktadır. Hititler bütün tarihleri boyunca devletin siyasi ve iktisadi çıkarlarını Kuzey-Suriye'de görmüşlerdi. Bu nedenle, Hitit kralı I. Hattuşilin'in yapmış olduğu Halep seferi esnasında, Hurrilerle uğraşmak zorunda kalmıştır. I.Hattuşili ilk önce Hurriler'in yer aldığı Alalah'a (Tel Açana) hücum etmiş²⁰³, arkasından Urşu (Urfa) şehrini almıştır.

Hattuša arşivinde, Hurrilere dair kayıtların yer aldığı en eskiye ait içerikli belgelerden biri de, Akkadca yazılmış olan Urşu adlı bir şehrin kuşatmasını konu almış olandır ²⁰⁴.

Urşu Kuşatması Metni olarak bilinen bu belgeye konu olan, günümüzdeki yeri kesin olarak bilinmeyen Urşu şehrinin söz konusu dönemde Hurrilerin etkili olduğu Güneydoğu Anadolu'da bulunduğu anlaşılmaktadır ²⁰⁵. I.Hattusili'nin yıllıkları'nda bu kralın aynı yöndeki askeri seferinde uğradığı kentler arasında da sayılır ²⁰⁶.

²⁰⁰ Hurrilerin III. Ur Sülalesinin (MÖ. 2060–1960) çökmesinden sonra, Kültepe Çağında (M.Ö:2000–1750) Anadolu'da görünmelerine karşılık, Mezopotamya'da İsin-Larsa devrinde (M.Ö, 1960;1735) batıya doğru ilerleyerek Urşu (Urfa) ve Haşşum gibi şehir devletleri kurduklarını öğreniyoruz, karşı. F. Kinal, Sumeroloji Araştırmaları. İstanbul 1941s.1028 vd.

²⁰¹ A.Ünal, 1997, 23

²⁰² Friedrich. Hurriler'in M.Ö. II. Bin yılın sonlarına doğru Anadolu'nun dağlık bölgelerinden Kuzey-Mezopotamya'ya geldiklerini ileri sürerek, bu kavmin kökenini Anadolu'ya bağlamaktadır. Bak. HdO II 2 (1969) s.31 v.d.

²⁰³ S.Smith, The Statueofdri-mi, London 1949; D.J. Wiseman, The Alalakh Tablets, London 1953, L, Woolley, Alalakh, An account of the excavations at Tell Atchana in Hatay, Oxford 1955.

²⁰⁴ CTH 7. KBo III no'lu bu metin Anadolu'nun güneydoğusunda olması gerektiği öne sürülen, ancak kesin olarak bugünkü yeri bilinmeyen Ursu adlı kentin Hititlerce kuşatılmasını konu alır. Bu metin Luckenbill 1921, 161-211; Güterbock 1938, 114 vd. ve Beckman 1995, 23-33 'te incelenmiştir.

²⁰⁵ Tischler,1978,475–476. Urfa'da lokalize edilmesi de öne sürülen Urşu'nun, Amanoslar'dan Fırat'a kadar, Kargamış'tan Elbistan'a doğru olan genişçe bir bölgede aranması gerektiği kabul edilir

²⁰⁶ KBo X 2 I 16-17 (Ursu burada Warsuwa formundadır)

Şehrin, belki de başarısızlıkla sonuçlandığı yolunda anlam çıkarılabilen kuşatmasını konu alan metinde Hurri adı üç kez geçer. Hurrilerin kuşatmada Hititlerin karşısında ve Urşu şehri yanında aldıkları belli olan belgede nasıl anıldıklarına bakacak olursak:

Urşu kuşatması metninin önyüzünde şu cümle okunur:

"Hurri usulüne göre bir koçbaşı yapın ve kullanın."

Kuşatma sırasında koçbaşı kırılmış, bunun üzerine öfkelenen kral yeni bir koçbaşı yapılmasını emretmektedir. Hurri tarzında bir koçbaşından bahsedilmesi, Hititlerin Hurrilerle daha önceden de mücadele ettikleri, onların savaş araç gereçleri hakkında bilgi sahibi olduklarını göstermektedir. Hurri tarzında bir koçbaşı tarifi, Hurrilerin bu uygarlık çevresinde bir tarz ortaya koyup bu tarz ile tanındıklarının küçük bir göstergesidir. Bu durum bizim daha sonraki devirlerden bildiğimiz Önasya'da ve özellikle de Hititler üzerinde etkili Hurri kültürü açısından değerlendirilirse anlam kazanır.

Metnin arka yüzünde Hurrilerin geçişi şöyledir ²⁰⁷:

"Yolları gözetleyin. Kim şehre girer ya da kim şehirden çıkarsa ona dikkat edin. Hiç kimsenin dışarıya düşmana Aruar'a, Halap'a Hurri ordusuna ya da Zuppa'ya gitmesine izin vermeyin. Onlar cevapladılar: Nöbetteyiz. Seksen savaş arabası ve sekiz ordu şehri kuşattı. Kralın gönlü ferah olsun. Görevimin başındayım."

Burada görüldüğü gibi, Hurriler açıkça düşman olarak tanımlanmaktadır. Kuşatma sırasında hiçbir yardım almaması ve dışarı ile

²⁰⁷ KBo i li ay. 23–27. Bak. Beckman 1995,26

irtibatı olmaması istenen Urşu'ya yardım edebilecek olanlar arasında Hurriler de vardır²⁰⁸.

Nitekim tekrarlamak gerekirse bu bölge Hurri nüfuz alanı içinde yer almaktadır. Urşu şehrinin Hurri vesayetinde olması da uzak bir ihtimal değildir²⁰⁹. Hurri adının belgedeki diğer geçişi ise bize Hitit-Hurri ilişkisi açısından açık bilgi vermekten uzaktır²¹⁰.

Hitit devletinin kurulması sırasında Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Hurri varlığı zannedildiğinden daha da güçlüdür. Urşu'nun I.Hattuşilii tarafından kuşatılmasıyla ilgili Akadca başka bir metin, Hurrilerin askeri, strateji, lojistik ve silah teknolojisi açısından Hititlerden kat kat üstün olduklarının bir başka kanıtıdır. Bu metinde üstün Hurri silahlarına, mancınık ve diğer kuşatma cihazlarına karşın, ilkel Hitit silahları, cesur ve dirayetli Hurri generallerine karşın, korkak ve disiplinsiz Hitit generalleri karşı karşıyadır ve bu yetersizliklerden dolayı Hitit kralı çileden çıkmaktadır. Majestelerinden "fırça" yiyen Şanta isimli bir Hitit generali krala, tüm çabalara rağmen Hurri birliklerinin yenilemez olduklarını inandırmaya çalışmaktadır. Hitit yenilgilerine sıradan gerekçe arayan benzer çabalar, herhalde "yamyamlar metni" olarak bilinen ve insan eti yiyen yaratıklardan bahseden bir başka metinde de söz konusudur. Bu masalın özünde Hitit generalleri, Hurri kenti Halep civarında güya devlerin yaşadığını ve onun için oralara gidemediklerini büyük krallarına açıklamaya çalışmaktadır. Hitit saray tutanakları (kronik), Haşşuwa'ya Hitit valisi olarak atanmış olan Hurma'lı bir prensin, Hurrilerden korktuğu için ağır bir şekilde cezalandırıldığını yazmaktadır²¹¹.

²⁰⁸ Astour 1972: 104

²⁰⁹ Gurney 1973:245; Landsberger 1954: 64

²¹⁰ KBo I 11 ay. 31

²¹¹ Ünal, a.g.y. s.19

Hurrilere ilişkin kısa bir kayıt içeren bu belge, birbirinden bağımsız konulardan bahsedilen KBo III 34 no'lu saray kroniğidir²¹². Hurri adının geçtiği iki satırlık paragraf şöyledir;²¹³

"Hurmali saray oğlanı Sanda Haššwa şehrinde idi. Hurrilerden korktu. Beyine gitti. Kralın babası emir verdi ve onu sakatladılar"

Bu pasajdan Hurrilere dair edinebildiğimiz bilgi yine Hitit-Hurri çekişmesinin yaşandığı, adı geçen Hurma ve *Hauššwa*²¹⁴ şehirlerinin bulunduğu yer alması gereken güneydoğu bölgesine ilişkindir. Šanda²¹⁵ adında üst düzey Hititli bir görevlinin dirayetsiz tutumunun cezalandırıldığı anlatılması yoluyla, bölgedeki Hurri etkinliğinin Hititler açısından ulaştığı can sıkıcı boyut ve Hititlerin burada Hurriler karşısında verdikleri tavizsiz mücadele anlaşılmaktadır²¹⁶.

Hititçe çivi yazılı belgelerde Hurri adına ilişkin en eski kayıtlar, bu yazının ilk ortaya çıktığı döneme, yani M.Ö. 17. yüzyıla aittir. Hitit çivi yazısı Eski Babil üslubunda bir çivi yazısıdır ve bu yazının Kuzey Suriye'de Hurrilerin aracılığıyla Hititler tarafından alınarak kendi dillerine uyarlandığı genellikle kabul edilir²¹⁷. Söz konusu yazı ile yazılmış belgelerden oluşan Boğazköy arşivindeki Hitit Krallığı'nın kuruluş dönemine ve hemen sonrasına ilişkin içerikli metinlerden bazılarında, Hurri adının geçtiği Hurrilerle Hititlerin karşılaşmalarına dair kayıtlar yer alır. Bu belgeler dönemin ana tarihsel

²¹²CTH 8. Sekiz ayrı paralel metin olmakla beraber, KBo III 34 daha tam olarak günümüze ulaşmıştır. I.Mursili zamanına ait olan bu belgede I.Hattusili zamanının sosyal yaşam, idari sistem vs. konularında veriler, izlenimler sunulmaktadır. Witzel 1925, 118–125 ve Beal 1992, 529-556'da incelenmiştir.

²¹³ KBo III 34 i 24–25

²¹⁴ Del Monte-Tischler 1978: 97–99. Hititçe çivi yazılı belgelerde Hassuwa'nın geçtiği yerlerdeki bilgilerin değerlendirilmesi sonucunda bu kentin Fırat'ın doğusundaki Birecik civarında olması gerektiği ileri sürülür.

²¹⁵ KBo III 34'te üst düzey bir görevli olarak karşımıza çıkan Sanda, Uršu kuşatması metninde bu kuşatmanın komutanı olan ve kral tarafından kuşatmadaki başarısızlıktan sorumlu tutulan Sanda ile aynı kişi olduğu kabul edilir. Beal.1992...453–454

²¹⁶ Yiğit, 2005: 66

²¹⁷ Ünal, 1997: 23.

metinleri olduğu gibi, tarihsel içerikli diğer metinler, saray kroniği olarak tanımlanan ya da içeriği tam olarak anlaşılamayan fragmanlardır.

Hurri adının yer aldığı en eski tarihsel içerikli belgelerden biri Kral I.Hattuşili'ye ait, onun altı yıllık icraatını konu alan yıllıklardır²¹⁸. Yıllıklarda Hurriler, KBo X 2 öy. I 24 ve KBo X 1 öy. 11'de geçmektedir²¹⁹.

Hititçe nüshada Hurrilerin geçtiği satırlar şöyledir²²⁰:

Ertesi yıl Arzawa'ya gittim

Ve onların sığırlarını, koyunlarını aldım

Arkamdan Hurrili düşman ülkeye girdi

Tüm ülkeler bana karşı savaştılar

Sonra Hattua şehri tek başına kaldı

Arinna'nın Güneş Tanrıçası sevgilisi Büyük Kral Tabarna'yı

beni [dizine oturttu]

Benim [elimden tuttu] Ve benim önümde savaşa

yürüdü. Nenašša'ya savaşa gittim

Ve Nenašşalılar beni karşılarında

görünce (şehir kapılarını) tekrar açtılar.”

Bu satırlardan sonra da sırasıyla Ulma ve Şallahšuwa'ya seferler yapıldığı ve Hattuşa'ya geri dönüldüğünden bahsedilir²²¹. I.Hattuşilin

²¹⁸ CTH 4. Bu metin için bak. Melchert 1978, 1–22; Imparati-Saporetti 1965, 40–85; Houwink ten Cate 1983, 91–109; Houwink ten Cate 1984, 47–82; Kümmel 1985, 455–563.

²¹⁹ KBo X 2 Hititçe yazılmış iken, KBo X I aynı metnin Akkadca yazılmış olan nüshasıdır. Hititçe metinde Huni adının geçtiği yerde Akkadca nüshada “Hanikalbat” adı kullanılmıştır.

²²⁰ KBo X 2 I 22–32

²²¹ Yiğit,1998.:59

anallerından, bu kral zamanında Anadolu'nun büyük bir Hurri istilasına maruz kaldığını öğreniyoruz; zira Hattuşili anallerinde “*bana yalnız Hattuşa kaldı*” dediğine göre, Hurriler'in Hitit devletinin merkezi Hattuşaya kadar yaklaştıklarını anlıyoruz²²².

Yukarıda verilen pasajda anlatılan, Hurrilerin Hitit ülkesinin içlerine kadar uzanan istilası, I.Hattuili'nin yıllıkları'nın üçüncü yılında gerçekleşmiştir. Kral Hattuşili Arzawa'ya bir askeri sefer düzenlemiş ve o daha Arzawa'da iken arkasından Hitit ülkesine Hurriler saldırmışlar ve başkente kadar ilerlemişlerdir. Metindeki ifadeye göre Hattuşa dışında tüm ülke Hurrilerin eline geçmiştir. Hurrilerin Hitit egemenlik alanına böylesine girmeleri, Hattuşili'nin Anadolu'nun batısında Arzawa'da sürmekte olan seferini yarıda bırakarak geri dönmesine neden olmuştur. Nitekim hemen geri dönen kral kendi ifadesine göre tanrısal desteği de arkasına alarak karşı sefer girişmiştir.

I.Hattuşili'nin yıllıklarında anlatılan olayların daha kapsamlı olarak ele alındığı öne sürülen ve bununla bağlantılı olarak içerik açısından söz konusu kralın dönemine ait olduğu kabul edilen metinlerde'de²²³ Hurrilere dair bahisler mevcuttur. Metinleri, tahrip olmaları nedeniyle tam olarak anlamak mümkün değildir. Kapsamlı yıllıklar olarak andığımız parçaların, bir araya getirilmesi ile elde edilen bu belgenin hem ön yüz ikinci sütununda hem de arka yüz üçüncü sütununda, Hurri sözcüğü sık sık geçmektedir

²²² F.Kınal Anma Kitabı ,1974 :413 v.d.

²²³ 21 CTH 13. Şüpheli olarak I.Murşili dönemine de verilmek istenen bu metinlerde anlatılan bazı olayların LHattuili'nin Yıllıkları ile kurulan paralellikler dolayısıyla bu kral zamanına ait olması gerektiği yine tartışmalı olarak kabul edilmektedir. Kempinski-Koak 1982, 87- 1 16'da incelenen metinler bu eserde şu düzenleme ile verilmiştir: A .KBo 111 46 (2B0TU 17 A)+ KUB XXVI 275 B. KBo 11153 (2BoTIJ 17 B)+ KBo XIX 90+ KBo 111 54 (2B0TU 17 B)

I.Hattuşili'den sonra Hitit tahtına geçen I.Murşili'de ²²⁴ (M.Ö.1550), Halep'e sefer ederken, Hurrilerle uğraşmak zorunda kalmıştır ²²⁵. Halep antlaşmasında ²²⁶, I.Murşili'den, II. Tuthalya zamanına kadar cereyan eden olaylara temas edilmez. Bu da yaklaşık 100 senelik bir zamanı kapsamaktadır. Bu durum Anadolu'da bir Hurri üstünlüğünü düşündürmektedir. Nitekim bu zamanda Anadolu'da Çukurova'da (Kilikya) Kizzuwatna adında bir Hurri devletinin kurulduğunu tahmin etmek güç değildir ²²⁷.

Babil seferinden sonra Hitit kralı I Murşili'nin Boğazköyde (Hattuşa) öldürülmesini müteakip hemen her Hitit kralının' selefini öldürdüğü Anadolu'da Hitit tarihinde "*Gasıp Krallar*" dönemine girilir. Böylece Hitit merkezi devletinin bu nazik durumu nedeniyle, Hurriler'in Anadolu içlerine kadar ilerlediklerini Hitit kralı Telepinu'nun Fermamından (proelamation) öğreniyoruz. Hitit kralı I.Murşiliyi öldüren ve Hitit tahtını ele geçiren Hantili Hurriler'le yapmış olduğu savaşlarda kraliçe eşini ve oğullarını kaybetmiştir²²⁸.

Bu durum Hitit sarayında dökülen kanın ilahi bir cezası gibidir. Hattuşa'ya geri dönmekte olan Hantili, Tegarama civarında bu acı haberi duyunca "*Ben ne yaptım, niçin Zidanta'nın sözüne uydum (da Murşili'yi öldürdüm)?*" diye yakınmaktadır. Sevdiği karısı ve prenslerin, şukziyada tutsak olduğunu öğrenen kral onları kurtarmak için acele şukziya'ya gittiyse de, orada sadece Hurriler tarafından öldürülen karısının cesedi ile karşılaşmıştır. Hantili'yi "*benim kraliçemi kimler öldürdü?*" nidasıyla matem

²²⁴ Murşili'nin (MÖ. 1550 ler) I.Hattuşilinin'nin ikinci dereceden hukuklu bir cariyesinden doğmuş olabileceği hususunda, bak. A.Alpman, M.Ö. XX-XII. Yüzyıllarda Anadolu'da Evlatlık Alma Müessesesi, A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi)OXVIII 3-4 (1977) s. 317-332.

²²⁵ KTJB XX 48-Telepinus Fermanı, bak. E.H.Sturtevant-G.Bechtel, A Hittite Chrestomatv, Philadelphia(1935) s. 184-185.

²²⁶ KBo 1 16-Halep Muahedesi için, bak. E.F. Weidner, PD (1923) s.80-89; A.Goetze, M.AOG IV 1928 s.59 v.d.

²²⁷Goetze, 1940: 22.

²²⁸ F.Kınal, Anma Kitabı,1974: 417.

tutar olarak tasvir eden Hitit saray kâtipleri zihinlerinde muhakkak ki gene ilahi cezanın tecellisini taşımıştır²²⁹.

Hantili'yi bertaraf eden kral Zidanta zamanında, durumun daha da kötüye gittiğini anlıyoruz. Hurriler bu dönemde Çukurova'da (Kilikya) Kizzuwatna devletini, Yukarı Mezopotamya ve Kuzey Suriye'de ise, Önasya'ya göç eden Ari-Mitanni'ler'le birleşerek, Hurri-Mitanni devletini kurmuşlardır (M.Ö. 1500–1350). Hatay yöresinde Alalah'ta (Tel Açana) Hurriler'in varlığını görüyoruz. Hitit kralları Zidanta ve Telepinu Kilikya kapılarını tutabilmek için Kizzuwatna kralları İşput-Ahšu ve Pallia ile antlaşma yapmışlardır²³⁰,

M.Ö. 17. Yüzyılda Hitit Krallığı'nın kurulması ile birlikte başlayan Hititçe çivi yazılı belgelerde de Hurriler varlıklarını gösterirler. Hitit Krallığı kurulduktan sonra dış politikada ağırlık Anadolu'nun Güneydoğusu ve Kuzey Suriye'ye verilmiş ve bu durum tüm Hitit Tarihi boyunca devam etmiştir. Hurrilerin M.Ö. 2. binyılda siyasal ve kültürel varlıklarının en yoğun olduğu bölge, böyle bir Hitit ilgisi altına girmişken, bu iki kavimin ve onların temsil ettiği kültürün yoğun ilişkide olması da kaçınılmaz olmuştur. Eski Hitit Krallığını takip eden dönemlerde hem siyasal olarak hem de bunun ötesinde daha çok kültürel açıdan Hurrilerin Hititler üzerindeki yoğun etkisi açıkça izlenmektedir. Hurrilerin, Anadolu için tehlike teşkil etmeleri Hitit Büyük kralı II. Tuthalya zamanında ortadan kalkmıştır²³¹.

Zira II. Tuthalya Halep şehrini zapt etmiş, suriye'de Hitit hâkimiyetini tesis etmiştir²³², böylece Hititler, ege göçlerine kadar sürecek (MÖ. 1200), Kuzey Suriye hâkimiyetini kurmuş oluyorlardı. Hitit Büyük Kralı I.Şuppiluliuma, (M.Ö.1400) Mitanni Kralı Mattiwaza (Kurtiwaza) ile anlaşma

²²⁹ Ünal, 1997: 19.

²³⁰ Alpman, 1982: 297.

²³¹ II, Tuthalva zamanına ait (MÖ. 1450 ler) Aşşuwa seferine ait bir fragmanda Hurriler'in ismi az da olsa geçmektedir (KIJB XXIIJ 14)

²³² Kinal,1947: 1–13.

²³³ yapmış, Hurriler Anadolu için tehlike olmaktan çıkmıştı. Böylece Hattuša sarayı, I.Hattušili'den, I.Šuppiluliuma'nın zamanına kadar yaklaşık iki buçuk asır Hurriler'le uğraşmak zorunda kalmış, Hurriler Eski Çağın Önasya'sında bütün tarihleri boyunca Sumer-Sami (Babil-Asur) kültürünün yayılmasına vesile olmuşlardır ²³⁴.

Hurriler kültürel açıdan Hititlere çok şey vermişlerdir. En başta dil, din, edebiyat, mitoloji, büyü, tıp, giysiler (eski önasya'da moda dünyasında bir Hurri gömleği var) teknik aletler ve silahlar ve kadın hakları gelir ki, bunların her birisi ayrı ayrı araştırma konuları oluşturur. Başka kavimlere kendi verdikleri kültür öğelerinin neler olduğu, maalesef açık seçik anlaşılamamaktadır. Bu ancak kapsamlı bir Hurri kültür merkezinin keşfinden ve Hurri kültürünün tüm yönleriyle tanınması ve tanımlanmasından sonra mümkün olacaktır. Ne var ki bizzat kendi verdikleri kültür verileri yanında bir de Mezopotamya kültürünün, Hititlere aktarma işlevleri vardır. Bu işlevlerin başında, Eski Babil çivi yazısının Hurriler üzerinde Hititçeye adapte edilmiş olması gelir ²³⁵.

Hitit Krallığı'nın tüm tarihi boyunca Hurrilerle olan ilişkisi göz önünde tutulduğunda, giderek artan bir Hurri kültürü ve Hurriler aracılığıyla Hititlere aktarılan Mezopotamya kültürü etkisinin, Hitit uygarlığındaki varlığı dikkati çekmektedir. Yine Hurri unsurunun giderek artan Hitit siyasal yaşantısındaki etkisi de göz ardı edilemez. Hitit-Hurri ilişkisinin çivi yazılı belgelere ilk yansımaları ise yukarıda verdiğimiz örneklerden de açıkça görüldüğü gibi sürekli mücadele halidir. Bu mücadelede, Hititlerin daha bu erken dönemlerinden itibaren belirledikleri ve bundan sonra tüm tarihleri boyunca devam ettirdiklerini izlediğimiz dış politikalarının ana yönü etkili olmuştur. Hititler, siyasal ve ekonomik nedenlerle, Güneydoğu Anadolu ve Suriye yönünde dış politikalarının temel çizgisini belirlemişlerdir. Söz konusu

²³³ Weidner,1923: 36–37; Friedrich,:1924: 11

²³⁴ Alpman,1998: 19

²³⁵ Ünal, 1997: 23

bölgenin coğrafi konumu, Hititlerin burası ile ilgilenmelerinde önemli etkenlerden biridir. M.Ö. 2. binyılın en önemli siyasal ve kültürel merkezleri Mezopotamya, Mısır ve Anadolu'ydu. Bu üç bölgenin arasında yer alıyor olması dolayısıyla, Güneydoğu Anadolu ve Suriye, Anadolu'daki güçlerin Mezopotamya ve Mısır'la olan ilişkilerinde geçmek zorunda oldukları, güçlü oldukları dönemlerde ellerinde bulundurmaları arzuladıkları yerd²³⁶. Ekonomik nedenler olarak da burasının konumu dolayısıyla Anadolu'dan, Mezopotamya'dan, Mısır'dan gelen ticaret yollarının geçtiği ve kesiştiği yer olması; bunun dışında, sahip olduğu M.Ö. 2. binyıl uygarlıkları için, önemli kabul edilebilecek doğal zenginlikler sayılabilir²³⁷.

Bu bölgedeki beylikler ya da şehirlerin, Anadolu dışındaki güçlerin elinde bulunması, Anadolu'da olup bulunduğu topraklar ve civarını kontrol etmek isteyen bir güç için tehlike oluşturuyordu. Yine bölgenin yoğun Hurri varlığı dolayısıyla Hurri nüfuzu altında olması Hititlerle Hurriler arasında mücadelenin nedeni olmuş ve bu durum da erken dönemlerde belgelere yansımıştır.

Hurrilerin de batı yönünde ilerlemelerini sürdürdükleri ve bunun doğal sonucu olarak Hititlerin egemenlik alanlarına girdikleri, hatta Orta Anadolu'ya dek gelerek Hitit başkentini bile tehdit edebildiklerini görüyoruz. Askeri seferlerle, belgelere yansıyan Anadolu içlerine Hurri yayılımı, belki Hititlerin çabasıyla geri döndürülmüş gibi görünmekle beraber, Hurrilerin Anadolu'ya yayılımının önlenemediği daha sonraki dönem siyasal ve kültür tarihine göz atıldığında ortaya çıkmakta, hatta Kizzuwatna'da bir Hurri yoğun etnik varlığın yanı sıra siyasal varlığından da söz edilebilmektedir²³⁸.

Anadolu'nun ikinci binyılına, damgasını vurmuş kavimlerden Hurrilerin bu dönem Anadolu uygarlıklarının en önde gelen temsilcisi Hititlerin çivi yazılı

²³⁶ Kinal, 1967: 193–194

²³⁷ Kinal, 1970: 3.

²³⁸ Alpman, 1998: 31, Ünal 1997: 20; Wilhelm 1994: 23

belgelerinde üzerinde durduğumuz erken devirde, beklenenin gerisinde bir sayıdaki kayıtla yer almalarına ve bunun bir nedeni olarak da öne sürülebilecek bu evreye ait belgelerinin sayıca az olmasına rağmen, bu kayıtlar sonraki siyasal, özellikle de kültürel etkileşimin ilk izlerini, istikametini daha bu dönemde ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak. M.Ö. IV. bin yıla kadar varlıklarını çıkarabileceğimiz Hurriler, farklı zamanlarda Önasyanın farklı bölgelerine gelmişler ve yerleşmişlerdir. Zamanla Önasyanın her tarafına yayılmışlar. Kendi öz kültürlerini korumanın yanında, Mezopotamya'nın Sumer-Sami kültür etkisi altında kalmışlar. Kendi kültürleri ile birlikte Sumer-Sami kültürünü de gittikleri her yere götürmüşlerdir. Hatta eskiçağın eski batı dünyasına bu söz konusu kültürlerin geçmesinde Hititler nezdinde önemli rol oynamışlardır. Eski Anadolu'ya, özellikle Hitit Anadolusuna siyasi ve kültür tarihi bakımından izleri günümüze kadar gelen etkilerde bulunmuşlardır ²³⁹.

5.2. HURRİ-MİTANNİ DEVLETİNİN URARTU İLE OLAN SİYASİ İLİŞKİLERİ

Tarihi kaynaklara ve arkeolojik verilere göre Urartu'lar, zaman kapsamı bakımından M.Ö. 13. yüzyıl'ın ilk çeyreğinden M.Ö. 6. yüzyıl'ın başlarına kadar tarih sahnesinde görülmüşler. Eski Anadolu ve Ön Asya'nın siyasi ve kültür tarihinde önemli rol oynamış, Van Gölü çevresi merkez olmak üzere, Karasu havzasından, Transkafkasya'ya, Malatya bölgesinden Urmiye Gölü'ne kadar uzanan bir uygarlığın temsilciliğini yapmışlardır ²⁴⁰.

Urartu tarihi, siyasi bakımdan iki ana devreye ayrılmaktadır. M.Ö. 13. yüzyılın'ın ilk çeyreği ve M.Ö. 9. yüzyılın ilk yarısındaki devre, Ur(u)atri/Urartu ve Nairi Konfederasyonları'nı kapsayan devredir. Urartu'nun

²³⁹ Alpman,1998: 20

²⁴⁰ Tarhan, 1982: 69 -114.

Proto Tarihi ve Urartu'nun Arkaik Çağı olarak nitelendirilmiştir. Bu konfederasyonlar, Van Gölü çevresindeki topraklarda egemen olan, Feodal beylikler tarafından oluşturulmuştur. Bu toplumların etnik kökenleri, M.Ö. III. binde Transkafkasya üzerinden gelen Hurri-Urartu topluluklarının göçlerine dayanmaktadır. Urartu Devleti'nin temellerini oluşturan Uruatri ve Nairi adındaki iki siyasi birliğin Feodal Beylikler Konfederasyonu şeklinde ortaya çıkmalarına neden olan ana etken, güçlü Assur Devleti olmuştur. M.Ö. 9. yüzyılın ikinci yarısı M.Ö. 6. yüzyıl başları arasındaki devre, Eski Anadolu ve Önasya'nın siyasi ve kültür tarihinin literatüründe klasik anlamda Urartu Devleti olarak tanımlanan Krallık Devri'dir²⁴¹.

Feodal beyliklerin oluşturduğu bir federatif devlet olan Hurri-Mitanni siyasi merkezi otoritesinin zayıflamasıyla tekrar birtakım beyliklere bölünmüştür. Orta Assur Devletinin yükselişi ile bu durumdan faydalanan Assur Kralları, Hurri Prenslüklerini kendi hâkimiyetlerine geçirmeye çalışırken, bu küçük devletler de varlıklarını korumak amacıyla aralarında birleşerek, bu düşmana karşı ortak bir savunmada bulunmak zorunda kalmışlardır. Böylece Assur belgelerinin bildirdiği gibi M.Ö. 13. yüzyılda Van Gölü çevresinden, Batı İran'a kadar olan bölgelerde bulunan Nairi ve Uruadri ülkeleri ile Assur arasında mücadeleler başlamıştır. Hurriler, Urartu krallığından beş yüzyıl önce aşağı yukarı aynı bölgelerde, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Antakya'ya kadar ve Hititlerle çağdaş olan büyük bir uygarlık kurmuşlardır. Böylece Urartu'ları, Hurri'lerin soyu olarak kabul etmek doğru sayılabilir²⁴².

Hurricce ile Urartuca arasında yapılan karşılaştırmalar iki dilin birbirine çok yakın ve ikisinin de bitişken dillerden olduğunu göstermiştir. Hurricce ve Urartuca ergatif karakter vardır. Yani özne, belirli bir sufiksle belirtilmiştir ve fiil mutlaka pasif tercüme edilmelidir. Bu dillerde özne, bir sufikle belli edilmiştir; işin yapılışına önem verilmektedir. Ayrıca her iki dilde de cinsiyet söz konusu değildir. İsim de erkek, dişi diye bir tasnife tabi tutulmaz Çoğul

²⁴¹ Tarhan, 1982: 70 v.d

²⁴² Akurgal, 1993. 175

gerekli olduğu hallerde yapılır. Gerekli olmayan hallerde, kendiliğinden anlaşılabilir noktalarda isimler çoğula götürülmez. Ayrıca her iki dilde flaksiyon ekler, hemen hemen aynıdır. Bu iki dil birbirine akrabadırlar. Fakat çalışmalar sonunda şu husus anlaşılmuştur, iki dil birbirine bu kadar yakın olmakla beraber bunları birbirinden ayıran hususlarda az değildir²⁴³.

Bu bakımdan bunlar sıkı akraba, fakat ayrı müstakil iki dil olarak kabul edilmiştir. Bu durumda Urartu'ların kökeni konusunda iki teori söz konusudur.

Bunlardan birisini ileri süren Goetze;

“Urartu devleti eski Hurri halkının 9. yüzyılda bir araya gelmesinden sonra tarih sahnesine çıkmıştır”²⁴⁴

Buna karşılık Benedict;

“Urartu halkı Hurri halkından İ.Ö. 3. bin yıllarının yarısında ayrıldıktan çok sonra İ.Ö.9. yüzyılda Anadolu'ya göçmüştür”²⁴⁵.

Goetzeye göre; M.Ö.1800 yıllarından. 1500' den sonraya kadar Urumiye Gölünden, Doğu Anadolu'da Van Gölünün güneyinden, Kuzey Mezopotamya'ya ve batıda Elazığ'a (İşuva) ve Kuzey Suriyeye uzanan kesimde bir takım beylikler kurmuşlardır. Dar anlamdaki Hurri memleketi yanında, El-Amarna ve Boğazköy arşivlerine göre Mitanni devleti kurulmuştur. Mitanni devleti, Hititlerin ve Asurluların hücumu sonunda M.Ö. 1400–1200 arasında yıkılmıştır. M.Ö.1500 yıllarından sonra, Doğu Anadolu'daki Nairi memleketleri çözülmüş, bir takım beylikler (Nairi Memleketleri) meydana gelmiştir. Urartu'da bunlardan bir tanesidir.

Goetzeye göre aslında Urartu bir Hurri devletidir.

²⁴³ Balkan,1978: 33

²⁴⁴ Goetze,1957: 191

²⁴⁵ Benedict, 1980: 100 v.d

Bu düşünceye karşı Urartuca ile Hurrice arasındaki farklara dikkati çeken Benedict iki dilin birbirinin kardeşi olmadığını, ikisinin ayrı ayrı diller olduğunu söylemiştir. Ayrıca şu hususlara dikkatimizi çekmektedir:

“Van gölü çevresindeki bu küçük devletler ve İ.Ö 1000 senelerinden sonra kurulmuş olan Urartu devleti eğer Hurrili ise, neden Urartu devletinde daha eski, Hurri devletinde kullanılan çivi yazısını kullanmadı da Asur’dan yeni bir yazı alındı? Aynı devlet, aynı millet niçin yeni bir yazı almaya ihtiyaç duydu? Öte yandan Van gölü ve çevresinde bulunan çanak – çömleğin Suriye’de bulunan ve Hurrilere atfedilen çanak çömlekle aynı olmadığını söylemekte, bu iki milletin birbiriyle ilgili olamayacağını ifade etmektedir”.

Ayrıca şunu da belirtmektedir. Hurri’ler ve Urartu’lular akrabadırlar; fakat aynı millet değildirler.

Benedict şunu da ilave etmektedir;

“Yakın diller konuşmakla birlikte ayrı olan bu iki millet birbirinden M.Ö.2500 senelerinde ayrılmışlar. Hurriler batıya gelmişler ve anlatılan evreyi geçirmişlerdir”.

Bu olaydan 1600 sene sonra Urartu’larda, Van gölü çevresine göçerek eski ırkdaşlarının enkazı üzerinde yeni bir devlet kurmuşlardır²⁴⁶

Hurriler ve Urartular nereden gelmişlerdir ?. Bazılarına göre kuzeyden, Kafkasya’dan inmişlerdir. Bazılarına göre daha doğudan. Hurri ve Urartu halklarının nereden kopup geldikleri sorusunun cevabını almak için bir hayli daha beklemek gerekecektir ²⁴⁷.

Diğer taraftan Hurriler ile Urartuların ortak yanlarını, yalnız dil sahasında kalmayıp, diğer kültür alanlarında da varlığını açıkça görmekteyiz.

²⁴⁶ Benedict, 1980: 100 v.d

²⁴⁷ Balkan,1978: 521

Özellikle kaynakların verdikleri bilgilere göre Urartu ve Hurri tanrı ve tanrıçalarının aynı menşeden gelmeleri çok ilgi çekicidir. Urartu'ların panteonu hakkında Kral İşpiini (M.Ö.830–810) ve oğlu Menua (M.Ö.810–786) zamanlarına ait “*meherkapısı*” yazıtında, 78 tanrı arasında üç baş tanrıdan bahsedilmektedir ki bunlar; *Haldi*, *Teişeba*, ve *Şivini*'dir. Haldi devletin baştanrısı ve savaş tanrısıdır. Teişeba ise Hurrilerin baş tanrısı ve fırtına tanrısı Teşup ile aynıdır.

Ayrıca bu tanrıların eşleride aynıdır. “*Teşup*” un eşi “*Hepat*” ,Urartu tanrısı “*Teişebanın*” eşi ise “*Huba*” adını taşımaktadır.

Güneş tanrısı “*Şivini*” de Hurriler in güneş tanrısı “*Şimigi*” ile aynıdır.

Urartu devletinin başkenti “*Tuşpa*” adının da tanrıça “*Tuşpea*” ile ilgili olduğu görülmektedir. Bu durum Urartu ve Hurri tanrılarının aynı menşee dayanması, her iki kavim arasındaki sıkı akrabalığı ve kültür birliğini ifade eder ²⁴⁸.

5.3 HURRİ-MİTANNİ DEVLETİNİN ASUR DEVLETİ İLE OLAN SİYASİ İLİŞKİLERİ

Asur Ülkesi'nin merkezini, günümüzde tümüyle Irak sınırları içinde kalan ve Musul havzası boyunca uzanan topraklar oluşturur. Asur bölgesi, Dicle ve Fırat Nehirleri arasındaki bölgenin dışına da taşan, kuzeyde bütün Musul havzası boyunca uzanan ve doğuda İran'ın batısını içine alan Mezopotamya²⁴⁹,nın kuzey kısmını içine alır. Kuzeyde Fırat ve Dicle,

²⁴⁸ Erzen. 1992: 27

²⁴⁹ Mezopotamya tarihi boyunca Sumer, Akad, Asur ve Babil biçiminde çeşitli adlar taşımıştır. 2. yüzyıldan başlayarak klasik antik yazarların Mezopotamya (mesos+potamos = ırmaklar arası) olarak tanımladıkları bu bölge kabaca, batıda Halep, doğuda Zagros dağları, güneyde de Basra Körfezi arasında uzanan bir üçgeni andırmaktadır. Bir başka deyişle, kuzey ve doğudan Anadolu-İran yüksek yaylaları, güneybatıdan Arabistan masifi, batıdaki Akdeniz kıyılarından da Filistin ve Lübnan dağları

Arapların El-Cezire (ada) olarak adlandırdıkları kalker bir plato tarafından ikiye ayrılmıştır ²⁵⁰.

Fırat'ın kuzeye doğru, dar bir vadi içinde akmasına karşılık, doğudaki Büyük Zap, Küçük Zap, Adhem ve Diyala gibi kollarla beslenen Dicle Nehri ekime ve hayvancılığa elverişli geniş bir dalgalı arazi içinde akar ki, burası Asur Ülkesi'nin çekirdeğini oluşturur ²⁵¹. Buna karşılık, iki ırmağın ortak deltalarına ulaştığı Hit-Samarra hattının güneyinde, kuzeye kıyasla tümüyle farklı bir manzara ile karşı karşıya kalınır. Burada, Dicle ve Fırat on binlerce yıldır taşıdıkları alüvyonlarla, Yakın Doğu'da benzerine rastlanmayan, dümdüz, bereketli bir ova ortaya koymuştur. Dicle ve Fırat arasındaki bu yöre, coğrafi olarak adeta tanrı tarafından kent yaşamının gelişmesi için özel olarak yaratılmış izlenimi vermektedir ²⁵².

Kuzeydoğuda Dicle ve Zagroslar arasında kalan, içinde Dicle kollarının aktığı köşede iklim ve bitki örtüsü yönünden oldukça elverişli koşullar taşımıştır. Dicle ve Yukarı Zap arasında kalan yörede, Ninive, Musul, Korsabad gibi tarihe adını yazdırmış önemli merkezleriyle “Asur Üçgeni” denilen bölge yer almıştır ²⁵³. Mezopotamya içinde ırmaklar sadece tüm ovayı birleştirmekle kalmayıp, ulaşım ve taşıma yönünden de büyük kolaylıklar sağlamaktaydılar. Bölgeden, Suriye ve Akdeniz kıyılarına doğru başlıca iki büyük yol uzanmaktadır. İlk yol Bağdat'ın güneyindeki Sippar'dan başlayıp, Fırat kıyısını izleyerek Mari'ye (Tell Hariri)²⁵⁴, daha sonra Tadmor (Palmira) üzerinden aşarak Humus bölgesine ulaşmıştır; buradan da bölgedeki limanlara, Şam ya da Filistin'e uzanan çeşitli kollara ayrılıyordu. Uzunluğu 500 kilometreyi bulan çölü aşmak özellikle yaz aylarında oldukça

ile ayrılan, yaklaşık 1.200 km. uzunluğunda ve 400 km. genişliğinde bir alan olarak tanımlanabilir. Sevin, 1991: 38.

²⁵⁰ Sevin, 1991: 1

²⁵¹ Sevin, 1991: 2

²⁵² Sevin, 1991: 2

²⁵³ Sevin, 1991: 5 vd.

²⁵⁴ Orta Fırat'ta yer alan Tell Hariri ile eşleştirilmektedir. I. Tukulti Ninurta'nın Babil'den alıp, vergiye bağladığı ülkeler arasında yer almaktadır. Geçtiği metin yerleri ve lokalizasyonu için bkz. Nashef, 1982, 184–185.

güç ve tehlikeliydi. Bu nedenle ticaret kervanları ve ordular genellikle, daha uzun fakat daha güvenli olan ikinci yolu seçmekteydiler.

Söz konusu yol, Dicle'yi Ninive'de geçerek Cizre'yi aşmakta, Şubat Enlil (Tell Leilan), Guzana (Tell Halaf) ve Urfa yakınlarındaki Harran üzerinden, Fırat'ı Kargamış yakınlarında geçerek Halap'a (Halep'e), buradan da, Doğu Akdeniz kıyılarına ulaşmaktaydı. Asur belgelerinde harran şarri (kral yolu) olarak tanımlanan bu güzergâhın bir kolu da kuzeye, Anadolu'ya doğru uzanmaktadır.

Jeolojik araştırmaların sonuçlarına göre, Mezopotamya'nın iklimi en eski zamanlardan günümüze kadar fazla bir değişikliğe uğramamıştır²⁵⁵. Bölge yazları dünyanın en sıcak bölgelerinden biridir. Kışları ise, Orta Asya ve İran'dan gelen, kutup havası nedeniyle oldukça soğuk geçer. Bununla birlikte Güney Mezopotamya'da tropikal etki ağır basar. Yılın dört ayı yağışlıdır. Sonbahardan ilkbahara değin, Akdeniz'den gelen alçak hava tabakalarının getirdiği yağışla birlikte, Toroslar ve Zagroslar'daki karların erimesi, ilkbahardan başlayarak Fırat, Dicle ve kollarının denetimi olanaksız taşmalarına yol açar²⁵⁶.

Görüldüğü gibi Asur Ülkesi, Önasya'nın hiçbir ülkesinde bulunmayan doğal özelliklere sahiptir. Bu yörede en erken çağlardan başlayarak kurulmuş kasabalar, birbirleriyle sıkı bir alışveriş içine girerek, kısa sürede teknik açıdan kalkınma ve zenginleşmenin yolunu açmışlardır ki, bu da kentleşmeye geçişi hızlandırmıştır. Bütün bu uygun coğrafi koşullarına rağmen Asur'un yerel bir güç olarak Önasya siyaset sahnesine yerleşmesi uzun zaman almıştır. Bu önemli devletin yükselişi, sonradan Anadolu'daki madenlerin ve tekstil ürünlerinin ticaretini yaparak gelişen Asur Hükümdarlığı'nın başkenti olan Asur Kenti'nin, M.Ö.2. binlerin başında zenginleşmesiyle başlar. “*Asur Kenti*” belgelerde sıkça anılan bir kent değildi. Aramiler, Asur Devleti'nin

²⁵⁵ Sevin, 1991: 5.

²⁵⁶ Sevin, 1991: 5.

yıkılmadan önce başkentin adının “*Ninive*” olduğunu bildikleri halde yerel geleneği takip ederek Yukarı Zap ve Tigris arasındaki bölgeyi ‘Asur’, Aramice *Athor*, Yunanca *Aturia* olarak adlandırmışlardır²⁵⁷.

Bu gelenek Part Devleti zamanında da devam etmiştir. Ptolemaeus’un Coğrafya’sında Asur’un anlamı, tüm eyaleti kapsayacak şekilde genişlemiş ve Babil, Mezopotamya, Ermenistan, Med ve Susa dışındaki bölge M.Ö. yaklaşık 150 yıllarında “*Asur*” adı altında gösterilmiştir²⁵⁸. Çölün ortasındaki bir cennet görünümündeki Asur şehri, Tigris boyunca, Aşağı Zap ve Tartar Nehirleri aracılığıyla bağlantı yollarına yönelmektedir.

Buranın çok yakın çevresi dışında, Asur Ülkesi’ne giden doğal bir hinterlandı yoktur. Bu yüzden de tüm çivi yazılı belgelerde burası *Mat Asur* “Asur Ülkesi” adıyla anılmış. Gutiler Devri dışında hiçbir zaman coğrafi bir bölgenin adı değil, sadece küçük bir ülkenin ve söz konusu devletin politik ismi olmuştur²⁵⁹. Asur Devleti’nin siyasi hâkimiyetinin bölgesel anlamda yayılması ile birlikte, Asur kavramı da buna bağlı olarak daha geniş bir bölgeyi ifade eder duruma gelmiştir.

Akkad kralı Naram-Sin dönemi yazıtlarından anlaşıldığı kadarıyla, Hurri’ler Mezopotamya çevresine, üçüncü binyılın sonlarında gelmişlerdir. İlk Tunç Çağında Doğu Anadolu, Orta Fırat Havzası ve Güneyde Filistin’e kadar yayılmıştır. Akkad krallarının ilgisi Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadoluya yöneldiği sıralarda, Hurriler bazı küçük kent devletlerini denetleyebilecek kadar güçlenmişlerdir. Yazıtlarda Hurri adları taşıyan kralların etkinlikleri konusunda fazla bilgi yoktur. Ancak Hurri kökenli kralların yönetimindeki kentlerin konumları, bu toplumun yoğun olarak bulunduğu alanı göstermesi bakımından önem taşımaktadır. İkinci binyılı başında Hurri nüfusu doğuya, Assur Krallığının merkezi bölgesinide kapsayacak biçimde Zagros dağlarına

²⁵⁷ Forrer, 1928: 228–303.

²⁵⁸ Forrer, 1928, 228.

²⁵⁹ Forrer, 1928: 229.

kadar yayılmıştır. Bölgenin ünlü kenti Niniveyi de Tiş-Atal adlı Hurri kökenli bir kral yönetmiştir. Kuzey Mezopotamya’da Eski Asur Krallığı döneminde de (19–18. yüzyıllar) varlığı koruyan Hurri toplumu, Asur’un zayıflamasıyla yeniden küçük krallıklar halinde organize olmuştur ²⁶⁰.

Hurrilerin, Güney Mezopotamya’ya doğru göç edip etmedikleri açık değildir, göç etmemiş olsalar bile III. Ur sülalesi döneminde kuzeydeki Hurrilerden ele geçirilen çok sayıda esir, güneye götürülerek Sumer kentlerine yerleştirilmiştir ²⁶¹

Asur, 1500’lü yıllardan itibaren Hurri-Mitanni devletinin egemenliğinde, Kuzey Mezopotamya’daki eski bir krallık merkezi olarak kalmış ve uzun süre uluslararası ilişkilerde adı anılmamıştır. Ancak M.Ö. 14. yüzyıl ortalarından itibaren Hitit İmparatorluğu’nun Mitanni’yi zayıflatan saldırıları ve baskıları, Asur’un yeniden siyasi arenada yer almasını sağlamıştır. ²⁶²

Hitit tarihinin en önemli komutanı ve en başarılı devlet adamı olan I.Şuppiluliuma’nın, Hitit devletini imparatorluk haline getirmesinden sonra, Önasya devletleri arasındaki denge de kendiliğinden değişmiştir. Gerçekten, artık bir Mitanni devleti yoktur. Fakat Tuşratta zamanına kadar Mitanni devletine bağlı vasal bir krallık olan Asur, artık iyice kuvvetlenmiştir. Asur, Mitanni egemenliğinden kurtulduktan sonra hızla kendisini toparlamış ve bu devletin Hititler tarafından yıkılması sonucunda da, doğrudan doğruya Hitit devletine komşu olmuştur ²⁶³. Nitekim Amarna arşivinde mektubu bulunan Asur kralı Asur-Uballit, artık kendisini bir “*büyük kral*” gibi görerek, o devrin protokolü gereğince, firavuna “*biraderim*” diye hitap edebilmiştir. I.Şuppiluliuma’da bu tehlikeyi görmekte gecikmemiştir. Waşukanni’nin düşmesinden sonra Babil’e kaçmış olan Tuşratta ’nın oğlu Mitanni prensi Mattivaza’yı, kendisine iltica ettiği zaman affetmiştir. I.Şuppiluliuma, bununla

²⁶⁰ Köroğlu, 2006: 96.

²⁶¹ Köroğlu, 2006: 96.

²⁶² Köroğlu, 2006: 131.

²⁶³ Memiş, 1999: 68

da yetinmeyerek kızını ona vermiş, Mitanni krallığı'nı kendisine tabi tampon bir devlet halinde yeniden teşkil ettirmiştir²⁶⁴. I.Şuppiluliuma, Mitanni devletini tampon bir devlet halinde yeniden teşkil ettirerek Asur devletinin genişlemesine engel olmaya çalışmış, bu suretle Asur'un büyük devletlerarasına girme çabalarını önleme siyasetini takip etmiştir.

Asur kral listelerine bakılacak olursa, Mitanni egemenliği altında kesintisiz bir biçimde birçok kralın tahta geçtiği ve Asur'u yönettikleri görülmektedir. Büyük bir olasılıkla, bu dönemde Mitanni yandaşı sülalelerin liderleri kent yönetimine getirilmiş ve bunlarda kendilerini kral listelerine gerçek birer kral gibi yazdırmışlardır. Bu kralların çoğunun kökenlerine, etkinliklerine ve yaşadıkları döneme ait hiçbir bilgi yoktur. Genel olarak ikinci binyılın ikinci yarısı Orta Asur olarak adlandırılırsa da, Asur kralları ancak Asur-Uballit (M.Ö.1365–1330) ile I.Tiglat-Pileser (M.Ö.1114–1074) arasındaki zaman diliminde etkili olabilmişlerdir.

Mitanni'nin zayıflamaya başladığı dönemde, Asur kentini yeniden bölgesel bir krallık merkezi haline dönüştürme çabasını başlatan ilk kral Asur-Uballit'tir. Asur-Uballit, Asur'un çekirdek bölgesinde, yani doğudaki ovalarda ve Dicle vadisinde, Asur kentinden kuzeyde toros dağlarına kadar egemenlik kurmayı başarmıştır. Hititler, batıdan Mitanni krallığına saldırdıklarında Asur-Uballit, bu devletin doğudaki topraklarını ilhak etmiştir. Mitanni'ye bağlı olan Nuzi ve Arrapha gibi kentlerin ele geçirilmesiyle Zagroslara, kuzeyde de Toroslara kadar olan bölgeyi Asur'a bağlamayı başarmıştır. Asur-Uballit, kendini uluslararası öneme sahip bir kral olarak kabul ettirmiştir. Amarna'da Mısır kralına yazmış olduğu ve en azından Mitanni kralına eşit bir statü talep ettiği iki mektup bulunmuştur²⁶⁵. Asur-Uballit'in ölümü üzerine Asur'un gücü geçici olarak gerilemiş ve ilk ardılları uluslararası nüfuz sahibi olmayı başaramamışlardır.

²⁶⁴ Memiş, 2007:189

²⁶⁵ Mieroop, 2006: 214–215.

Orta Asur krallığı, I.Adad-Nirari'den (M.Ö. 1305–1274) itibaren hem Kuzey Suriye, hem de Güney Mezopotamya içlerine doğru genişleyerek bölgenin en güçlü devleti olmuştur. Asur yazıtları, I. Adad-Nirari'nin Babil ve Hititlerin vasalı olan Hanigalbat ülkesi üzerine seferler düzenleyerek etkinlik alanını genişlettiğini bildirir. Šuppiluliuma'nın, iktidarının sonlarına doğru gerginleşen ve Muvattali döneminde kopma noktasına gelen Hitit-Mısır ilişkileri, Asur için bulunmaz bir fırsat oluşturmuştur. Gerçekten, Asur vesikalarından öğrenildiğine göre, Asur kralı I. Adad-Nirari, Mitanni kralı Šattuvara ile oğlu Vašašattayı mağlup etmiştir ²⁶⁶. Hitit kralı Muvattali, Kadeş harbinin hazırlıklarıyla meşgul olduğu için, Asur kralının bu saldırısına karşı herhangi bir karşılık verememiştir. I. Adad-Nirari'den sonra yerine geçen, oğlu I. Salmanassar, (M.Ö.274–1245) Hitit ordularının Kuzey Suriye'den çekilmesi üzerine bir Hitit vasalı olan Mitanni memleketine taarruz etmiştir ²⁶⁷. I. Salmanassar, bu devletin güney ve doğu kısımlarını istila ederek kaleler ve idari merkezler kurmuştur ²⁶⁸. Bunun sonucunda artık iyice küçülmüş ve zayıflamış olan Hurri- Mitanni devleti tarih sahnesinden silinmiş oluyordu. I.Salmanassar, bu bölgeyi Asur ülkesinin bir parçası yaparak kendisine bağlı bir devlet haline getirmiştir. Bölge halkını da başka yörelere göç etmeye zorlayarak bölgede güvenliği sağlamıştır ²⁶⁹. Salmanassar, ilgi alanını Kuzey Suriye ile sınırlamamış; Doğu Anadolu'nun dağlık bölgelerinde kabileler halinde yaşayan Uruatri ve Nairi güçleriyle de çarpışmıştır ²⁷⁰. Adları kayıtlarda ilk kez bu dönemde anılan Uruatri kabileleri, sonraları 9. yüzyıl ortalarında, Van Gölü çevresinde Asur'a rakip olacak güçte bir devlet kuran Urartu'ların atalarıdır.

²⁶⁶ Çilingiroğlu, 1984: 4

²⁶⁷ Memiş, 1999: 68.

²⁶⁸ Mieroop, 2006: 215.

²⁶⁹ Köroğlu, 2006: 133.

²⁷⁰ Memiş, 2007: 190.

5.4 HURRİ-MİTANNİ DEVLETİNİN MİSİR DEVLETİ İLE OLAN SİYASİ İLİŞKİLERİ

Mısır; Afrika kıtasının kuzeydoğusunda bulunan ve batısı, güneybatısı ve doğusu çöllerle kaplı bir alanın adıdır. Ancak antik dönemlerdeki Mısır'ın sınırlarını belirlemek zordur. Çünkü bu dönem Mısır'ına Nil vadisi, Nil deltası ve Fayum'a çevre bazı kesimler ve maden bölgeleri de ekleniyordu. Böylece Mısır'ın asıl alanı; çölün içinde yer alan ve Aşağı Mısır (Kuzey Mısır-Nil Deltası) ve Yukarı Mısır (Güney Mısır-Nil Deltası) olarak iki bölümde ele alınan, 10–20 km genişlikte ve yaklaşık 1100 km uzunluktaki (yaklaşık 30.000 km² lik bir alan olan) Nil nehri vahasından oluşuyordu. Bu alanın sadece batıda dar bir kıyı şeridi ile Libya'ya, Sina Yarımadası ve Süveyş Boğazı ile Suriye' ye doğu geçidi olduğundan burada kurulan devletler öteki büyük antik devletlerden çok daha fazla yalıtlanmış bir haldeydi. Beklide bu yalıtlanma yüzünden olağanüstü dengeli ve uzun ömürlü bir devlet olabilmiştir ²⁷¹.

Mısır'da zaman içerisinde geniş otlak alanlar önce bozkıra, sonra çöle dönüşmüştür. Böylece hemen hiç yağmur almayan, yağmur almadığı içinde çölleşen bölgeye hayat veren kaynak Nil nehri olurken hayat da Nil nehri vadisine kayarak burada yoğunlaşır. Mısır tarihi ve Uygarlığı da Nil nehrinin hayat verdiği bu coğrafyada ortaya çıkmıştır. Nil nehri her yıl haziran-aralık ayları arasında taşarak ve getirdiği verimli toprakları vadi ve deltasına yayarak Mısır toprağının, zengin ve bereketli olmasını sağlamıştır. Bu yüzden M.Ö.5. yüzyılda yaşayan ünlü tarihçi Herodot haklı olarak, '*mısır, nil'in bir armağanıdır*' demiştir. Mısır'ın iskânındaki tipik özellik Nil vadisindeki doğal yükseltilerde köylerin kurulması coğrafi şartlarında zorlamasıyla şehirlerin seyrek olmasıdır²⁷².

²⁷¹ Özçelik,2006: 119

²⁷² Özçelik,2006: 120

M.Ö. XIV. asır başlarında yazılı kaynaklar yeniden sızmaya başladığı zaman, Önasyanın etnik bünyesinde önemli değişikliklerle karşılaşmaktadır. Gerçekten de Mısır'da 1680–1580 seneleri arasında, yabancı menşeli bir kavim olan ve rahip Manetho tarafından yazılan Mısır tarihinde “*çoban krallar*” anlamında “*hiksoslar*” denilen bir kavmin hakim olduğu görülmektedir. Hiksoslar'ın kimler oldukları ve nereden geldikleri henüz kati olarak halledilmiş değildir. Zira bu kavimlere ait her şey Mısır'lılar tarafından tahrip edilmiştir. Hiksos kralları hakkında, birkaç skarabe üzerindeki isimlerden başka bilgi yoktur. Bu adların Sami ve Hurri olanlarda vardır. Girit adasında ve Babilde Hiksos kral adlarını taşıyan eserler bulunduğundan bir Hiksos İmparatorluğu bile düşünülmüş ise de, bu teklif kabul edilmemiştir. Yalnız muhakkak olan bir şey varsa, o da Mısır'a atı ve atlı savaş arabasını Hiksoslar'ın getirmiş olmasıdır²⁷³. Zira o zamana kadar Mısır metinlerinde veya abidelerinde at'tan hiç bahsedilmediği halde, Hiksoslar'ı Mısır'dan çıkaran XVIII. Sülalenin kurucusu I.Ahmosis (M.Ö.1580–1581) den itibaren atlı savaş arabalarının kullanıldığı görülmektedir. Bu suretle Mısır'ın istiklalini kazanan I. Ahmosis ve halefleri Asyadan gelecek tehlikesinin yolunu kapamak için Filistin ve Suriyenin Mısır Hâkimiyeti altında bulunması gereğini anmışlardır²⁷⁴.

Kuzey Suriye'de Mitanni hâkimiyeti 14. yüzyıl ortalarına kadar sürmüştür. Erken 18. Mısır hanedanının bölgeye (Mısır'lıların Naharine dedikleri iki nehir arası memleketlere karşı, özellikle Mitanni kralı Şauşşatar 'la çağdaş, III. Tutmosis (M.Ö.1493–1440) kraliçe Hacepsut'un ölümünden sonra 16 sefer yapmıştır) bölgeye pek çok sefer düzenlemiş olan hükümdarları, Mitanni devletinden önemli bir hasım olarak söz eder. Mısır kıyı bölgeseni bir vasallar sistemi aracılığıyla kontrol altına almaya çalışan Mitanni, buradaki ayaklanmalara destek vermiştir. Dolayısıyla iki devlet arasındaki çatışma doğrudan bir çatışma olmamıştır²⁷⁵.

²⁷³ Kinal,1953: 181

²⁷⁴ Kinal, 1998: 93

²⁷⁵ Mieroop,2006:182

Bu durum Hitit Kralı II. Tuthalya'nın, Hititlerin Halep üzerindeki tarihi haklarını Mitanni kralından istemesine kadar devam etmiştir. Hattuša arşivinde bulunan Halep muadesinde II. Tuthalya'nın Halebî aldığı anlatılır. Bunun üzerine Mitanni kralı Šauttarma, kızını Firavun IV. Tutmosis'e vererek Mısır'ın yardımını sağlamıştır²⁷⁶. Kuzey Suriye ile birlikte Ugaritte yine Mısır hâkimiyeti altına girmiştir²⁷⁷. Fakat III. Tutmosis in ölümünden sonra Kuzey Suriye'deki siyasi vaziyet Mısır aleyhine değişmiştir. Bilhassa Mitanni devletinin parlak çağında bütün Kuzey Suriyenin Mitanni devletinin hâkimiyeti altına geçtiğini, Alalah belgeleri göstermektedir²⁷⁸,

Habur Nehri çevresinde M.Ö. III. binyıldan beri yaşayan, Subartu veya Hurri kabilelerin Filistin'e kadar yayılmış oldukları, "taannak" mektupları ile anlaşılmaktadır. II.Amenofis (M.Ö. 1440–1415) zamanına ait bu mektuplardaki şahıs adları hep Hurricedir²⁷⁹. Hurrilerin Kuzey Suriyede oturanları Mitanni krallarına, Sihem, Taannak gibi güneyde, Filistinde oturanları ise Mısır firavununa tabi idiler.

Mitanni kralı Artatama zamanının en mühüm hadisesi, bu Mitanni kralı ile Mısır Firavunu IV. Tutmosis arasında bir dostluk ve barış antlaşmasının imzalanmasıdır²⁸⁰. Yakın doğunun bu iki büyük devleti arasındaki bu yakınlaşmaya sebep olarak kuzeyde Hitit devletinin yeniden kuvvetlenmesi ve Suriye işlerine müdahalesi gösterilmektedir²⁸¹. Bir aralık Hitit kralı II. Hattuşili Kuzey Suriye üzerine yürümüş, Halep bölgesini zapt etmişti. Güneye doğru inen Hitit dalgası, günün birinde firavunların Suriye ve Filistindeki setlerini yıkabilirdi. Beliren bu tehlike firavunu, Mitanni'ye yaklaştırdı. Šauššatar bu yeni durum karşısında Mısır ile ittifak etmek zaruretini duymuştur. Beliren başka tehlikeler karşısında da kuvvetli bir müttefike ihtiyaç duyan Šauššatar, firavun II. Amenofis'e bir heyet göndererek kesin bir antlaşma ve ittifak yapmak

²⁷⁶ Knudtzon,1915: 29

²⁷⁷ Kinal,1970:4

²⁷⁸ Kinal,1998: 93

²⁷⁹ Albright,1950:181

²⁸⁰ Kinal,1999,95

²⁸¹ Contenau,1948: 68

isteğini bildirmiştir. Mevcut durum Mısır içinde büyük tehlike teşkil etmiştir. Mitanni kendi haline bırakılacak olursa, ya mecburen Hititlerle anlaşarak onların nüfuzları altına girecek veya onlarla savaşarak yok olacaktırlar. Her iki durumda Mısır'lılar için tehlikeli idi. Hitit, Mitanni ülkesine hakim olduğu takdirde bu durum Mısır için yeni bir Hiksoslar devri yaratabilirdi. Her iki taraftan da karşılıklı takdir edilen menfaatler, nihayet firavun II. Amenofis zamanında, Mısır'la Waşuganni arasında ittifak antlaşması ile sonuçlanmıştır

282

Firavun II. Amenofis, karnak tapınağının kuzey sütunundaki kitabesinde, bu ittifakı Mitanni'lerin kendisine bağlandıkları şekli ile yazmış, Mitanni elçilerinin getirdikleri hediyeleri de vergi gibi tasvir etmiştir*.

Bekliden Hitit ve Asur gücünü engellemeyi amaçlayan bu evlilik ilişkisi, iki krallık arasında en az kırk beş yıl süren bir barışa yol açmış ve bu süre içinde Mitanni'den iki prenses daha firavunun haremine katılmıştır. Bu dönem Mısır firavunları III. Amenophis (M.Ö.1391–1353) ve IV. Amenophis in (M.Ö.1351–1335) diplomatik yazışmalarından belgelenmiştir²⁸³.

IV. Amenofis in, adını *Ahanaton*'a çevirdiği ve sonraları Mısır'lıların belleğinde kötü bir ün bırakmasına yol açan dini reformlara giriştiği zaman, kendine başkent yaptığı *Tel-el Amarna*'da, Ahetaton'da kil tabletlere çivi yazısıyla yazılmış 350 mektup bulunmuştur. Mektuplardan 300'den fazlası, Filistin ve Levent'in yönetimi ile ilgilidir. Bölge her birinde bir vali bulunan 3 eyalete ayrılmıştır: Güneyde valisi Gaza'da oturan Kenan ili, Levant kıyısında,

²⁸² Günaltay,1946,272

* Kendini Mısır'lılara tanıtan firavun, bu kitabede “sefil Mitanni'lerin mağlup prensleri ve ayarı, vergilerini sırtlayarak merhamet dilenmek üzere firavunun huzuruna çıktılar” diyor. Ancak, El-Amarna arşivi arasında bulunan ve Mitanni kralları tarafından firavunlara gönderilen mektuplar, Mitanni krallarının kendilerini firavunlarla eşit tuttuklarını göstermektedir. Firavunun karnak tapınağı duvarına yazdırdığı hakaretlerle dolu bu kitabenin yazıldığı zamandan yirmi sene kadar sonra Mitanni kralı, kızını isteyen firavunun gönderdiği elçilerden altı heyete red cevabı vermiş ve ancak yedinci heyet geldiği zaman, kızı Mısır sarayında baş kadın efendi, yani kraliçe olmak şartıyla, izin vermiştir. Dediğini firavuna yaptırmıştır, Günaltay,1946;273

²⁸³ Roaf,1996:136

merkezi Simurru olan Amurru ve iç tarafta Kumidi'dan yönetilen Apu,(Yafa ve Beth-Şan'da da Mısır garnizonları olması mümkündür)

Tümü firavuna bağlı olan *Aşkelon, Lakiş, Kudüs, Gezer, Şekem, Pella, Megiddo, Açsaf, Şimron, Akka, Hazor, Tyre, Sidon, Beyrut, Şam, Byblos, Kadeş, Katna, Ugarit*, ve diğer kentlerin yerel yöneticileri de diğer Mısır"lı memurlar gibi, bu valilere karşı sorumluydu. Bu yöneticilerden çoğu sami adı taşır, ama *Kudüs* yöneticisinde görüldüğü gibi Kenan ilinde bile Hurri adlarının olması Hurri etkinliğinin kapsamına işaret etmektedir.

Amarna mektuplarında Mitanni, Hatti, küçük asyanın batısında Arzava, Alaşiya (Kıbrıs), Asur ve Babil gibi bağımsız ülke yöneticileri ile diplomatik yazışmalar kaydedilmiştir. Bu yöneticiler firavuna eşit koşullarda davranmış "*kardeşim*" diye hitap etmiştir. Bu mektuplardan Mitanni ile yapılmış olanlarından birisinde, III. Amenophis'in, I.Artatama 'nın oğlu II. Şutturna'nın 'kızı olan Kilu-Hepa'yla evliliği saltanatının 10. yılında (M.Ö.1381) kutlanmıştır*. III. Amenophis in diğer karısı ve (Şutturna nın oğlu) Tuşrattanın kızı olan Tatu-Hepa daha sonra IV. Amenophis'in haremine girmiştir. Çoğu kez tüm ayrıntılarıyla belirtilen çeyizlere karşılık olarak Mısır'dan armağanlar istenmiştir. Örneğin Tuşratta kızını verirken, onu özlememesi için firavunun kızın altından yapılmış bir heykelini göndermesini önermiştir²⁸⁴.

Tuşrattanın kızı Tadu-Hepa'nın çeyiz olarak Mısır'a gönderilmiş olan eşyalarının bir listesi El-Amarna arşivi arasında bulunmuştur. El-Amarna mektuplarından öğrendiğimize göre; bu evlilikten biraz sonra yaşlı III.Amenofis hastalanmış şifa bulmak ümidiyle kayınpederi Tuşrattaya elçiler göndererek, Ninova tanrıçası Astarte'nin bir daha Mısır'a gönderilmesini rica etmiştir.

* III. Amenofis, evvelce Oront bölgesindeki Zahi beyinin kızı Tiy ile evlenmiştir. Buna kraliçe unvanı verilmiş olduğundan Mitanni prensesi İkinci kadın olmuştur. Tiy'in firavunun gözdesi olduğu, bu kadının annesiyle, babasının Mısırdaki keşfedilen mezarlarının ihtişamından anlaşılmıştır. Bunlar, firavun Tutakhamon'un mezarından önce, Mısırdaki bulunmuş olan mezarların en güzelidir.

²⁸⁴ Roaf,1996:136

Firavun, bu heykelin mukaddes huzuruyla iyi olacağını ümit etmiştir. Astarte heykeli, evvelce bir kere daha Mısır'a gönderilmiş şifa verici etkisi görülmüştür.

Bu nedenle Tušratta tarafından III. Amenofise gönderilen mektupta şöyle denilmektedir;

Tanrıça İştar'ın heykelini gönderiyorum, Yola çıktı. Evvelce babam zamanında tanrıca iştar, bir daha Mısır'a gitmiş, orada kaldığı sürece takdis edilmiş ve yüceltilmiştir. Bugünde kardeşimin tanrıca iştarı on defa daha fazla takdis edip yücelteceğine ve neşe ile geri gelmesine müsaade göstereceğine eminim.....

Bu belge, bu tarihte Tušrattanın Asur ve Ninova üzerindeki nüfuzunun henüz devam ettiğini göstermektedir. Aksi takdirde Tušratta, Asurların tanrıçasını Ninovadan alarak Mısır'a gönderemezdi. Ninova tanrıçası Mısır'a gitmiş, fakat ihtiyar firavunu ölümden kurtaramamıştır.

Mitanni'li prenesten doğan III. Amenofis ile oğlu IV.Amenofis (İkhonaton) devrinde, Mısır ile Mitanni ve onlarla aynı ırktan olan Önasyanın diğer kavimleri arasındaki bu dostluğun, bu kan karışıklığı ile ilgili olduğuna şüphe yoktur. Mısır ve Mitanni kralları arasında başlayan bu dostluk her iki taraf için faydalı olmuştur. Mısır bu sayede huzur ve sükûnet kazanmış, Mitanni'de gittikçe kuvvetlenen Hitit ve Asur karşısında nüfuzunu ve varlığını koruyabilmiştir.

Fakat, 1400 tarihlerine doğru firavun İkhonaton yani IV.Amenofis devrinde, bu hükümdarın yapmak istediği din devrimi neticesinde içerde baş gösteren sarsıntılarla, yavaş yavaş Mısır eski nüfuzunu kaybetmeye başlar. Mitanni, doğuda Asur'lulara karşı, batıda Hitit'lilere karşı yalnız kalır. Bu dönemde Mitanni içinde iki görüş oluşmaya başlamıştır: Birincisi, Mısır'la olan ittifaka sadık kalmak, diğeri Mısır'lıları bırakarak gündün güne kuvvetlenmeye

başlayan Asur'lularla anlaşmaktır. Bunlardan birincisini kral *Tušratta*, ikincisini de kardeşi *Artatama* temsil etmiştir ²⁸⁵.

Bu sırada Mitanni kral sülalesinin fertleri arasında baş göstermiş olan ayrılıklar da, I.Şuppiluliuma' nın işini kolaylaştırmıştır. I.Şuppiluliuma arkasını emniyete aldıktan sonra doğrudan doğruya düşmanın kalbine Mitanni devletinin idare merkezi Waşuganni 'ye saldırır. Bu sırada Mitanni kralı Tušratta, IV. Amenofis'e yolladığı mektuplarda devamlı yardım rica etmektedir. Fakat Mısır kralı yeni kurduğu dinin heyecanı içinde bulunduğundan dünya işleri politika onu artık ilgilendirmiyordur. Hitit kralı I.Şuppiluliuma, yapılan savaşta Tušrattayı büyük bir hezimete uğratar, baş gösteren kargaşa arasında Tušratta oğullarından birisi tarafından öldürülür Waşuganni'nin düşmesi ile Mitanni devleti ortadan kalkmıştır ²⁸⁶.

²⁸⁵ Günaltay,1946,275 v.d

²⁸⁶ Kırıl,1999: 104

ALTINCI BÖLÜM

HURRİ-MİTANNİ DEVLETİ UYGARLIĞI (M.Ö 1500–1270)

6.1. YAZI DİLİ VE EDEBİYAT

6.1.1. Yazı Dili

Eski çağlardaki Yakın Doğu dünyasının dil tarihini incelemiş olan bilginler bu sahada yaşamış olduğunu kabul ettikleri etnik grupları üç kola ayırmaktadır.

1-İndo-Germen

2-Sami

3-Bu kola iki ad verilmektedir. Bir kısım bilginler bu kolu Asianik, diğer bir kısmı da Kafkas dilleri grubu olarak adlandırmaktadır. Hurri dili de bu üçüncü kola bağlı olarak gösterilen dillerdendir.

Hurri dilini araştıran Johannes Friedrich Hurrice hakkında şunları söylemektedir;

*“Hurri dilinin daha iyi anlaşılması istediği türlü sebeplerden ileri gelmektedir. Biz bu dilde bir doğu dilinin özel bir yapısını ve kuvvetli yapısını meydana çıkartmayı ümit etmiyoruz. Aksine bu dil bizim aynı zamanda eski Önasyanın geniş bölgelerine yayılmış, Eski Anadolu, Suriye ve Med dağları üzerinde etkilerini göstermiş olan bağımsız bir kültür daha iyi olarak anlamamıza yardım edecektir”*²⁸⁷

Hurrice tıpkı gene Kafkasya kökenli bir dil olan Hattice gibi aglutine bir dildir. Yani peş peşe dizilen soneklerle kelime türetilir. İsim ve fiil çekimleri bu eklerle yapılır Türkçedeki sev-iş-tir-e-me-dik-ler-i-miz-den-dir-ler gibi bir tek sözcükle ifade edilen durum, örneğin İngilizce’de en az 12 sözcükle anlatılabilmektedir. Hurricenin Türk dilleriyle olan yakın benzerlikleri ortak

²⁸⁷ Ar, 1944: 516

kelime haznesinden çok, daha ziyade dillerin yapısıyla ilgilidir. Bugün bizim kullandığımız Van'lı sözcüğü Urartuca'da, Biainili olarak geçiyor ve -ili eki aynı zamanda Hattice olup, Hititler tarafından alınmış ve yaygın bu biçimde kullanılmıştır. Kafkas dillerinde de hala kullanılmaktadır²⁸⁸.

Gürcü'ce -ili ile sona eren şahıs adlarında olduğu gibi. Bunun dışında Hurrice ve Urartuca'nın yaşayan diller arasında akraba oldukları başkaca bir dil yoktur. Ölü dillerden Elamca ve Sumerce ile de akrabalığı yoktur. Son yıllarda Kafkasya'da, özellikle Dağlık Dağıstan bölgesinde hala konuşulan Lezgce (ve şiveleri). Avarca Andiyaca. Vaynahca, Dargica, Kinalugice, Lakice, Cezce, Çeçen-İnguş'ta konuşulan Nakça ve Lakice ile akrabalık ilişkileri üzerinde durulmuş, ama bu akrabalık ilişkileri henüz inandırıcı olmaktan uzaktır. Belirtmek gerekir ki. Kafkas dillerinden hiç birisinin Gürcü'ce dışında 1920 öncesi bir alfabesi olmadığından ve bu dillerin tarihi gelişmesi tamamen meçhuldür. Bundan dolayı büyük Türk gezgini Evliya Çelebi'nin 17. yüzyılda Kafkasya'da yaptığı gezi ve incelemeler sırasında verdiği kelime listeleri bu dillerin en eski belgeleridir ve paha biçilmez değere sahiptir.

Bu Kafkas dillerinin birini bilmeden dahi bu etimolojilerin incelenmesi, konunun biriz abartılmış olduğunu göstermektedir.

Aşağıdaki bazı örnekler şöyledir:²⁸⁹

Hurrice (H) - Urartuca (U)

Kuzeydoğu Kafkas dilleri

pila - (U) "kanal"

pula oluk

pora (H) "köle"

balz "oğlan çocuk"

pal - (H) "konuşmak, söylemek"

maş öğretmek, öğrenim

purli (H) "ev"

burc alu "harman yer;"

hub (H,U) "buzağı, oğlan çocuk"

ubaj üvey kız veya

oğlan çocuğu

²⁸⁸ Ünal,1997: 15

²⁸⁹ Ünal,1997: 15

<i>wan - wan V (H,U) "dağ"</i>	<i>hwan "dağın gölgeli yamacı", "orman, dağ"</i>
<i>"urhi "gerçek"</i>	<i>-arx "doğru düzgün"</i>
<i>wašV(H,U) "erkekler"</i>	<i>basi"dana", boha "boğa"</i>
<i>atai (H) "baba"</i>	<i>ada "baba"</i>
<i>tad "sevmek, hoşlanmak"</i>	<i>dede/dada anne</i>
	<i>(krş. "dadi</i>
<i>arde (H) "şehir"</i>	<i>urd "bölge"</i>
<i>han "gebe olmak"</i>	<i>qeni/qane/qqena "gebe"</i>
<i>henna (H) "şimdi"</i>	<i>hanna "şimdi"</i>
<i>sel (H,U) "ay"</i>	<i>şali/reša "Işık huzmesi"</i>
	<i>(krş. "şule")</i>
<i>wali (H) "solucan"</i>	<i>bircalu"salyangoz".</i>
	<i>bikori "yılan, solucan"</i>
<i>ku; (H) "konusmak, demek"</i>	<i>gal-ize "konuşmak"</i>
<i>kanagi (H. Akadça kanaktu) "sakız ağacı"</i>	<i>kkweni "sakız ağacı"</i>
<i>hubra (H) "buhurdanlık"</i>	<i>kur "duman"</i>

Hurricce Akadca ve Sumerceden kelime haznesine bol ödünç kelime aldığı halde. Hititce kadar yabancılaşmamıştır. Ayrıca en başta Hititce ve Akadca olmak üzere Luvicce'ye çok miktarda kelime vermiştir. Özellikle Hititçe dini metinler, kurban metinleri ve fal metinleri, Hurricce teknik terimler ve kutsal nesne adlarıyla doludur.

Eskiden sanıldığı gibi Urartuca, Hurricce'nin M.Ö. I.binde, Doğu Anadolu'da konuşulup yazılan bir devamı değildir. Urartuca, Hurricce'den bağımsız olarak gelişmiş onunla akraba, kardeş bir dildir. Bundan dolayı M.Ö. II. binyılın başlarına tarihlenen en eski Hurricce belgelerin, dil yapısı olarak Urartuca'ya çok daha yakın olduğu gözlenmiştir ki, bu da her iki dilin de II. binyıl başlarına kadar çok yakın ilişki içerisinde olduklarını, bir süre birlikte geliştiklerini ve ancak bu tarihten sonra birbirinden ayrıldıklarını göstermektedir. Zaman ve coğrafi mekânın doğurduğu sebeplerden ötürü çok

geniş bir alana ve çok miktarda kültür bölgelerine yayılmış olan Hurrice'nin en az 6 adet şivesinin olması, bizi şaşırtmamalıdır; ilerde Hurrice yeni arşivler keşfedildiğinde, bu şivenin sayısı muhakkak ki artacaktır. Görüldüğü gibi Hurrice Urartuca'nın Doğu Anadolu'da uzun bir prehistoryası vardır²⁹⁰.

6.1.2. Edebiyet

Verimli Hilal'in Hurrileri en baştan itibaren, şu "edebi terim diye bilinen anlaşılması 'zor fenomeni doğuran Sumero-Akad yazılı kültürüne katkıda bulunmuşlardır. Bu edebiyat içeriğine göre ya da örneğin bir şiir formunda mı, şeklinde tanımlanamaz kriterler, gerçekte ele alınan metinlerin kopyalanmış ve yeniden kopyalanmış olup olmadıkları (genelde pratik yapmak için) ve bütün olarak ele alındığında yazılı mirasın kültürel devamını, geleneklerin akışını temsil edip etmemeleridir²⁹¹. Bu edebiyatlarda, işaret listeleri, "sözlükler", eşanlamlar listeleri, kehanet ve efsun denemeleri, mitler, epikler, fabllar, deyimler ve daha pek çokları bulunur. Bu kategorilerin bazıları, ancak "edebi" metinlere alınıp uyarlandığı derecede bilebildiğimiz başka bir "gelenek akışı" ile ilintilidir; yani sözlü şiirle. "Edebi" metinler külliyatı, üçüncü bin yıldan ikinci bin yılın sonuna kadar çok önemli değişikliklere uğramıştır, ancak o zamandan sonra az çok standartlaşmış ve Mezopotamya yazılı kültürünün sonuna kadar nesilden nesile nerdeyse hiç değişmeden aktarılmıştır²⁹².

Hurri yazıtları bu kültüre pek çok yönden katkıda bulunmuştur: ayrı ayrı geleneksel eserleri teslim almışlar ve bunları kendi yazılı eğitimlerinin bir parçası olarak kullanmışlardır; başka metinleri kendi dillerine çevirmişlerdir. Sözlü ve yazılı gelenekten temalar uyarlamışlar ve onları kendi dillerinde yeniden söylemişlerdir ve sonuçta kendi mit ve efsun miraslarını kaydederek

²⁹⁰ Ünal, 1997:1 6

²⁹¹ Oppenheim, 1977: 13

²⁹² Wilhelm, 1989: 77

edebi metinler külliyyatını genişletmişlerdir. Mitanni imparatorluğunun merkezi bölgelerinde yapılan kazılarda şu ana kadar bir kütüphane bulunmamıştır. Hurri yazıtlarında Sumer ve Akad edebiyatlarının alıntılanması ve ele alınışı konusunda nerdeyse bütün bilinenler Hattuşa, Ugarit ve Emar'da bulunmuş olan metinlerden gelmektedir. Hurri yazılı kültüründen gelme yalıtık edebi metinler Mısır'da Amarnada da bulunmuştur²⁹³.

Hurrilerin Mezopotamya edebiyatını Levant'a ve Küçük Asya'ya aktarmalarındaki rolleri sık sık ilgi konusu olmuştur. Aynı zamanda bu durum fazla da abartılmamalıdır. Çünkü Eski Babil döneminde Kuzey Suriye'de yeşeren yazı okullarının olduğuna dair oldukça fazla gösterge bulunmaktadır; bu okullar daha sonra uzun bir gelenekle övünmüşlerdir ve hiç şüphesiz Babil'de edebiyatın gelişmesine aşınadır²⁹⁴. Geç Bronz Çağında da Hitit, Suriye, Babil ve Asur okulları arasında ilintiler vardı; bu ilintiler yakın zamanda Emarda bulunan kütüphanede birden genel bilginin önüne serilmiştir²⁹⁵. O halde, Hurri yazıtları, dilin, siyasetin ya da dinin sınırlarını aşan bir yazılı kültürden yararlanmışlardır. Bunun ardından gelen ilgi, Hurri dilini kullanışları arasındaki farklarla ayırt edilen Sumero-Akad kökenli eserlerle sınırlıdır.

Ugarti'den elimize "HAR-ra=hubulu" serisinin ikinci tabletinin bir kopyası geçmiştir. Bu tablet, nesne sınıflarına göre düzenlenmiştir: üzerinde Sumerce kelimelerle yazılı bir sütun hemen Hurrice çevirisi olan başka bir sütunun yanında bulunur²⁹⁶. Bu metnin Hurricesi, ikinci bin yılın ikinci yarısında başka yerlerdeki standartlardan o kadar sapmıştır ki, başka bir diyalekt olarak görülmektedir²⁹⁷. Aynı şekilde, Ugarit'deki kazılarda çeşitli liste parçaları gün ışığına çıkmıştır; bunlar çivi yazısı işaretlerine göre düzenlenmiştir; aynı zamanda bir Sumerce, bir Akadça, bir de Hurrice sütun

²⁹³ Wilhelm, 1989: 77

²⁹⁴ von Schuier, 1969: 97–116

²⁹⁵ Arnaud, 1977: 246–264

²⁹⁶ Thureau-Dangin, 1931: 225-266. Landsberger, 1957

²⁹⁷ Hacikjan, 1978: 260

vardır ve hatta Ugaritçe sütun eklenmiş bazı kısımları bile vardır ²⁹⁸. Hurrice sütunun konumu, metinlerin bir Hurri yazı okulu aracılığıyla Ugaritçeye aktarıldığını düşündürmektedir. Ugarit’de Sumerce, Hurrice ve Ugaritçe sütunları bulunan bir tanrılar listesi günümüze kadar kalmayı başarmıştır ve bu, aynı tablet üzerinde dört dilde kelimelerin bir listesiyle beraber bir araya getirilmiştir. Birkaç değişiklik dışında panteonun ayakta kalan parçaları, Sumero-Akad serisi “AN=Anum ‘a karşılık gelir ²⁹⁹ ve Emar’da da, Ugaritçe sütunu olmasa da, benzer başka bir liste bulunmuştur ³⁰⁰.

Doğu Hurrileri’nin Akad kehanet derlemeleriyle aşinalığı, deprem kehanetleri içeren bir tableten anlaşılmaktadır.³⁰¹ Bu deprem kehanetleri, “Enuma Anu Eli” adlı dini esaslara dayanan büyük astrolojik kehanetler serisinin aktarmalarıdır. “Bilgelik edebiyatı” diye adlandırılan tür sekiz satırlık bir Akadça metin ve bunun Ugarit’teki Hurrice çevirisiyle temsil edilir ³⁰².

Mezopotamya epik edebiyatından elimize Hurrice olarak ulaşanlar, ufak tefek ve genelde de anlaşılmaz pek çok parça arasında tanımlanabilenler, Uruk’un Eski Hanedan kralı Gilgamiş ile ilgili hikâyeler grubudur. Gilgamiş’in etrafındaki çeşitli anlatılar, ‘oniki tabletli epik” deki en son şekilleriyle nerdeyse ikinci bin yılın sonuna kadar söylenmiş olmadıkları için ve eski deşışkeleri (Eski ve Orta Babil), yalnızca kısmen söylendiği için ve son olarak, Hurrice Gilgamiş parçaları (hepsi Hattuşa’da bulunmuştur) oldukça kısa oldukları için, Hurrice deşışken(ler)inin, tüm tematik döngü içindeki konumu hakkında şimdilik söylenebilecek çok az şey vardır. Her halükarda şu kadarı açık gibi görünmektedir: Gilgamiş’in yaptığı işleri anlatan en az iki farklı beste vardır; bunlardan biri dört tableten uzundur ve adı sedir ormanı canavarı “Huwawa”dan gelmektedir ki bu ad oniki tabletli epiğin 2–5. tabletlerinde de ortaya çıkar; ötekisi ise basitçe “Gilgamiş” diye

²⁹⁸ Nougayrol, 1968:310–324, Laroche, 1968:447–544,

²⁹⁹ Nougayrol, 1968: 310–324

³⁰⁰ Arnaud, 1977: 246–264

³⁰¹ Weidner, 1939: 41

³⁰² Nougayro, 1968: 310–324

adlandırılmıştır. Gılgamış destanlarının Hitit değişkelerine ait oldukça fazla sayıda metin günümüze kadar ulaşmıştır: ancak bunlar Hurri modellerinden geliyor olmak zorunda değildir. Çünkü epiğın bir Akadça değişkesi, M.Ö.14. Yüz yüzyılda Hattuşada bilinmektedir ³⁰³. Hurri Gılgamış epiğının uzun bir metinsel tarihi, (BIL. GA. MES) şeklindeki yazılımda görülür, bu ise Eski Akad ve Isın Larsa dönemlerinin imla kurallarıyla bağlantılıdır.

6.2. DİN VE MİTOLOJİ

6.2.1. Dini Yapı

Hurri ülkesinin dinsel kültürü hakkında bilinenlerin çoğunluğu Hurrice yazılmış belgelerde yer almıştır. Bazı eski verilere göre günümüze kadar gelen mitolojiler Hurri kökenli idiler. Bu mitoloji tanrılarının çoğu insanca yaşamakta, insan gibi görülmekte ve sık görülen biçimde ölümlü olarak tanıtılmaktadırlar. Onlarda insanlar gibi doğuyor, büyüyüp evleniyor çocuk sahibi oluyor ve de sık görülme de, gömülmüştür. Hurri tanrıbilimi, mitolojisi, kültleri ve dinsel ayinleri homojen bir sistem oluşturmaz: kolonize oldukları geniş alanlara ve etkisi altında kaldıkları kültürel etkilerin çeşitliliğine bakarak da bu hiç beklenmez. Tarihin akışında yabancı tanrılarla var olmuşlar ve onları kendi panteonlarına eklemişlerdir, ya da onları, benzer özelliklerdeki kendi tanrılarıyla tanımlamışlardır. Hurri rahipler Mezopotamya dini edebiyatının eserlerini taklit etmiş ve Hurri tanrılarını Mezopotamyalı tanrılarla tanımlayarak bu eserleri zenginleştirmişlerdir ³⁰⁴.

Hurri dini adı altındaki kafa karıştırıcı bilgi yığınının üç temel unsur ortaya çıkmıştır. Hurrilerin bilinen en eski yerleşim yerlerinden getirmiş oldukları geleneksel pratikler Sumer-Akkad etkileri ve batı Sami-Suriye

³⁰³ Wilhelm, 1988: 40

³⁰⁴ Wilhelm, 1989: 49

etkileri ³⁰⁵ , Çoğunlukla Sumer kökenli unsurlar genelde düşünöldüğü gibi, üçüncü bin yılın içinden gelen doğrudan alıntılardan kaynaklanmazlar. Bunların, ikinci bin yılda, Kuzey Suriye dininin ince ayrıntılarla dolu ağından geçerek yalnızca aktarılmış olmaları daha muhtemeldir.

Zagros'tan Akdeniz'e kadar olan tüm ikinci bin yıl Hurri topraklarında var oldukları şekilleriyle söylenen bazı ilahi varlıklar, kesinlikle Hurri dininin erken örnekleridir. Aynı zamanda, onların orijinal özelliklerinin büyük olasılıkla Sumerli, Akadlı ve Suriyeli çağdaşlarından etkilenmiş olduklarını her ne kadar göz önünde bulundurmamız gerekirse de, aynı şekilde bunun tam karşılığı olarak Küçük Asya'nın ilahi varlıklarının da Hurri çağdaşlarından özellikler aldıklarını düşünmelidir ³⁰⁶ .

Hurrilerin en basit anlatımıyla bir ulusu hiç zaman meydana gelmediği görünümünden dolayı, Hurri din sisteminin incelenmesi de o nispette dikkatli yürütölmüştür. Hurri şahıs adlarını taşıyan ve bir Hurri lehçesini konuşan insanlara rastlanılan her yerde, yani: Nuzi'de Asurlular, Mari'de, Amurru'lar, Ugarit ve Alalah'ta Kenanlılar, Kilikya da ve Kapadokya'da Hititler ile komşu veya onlarla karışmış bir koldurlar. Değişen husus halkların karşılıklı oranlarıdır. Hurriler Nuzi'de çoğunlukta olup, Suriye'de ve kesinlikle azınlıkta, Anadolu'da, aşağı Mezopotamya'da, belki Filistin'de ve Mısır'da seyrek ve diğer bölgelere de dağılmışlardır. Hurrilerin din varlığının buna paralel olarak değişmesi kendiliğinden anlaşölmüştür ³⁰⁷ .

Anlaşöldüğü kadarı ile politik olayların dışında durum böyledir, Eyaletleri birleştiren ve o zaman iyi anlaşılır ilgi ile yerli idoller kültü adapte eden bir iktidarın bilinçli etkisi tesadüf olarak anlaşölmüştür. Bu olay Hitit Anadolu'sunun olduğı kadar hiçbir yerde iyi araştırılmaz. Metinlerin bize tanıttığı Hurri dini, Hititlerin imparatorluk dininden daha az popüler veya

³⁰⁵ Laroche, 1948:133

³⁰⁶ Wilhelm,1989: 49

³⁰⁷ Alpman, 1985: 117

kendiliğinden ortaya çıkmış bir din değildir. Çok şehirleşmiş bu dönemde sadece rahipler tarafından kontrol edilmiş kurumlar, yazı sayesinde yaşamıştır. Bilinen büyük tanrı figürleri –Teşup-Kumarbi, Şimegi, Şauška, Hepat, Ea-şarri-, din adamları tarafından yönetilen kültür merkezlerinin tanrılarıdır. Kısık da oldukça fazla olan tanrılara ilgi, Anadolu'da tesadüfen tanınmıştır. Hepsinin dini özelliğini, bizzat kendi üzerine çekmeye ve en az kuvvetlileri yok etmeye tahsis edilmiş ve hatları vurgulanmış şahsiyetler yükselmiştir. Bu durumda gerçek bir Hurri tanrısının veya tanrıçacısının tarifinin genellikle tutarsız olması şaşırtıcı değildir. Büyük tanrıların çoğu tablet üzerinde sınıflandırıcı bir Sumer işareti ile görünmüş olan Kenanlı veya Babilli benzerlerince kolayca bertaraf edilmiş oldukları bir gerçektir: Teşup-Adad- Ba'al, Şauşga-İştari, Aştari-Ninurta vs ³⁰⁸.

Hurriler tanıdıkları tanrıları kendi tanrıları gibi kutsamışlar, kendileri ile özdeşleştirmişlerdir. Bunun yanında tüm Hurri tanrıları bölgedeki diğer Hurri tanrıları gibi diğer Hint-Avrupa kökenli halklar tarafından da kutsanmıştır. Bunun sonucu olarak çeşitli Hurri tanrıları bazı ülkelere ve bölgelerde özellikle merkezi Anadolu'da Kizzuwatna (batı Kilikya) bölgesinde, Kuzey Suriye'de-Mari ve Kuzeydoğu Babil'de Luwian, Hatti, Hitit ve bazı Semitik boylar tarafından kutsanmışlardır. Hurri şehirlerinden Nuzi (Kerkük yakınlarında) yapılan bir tapınağın duvar resimlerinden anlaşıldığı gibi en önemli tanrılar boğa, inek ve daha resimleri ile simgelenmiştir. Tanrı Teşup boğa, tanrıça Hepat İnek ve bunların oğlu Tilla dana ile simgelenmişlerdir. Çocuk-tanrı Tilla Urartu'da; tura, Kizzuwatna'da Şarruma olarak tanınmaktadır. Çoğu Hurri ayinlerinin tarihleri bilinmemektedir. Bu da sorun yaratmıştır. Ayinlere ilişkin yazıtlar Hitit krallarının yazıtlarından veya Hurrice'den tercüme edilmiş Hitit yazıtlarından toplanmıştır. Bu yazıtlardan anlaşıldığı üzere Hurrilerde dinin büyük önemi vardır. Bu durum ülke ile sınırla kalmayıp diğer bölge halklarının da etkileri altına almıştır. Dini yazıtlar genelde parça parça olduklarından bunların tam olarak tarihlendirilmesi

³⁰⁸ Wilhelm, 1989: 49

güçtür. Hurri merkezi krallığına bağlı Arrapha krallığının çeşitli şehir ve bölgelerindeki toplumsal tapınaklar bütün krallığın bölgesel tapınağında birleştirilmiştir. Bunlar düzenli depolarda ve tanrılara sunulan armağanlar listesinde görülmektedir. İkincisi yani Hurri şehirlerinden Nuzi'de bulunan yöresel tanrılar, Arrapha bölgesi başşehir Al-İllani'de, krallığın diğer köylerinde tapınılan tanrılar ile birlikte görülmekteydiler. Yine Kuzey Suriye'de bulunan Hurri şehirlerinde toplumsal tapınakta, çok sayıda tanrı bulunmaktaydı. Tapınakta bulunan tanrılarının tümü Hurri tanrıları değil, aralarında Hurri kökenli olmayan, ancak Hurriler tarafından da benimsenen tanrılarda vardı.

Hurrilerin en önemli tapınak merkezleri, merkezi bölgede bulunan Kummani (comani), Km (m) anni, Quemenu, Quumme olarak adı geçen, günümüz Türkiye –Irak sınırı, Habur sınır kapısının Irak tarafında kalan Zaho şehrinin yakınındaki vadide aranan şehirdir. Hurri tanrılarının başında fırtına tanrısı Teşup, tanrılarının babası, tanrı Anu 'nun oğlu, güneş tanrısı Kumarbi, tanrıça Hepat, Şavuşka, tanrı Ninatta, Nubidağ, Kudaba, Narigal gelmektedir. Hurri tanrıları krallık düzeninde olduğu gibi, birbirinin yerine, yani babadan oğlu geçebiliyordu. Düşünüldüğüne göre Hurrili tanrılar kendilerine krallar gibi baktırıyorlardı. Bu da özellikle Yukarı Dicle'nin, doğu bölgesinde olmaktadır³⁰⁹.

Hakkında çok az bilgi bulunan Mitanni'ler hakkında, Mitra, Varuna ve İndra gibi eski Hindu veya Veda tanrılarına tapınılmaktaydı³¹⁰. İşte bölgeye daha sonraki göçler ile gelen bu Hint-Avrupa kökenli Mitanni'ler, geniş halk kitlesini oluşturan Hurrilere zaman içerisinde hâkimiyetlerini de kabul ettirmişlerdir³¹¹.

³⁰⁹ Wilhelm, 1989: 40.

³¹⁰ Oates, 2004: 92.

³¹¹ Özçelik, 2004: 66.

İsimlerinden anladığımız kadarı ile Mitanni kralları, Hint tanrıları oldukları açık olana Mitra, Varun, Natasya'ların isimlerini çağrıştırmaktadır. İlk iki isim Mitra-Varuna, vedalarda belirgin biçimde bir arada kullanılmaktadır ve bu iki tanrı Hint egemenliğinin iki ana özelliğini temsil etmektedir. Mitra, temas kavramını kişiselleştirmekte ve egemenliğin yasama erkeni yönetmekteyken, Varuna'nın yetkisi daha çok büyü ve din konularıyla ilgilidir. Atlarla yakından ilişkisi olan ikiz Natasyaların en önde gelen rolü, halkın ve çiftlik hayvanlarının sağlığı ile ilgilidir ³¹².

6.2.2. Hurri Ulusal Tanrıları

Teššup

Tanrı Teššup, tanrı Kumarbinin oğludur Pan-Hurri ilahi varlıklar arasında hava tanrısı ve Urartu'larda "teişeba" adıyla bildikleri, tanrıların kralı "teşşup" ³¹³ tur.

Mitolojide "teşşup", "kummiya kralı" olarak geçmektedir ³¹⁴. Hurrilerin en eski tapınma merkezlerinden birisi Kumme kentidir (Kummiya). Bu kent henüz bulunamamıştır ancak Irak -Türkiye sınırında Zaho olarak bilinen yerin civarlarındaki Kuzey Irak Dağlarında bulunduğu düşünülmektedir ³¹⁵.

Tüm öteki tanrılar arasındaki üstün konumu (ki bu arada bu, Urartu panteonundaki* teşeba'nın elinden alınmış bir onurdur) ikinci bin yılın ilk yarısına kadar gücüne erişilememiş olmasındandır. Bu sırada verimli hilal'deki** bu ayrıcalığı çoktan tatmış olan hava tanrı figürleri tanımlanmıştır. Her halükarda, adının duyulması bu tarihlere kadar olmamıştır. Ancak M.Ö.

³¹² Mallory, 2002: 154

³¹³ Gelb, 1944: 55

³¹⁴ Güterbock, 1952: 7

³¹⁵ Reade 1978: 177

* Pantheism: Kamutanrıcılık, vahtedi vücut.

** Şeklindeki bir toprağı kaplayan ve tarım alanı olarak kullanılan verimli bir saha.

3.bin yıllarda az az duyulmaya başlanmıştır. Ancak M.Ö.15.ve14.yüzyıllardan itibaren Teššup insan adlarının bir unsuru olarak en yaygın tanrı ismi haline gelmiştir. Mitler onun hakkında hem tanrılar kralı olarak hem yağmur ve fırtına tanrısı yönleriyle net bir izlenim vermiştir. Teššup, tanrıların kralı olan babası Kumarbinin yerini alır, tıpkı Kumarbinin kendi babası gökyüzü tanrısı Anu'nun yerini almış olduğu gibi. Teššup'un silahları fırtına, yağmur, rüzgâr ve şimşektir. Adları Šeriš ve Hurriš (Hurwiš) ya da başka kaynaklarda Šeris ve Tilla olarak geçen boğalar tarafından çekilen dört tekerlekli bir araba sürer. Heykelleri birinci bin yıl Asur hava tanrısı Adad'ın tapınağında hala duran bu hizmetkâr boğa şeklindeki ilahi varlıktır ³¹⁶, Tešup'un bitkilerin büyümesini sağlayan yağmur, tanrılık doğasını yansıtır. Bu, aslen boğa olarak tasavvur edilmiş olan ve Hitit İmparatorluğu'nun yıkılışından sonra bile hala bazen boğa olarak temsil edilen Anadolu hava tanrısında daha da belirgindir.

Teššup'un üstünlüğünün pek çok göstergesi vardır; günümüzde bilinen tüm Hurri mitlerinin kaynağı olan Küçük Asya'nın dışında bile, Mittani kralı Tušratta'nın gözünde Teššup, ülkesinin panteonunun başındadır, tıpkı Amunu'nun (Amun) çağdaşı Mısır'da olduğu gibi. Teššup-ewre ("Teššup tanrısıdır") ismi, Eski Babil zamanları kadar eskidir ³¹⁷. Arraphanın neredeyse tüm krallarının adları kutsal Teššup adını içerir (Kipi-teššup, İthi-teššup. Hišmi-teššup (?), ve prenslerinin yarısının benzer adları vardır, bu adlar aynı zamanda yerel bir gelenek ile bağlantılıdır. Çünkü Eski Babil zamanlarında Arrapha, daha o zamandan hava tanrısına tapınılan bir merkezdir. Bu bölgede Teššup ile aynı zamanlarda ortaya çıkmış olan Akadlı hava tanrısı Adad, hiçbir zaman tanrıların kralı olarak görülmemiştir. Ugarit'deki tapınım kurallarına göre ise bu özellik burada Teššup'ta da yoktur. Bu bölgede Teššup tanrı Ba'al ile denk görülmüştür. Ba'al'ın üstünlüğünü kurmak üzere mitolojide girişimler olduğu bir gerçektir, ancak tanrı El pek çok mitte ve ayinde öteki tanrılara göre üstündür.

³¹⁶ Weidner,1945: 1

³¹⁷ Dalley,1976: 263

Teššup'un yerel değişkenlerinden en önemlisi Halep'in hava tanrısıdır. Bu tanrının adı ilk olarak Samice, Addu olarak bilinirken, eski Babil döneminin sonlarına doğru, bu ad Hurrice Teššup adıyla karışık kaybolmuştur. Bu tanrı, Küçük Asya'dan³¹⁸, Suriye sınırındaki Ugarit'e³¹⁹ ve doğu Dicle topraklarında bulunan Nuzi'ye kadar her yerde saygı görmüştür. Bu yerel form kültü Hattuşa'ya, büyük olasılıkla Eski Hitit dönemleri kadar eski zamanlarda aktarılmıştır. Kuzey Suriyeli tanrıça Hepa"(t) a, Halab'lı Teššup'un eşi olarak çok büyük hürmet gösterilmiştir. Adı, tabii tartışmalı olarak, Eski Ahit'teki Havva ile ilişkilendirilir³²⁰. Görece daha sonraki bir görüşe göre Güney Anadolu dağ tanrısı "Šarrumma" ,Teššup ve Halep'li Hepat'li oğlu olduğuna inanılır ve dolayısıyla "Teššup'un buzası" lakabını alır³²¹.

Šawuška

En önemli Hurri tanrıçası 'Šawuška'dır , İlk olarak III.Ur döneminde ortaya çıkmıştır³²². Tüm Asur'da ve kuzeydoğu Dicle topraklarında İstar ile karışmış ve daha o zamanda çok büyük hürmet görmüştür. Özellikleri savaş ile aşktır ve en ünlü yerel formu bir kuzey Asur kenti olan Nineveh'te ortaya çıkmıştır³²³. Burada. 8. yüzyılın sonunda hala Hurri ismiyle bilinmiştir. Ninevih'te tanrıçasının heykelinin terapi özelliği olduğu düşünülmüştür, bundan dolayı firavunu sağaltmak üzere iki kez Mısır'a gönderilmiştir.

Asur ve Araphanın pek çok kentinde İstar-Šawuška en üstün tanrıçadır. Yerel theos eponymos* tarafından desteklenmiştir. Ancak bu karakterler, çok ender olarak en büyük tanrıça İstar-Šawuška'dan daha

³¹⁸ Klengel,1965: 280–291

³¹⁹ Laroche, 1968: 447–544

³²⁰ Speiser,1941: 41, n. 91

³²¹ Laroche, 1963: 277–302

³²² Whiting, 1976, Wilcke, 1988

³²³ Vieyra, 1957:130–138

* İsmi bir kavim, şehir veya millete verilmiş olan kimse.

önemli görülmüştür. Asur şehir tanrısı örneğinde olduğu gibi, aynı ülkelerde, yalnızca “toprağın sahibesi” gibi tanımsal adları olan ve İştar-şawuşka’nın en azından yan dallarında olan başka tanrıçalara da tapınılmıştır.

şawuşka’ya, Mitanni krallığında da en üstün tanrıça olarak tapınılmıştır: Tuşratta onu “toprağımın sahibesi” ve aynı zamanda “cennetlerin sahibesi” olarak tanımlar. Sumer, Akad ve Suriye-Anadolu geleneğine göre, hava tanrısının kız kardeşidir, Ancak bunun, onun Hurri Panteonundaki asıl konumu olup olmadığı tartışma konusudur. Hurri dini etkilerinin doğudaki uzantılarında, ona genelde Teşşup’un yanında bir yer ayrılmıştır. Örneğın, Doğu Dicle kentlerinden Tilla ve Hilmani ve büyük olasılıkla Nuzi’de de olduğu gibi. Burada yapılmış olan çiftte tapınak büyük olasılıkla Teşşup ve şawuşka’ya adanmıştır. şawuşka’nın panteonun başında, Teşşup’un yanındaki üstün konumu, yalnızca Kizzuwatna kentleri geleneklerinde kadim tanrıça Hepat tarafından elinden alınmıştır ki bu Halep kültüne kadar eskiye gider. Tanrıça bu konumunu Alalah’da ³²⁴ ve Ugarit Hurri kültüründe³²⁵ yeniden kazanır. Yerel ve Aleppo geleneğinin yapay bir kaynaşması olarak, Teşşup-Hepat-şawuşka üçlüsü, Kizzuwatna kenti Lawazantia’daki öteki tanrıların üstünde durur ³²⁶.

Ugarit’deki Akad metinlerinde “Hurri’lerin İştari”na gönderme yapılır. Buna benzer bir gönderme, 8. yüzyılda, Marsilya’da bulunmuş olan bir Fenike yazıtında da, “Hurrilerin Astartesi” adı altında ortaya çıkar ³²⁷.

Kuzey Suriye’de şawuşka bir ölçüye kadar tanrıça İştar ile karışmıştır: zira bu ikisi pek çok ortak niteliği paylaşmışlardır. şawuşka, Ugarit’de de Astarte ile bir tutulur ³²⁸. Kizzuwatna’da, şawuşka’nın özelliğini

³²⁴ Na’aman, 1980: 209-214

³²⁵ Laroche, 1968: 447-544

³²⁶ Lebrun, 1979: 197-206

³²⁷ Herrmann, 1973*, ondan bağımsız olarak Dietrich/Loretz, 1975.

³²⁸ Laroche, 1968: 447-544

taşıyan ve Kizzuwatnanın Hatti krallığına katılmasından sonra heykeli Şamuha'ya taşınan bir "kara tanrıçaya" da tapınmışlardır³²⁹.

Küçük Asya'da bu tanrıçaya aynı zamanda erkek özellikleri ve nitelikleri de verilmiştir. Hattuşa yakınlarındaki Hurri-Hitit kaya anıtı olan Yazılıkaya'da (13.Yüzyılın ikinci yarısı) Šawuška, yalnızca tanrıçalarla değil tanrılarla aynı gruba alınmıştır³³⁰ ve bir Hurri ayininde Šawuška'nın "kadın niteliklerinin" yanı sıra "erkek niteliklerine" de sunu verilmiştir³³¹. Aşk tanrıçası olarak düşmanların ve sözünden dönenlerin içine, karşı cinsin davranış özelliklerini aşlamak suretiyle cezalandırma yetisi vardır. Bu güç Mezopotamyalı İnanna-İstar'a da atfedilmiştir³³².

Yalnızca ona hizmetçilik ve müzisyenlik yapmak üzere görevlendirilmiş Ninata ve Kulitta adlı iki tanrıça vardır; bunlar Anadolu geleneklerine göre çok eskiye kadar eskiye gidebilirler ve Teššup'un boğayardımcılarıyla beraber birinci bin yılda Asur'da da bilinmektedir³³³. Hattuşa'da bulunan metinlerde, Šawuška'ya pek çok yardımcı ilahi özellikler atfedilmiştir. Örneğin: Hurrice adlarla Šintal-wuri ("yedi gözlü"), Šintal-irti ("yedi göğüslü") ve Šinan-tutukarni (aşkta çift taraflılık (?))³³⁴.

Kumarbi

Hurrice konuşulan dünyada kabul edilmiş olan gerçek, Hurri tanrılarında Kumarbi, tanrısal olarak kaybettiği gücünü hava tanrısından geri alma çabasının hikâyesini anlatan pek çok mitin merkezindeki figürdür. Kumarbi adı kökenlerini tanımlar (bir yer isminin sonuna eklenmiş -in eki şeklindedir ki bu ad kimi zaman başka tanrıların adları ile anılmıştır). Adının

³²⁹ Lebrun, 1976: 16

³³⁰ Güterbock, 1976: 273

³³¹ Lebrun, 1976: 78, satır 15

³³² Archi, 1977:297-311

³³³ Weidner, 1945: 51

³³⁴ Wegner, 1981: 811

geçtiği mit, Hurrilerin eski krallık kenti olan Urkeš'i onun doğduğu şehir olarak gösterir ve geç üçüncü bin yılda burada hükümdarlıkta olan tanrı Nerigaldir gibi görünmektedir.

Ona ait en eski iz Mari'deki bir Hurri tabletinde bulunmuştur (yaklaşık M.Ö.1700 yıllarında)³³⁵. Mari'de aynı ismin bir değişikliği olan Kumurwe ismiyle bilinen tanrıya, bir de doğu Dicle kenti Azuhinnu'da tapınılmaktaydı³³⁶. Ancak, tahmin edinildiği kadarıyla kültte ve onomastikon'da* çok az bir rol oynamıştır. Bununla beraber geç Asur döneminde bile hala Hurrili ilahiler Nabarbi ve Samanuha ile beraber Taide/Tedi kentinin üzerindeki güçlerden biri olarak kabul edilmektedir. Suriye'nin tanrıbilim geleneğinin içinde Kumarbi, orta Fırat bölgesinin tahıl tanrısı Dağan, Sumero-Akad Enlil ve Ugaritik El ile denk görülmüştür. Bunun nedeni kısmen aynı kuşağa ait olmaları, kısmen de aynı nitelikleri paylaşmalarıdır. Dağan ile özdeş tutulmaları o kadar ileridir ki tanrıça Šala (Šaluš) ikisinin de eşidir³³⁷. Ve Hitit-Hurri tanrılar listesinde Kumarbi adı yerine bazen Hititçe "tahıl" anlamına gelen söz kullanıldığı için, o ve Dagan, ikisi birden tahıl tanrısı olarak görülebilir. Hitit-Hurri mitlerinde ve dinsel ayinlerinde tüm büyük Hurri tanrıları gibi Kumarbi de vezir atamıştır; vezirin adı Alalah krallığının unvanından gelen Mukišanu'dur.

Nupatik

Ugarit ve Hattuşada iyi anılan ancak doğası ve şeceresi hala karanlıkta olan tanrı Nupatik'tir. En eski Hurri panteonunun bir üyesi olabilir, zira Tiš-atal'ın kuruluş tabletinde, Lubadaga adıyla çağrılmıştır. Hişuwa

³³⁵ Thurcau-Dangin, 1939: no. 5

³³⁶ Deller. 1976: 33

* İsimlerle ilgili

³³⁷ Laroche, 1968: 447

bayramında farklı tapınaklarda Nupatiğin iki ayrı cismine kurban verilirdi; bibita veya bibithi ³³⁸ ve zalmana.

Šimike

Hurricenin konuşulduğu her yerde güneş-tanrısı ve ay-tanrısı, Šimike (doğuda Šimika) ve Kušuh (Alalah'da ve seyrek olarak Hattuša'da Kušah) adları altında tanınmaktadır. Hurri güneş tanrısının adı Urartulu karşılığı olan tanrınıninkine (Šiwini) benzer ve Kušuh adı, (ön) Hatti ay tanrısı Kašku ile ilişkilendirilmiştir; bu, çok eski Hattice-Hurricce dil ilişkilerine işaret edebilir. Ancak, Kušuh'un bir yer adı olan Kuzina'dan türemiş bir sıfat olması da mümkündür ³³⁹. Šumike ve Kušuh hiçbir yerde özel olarak onurlandırılmamış gibi görünmektedirler. Kişisel özellikleri ve mitteki rolleri anlaşılmasız olarak kalmıştır. Mittani kralı Tušratta, yukarıda adı geçen firavuna yazdığı mektupta "Šimike'den bahsederken, Mısırlı güneş tanrısı Ra ya da güneşin ta kendisi gibi bir şeyi kastetmiştir ³⁴⁰.

Güneş tanrısı kâhinlikle bağlantılıdır, çünkü gün boyunca gökyüzünde izlediği yolda dünyadaki her şeyi görür. Tam tersi ay tanrısı ise Akadlı Šin'in aksine kâfirlerin koruyucusudur ³⁴¹, bu nitelik onu göksel tanrılardan ayırır ve yeraltına ait "lanetin ve ölümün tanrılarına" yaklaştırır. Bu yeraltı tanrıları, yalan yere yemin dâhil büyülü ve dini bozuklukları defetmekten sorumludurlar. Aynı şey yeraltının da güneşi olma kapasitesinde olan güneş tanrısı için de doğrudur. Ancak burada Anadolu anlayışları Hurri kisvesi altında gizlenmektedir. Mitte ve kültte başka yerlerde Šimike, tanrıların hâkimiyet savaşında Teššup'un yanında yer alan, en büyük göksel tanrılardan biri olarak ortaya çıkar.

³³⁸ Bkz. Dietrich/Loretz/Sanmartin, 1975

³³⁹ Wilhelm, 1989: 53

³⁴⁰ Friederich, 1942: 7

³⁴¹ Laroche, 1955a, 1955b

Nikkal

Ugarit'deki Hurri kültüründe hiyerarşide yukarılarda yer alan tanrıçalardan biri, Kuşuh'un eşi Nikkal'dir. Sumer ay tanrıçası Ningal'den türemiştir (Sumercede "büyük tanrıça"). Öte yandan. M.Ö.14. yüzyıla kadar geç bir zamanda Hitit kraliçelerinin Nikkalin adını içeren adları vardı. Daha sonra, Nikkal'in önemi Hitit-Hurri topraklarında azalmıştır ³⁴². Güneş tanrısının Babil'li eşi Aya daha sonra Hurri tapınmalarıyla birleşmiştir.

Sumero-Akad tanrılarının Hurri panteonuyla birleşmesi tek bir olay olarak değil daha çok doğrudan ve dolaylı alıntılarının bir kombinasyonu olarak görülmektedir. (en çok da Suriye'den) Ugarit'ten ve Emar'dan gelen ilahilerin çok dilli listelerinde zaman zaman ortaya çıkan tanrı bilimsel tartışmalı alıntıları içermektedir.

Nerigal

Bu alıntılarının en eskilerinden biri Nerigal'dir; ilk olarak bilinmeyen kökenlerden gelip Akad döneminin kraliyet yazıtlarında belirlemiştir ve ardından ve sonradan Kuzeydeki krallığının yerini alan Hurri eyaletlerinde çok özel bir hürmetin tadını çıkarmıştır. Urkeşli iki kral Atal-şen ve Tiş-ata'ın kuruluş tabletlerinin ikisi de Nerigal'ın bir tapınağından gelmiştir. Atal-şen tanrıyla "Hawalumun kralı" (ya da Hawilum, Hawlum) olarak tanımlar. Eski Asur Ticaret Kolonileri zamanında ve Mari döneminde ve aynı zamanda geç dönem Asur kurban töreninde, Hubşal(um)lı, (Diyarbakır çevresinde bir yer olabilir) Nerigal'e gönderme yapılır ki bu büyük olasılıkla aynı tanrıdır ³⁴³.

Hattuşa'dan gelen kaynakların bolluğunda Nerigal'e çok az rastlanır, en azından "gèr-ri (UNUG)-gal, gèri-gal, gèr(İR.GİR)-ri-ga" şeklindeki

³⁴² Laroche, 1955: 147

³⁴³ von Weiher 1971: 37. n. 6

geleneksel yazılışlarıyla ve batıda başka yerlerde herhangi büyük bir etkisi yoktur. Ancak, genel kabul edildiği gibi U.GUR logogramı * Hattuşa'da Orta Babil kalıplarıyla Nerigal mi demektir yoksa Arrapha'da iyi anılan tanrı Ugur anlamına mı gelir, pek açık değildir ³⁴⁴. M.Ö. 14. ve 15. yüzyıllardaki doğu Diclede, Nerigal'e aktif olarak tapınılmış, Azuhinnu'da, İstar-Şawuška, "hamella" ile panteonun başında aynı seviyeye konmuş ve başka pek çok kentte de çift hemen Teşup ve Ninaveh'li İstar-Şawuška'nın altında durmuştur. Arrapha takviminde, iki özdeş ay Teşşup ve Nerigal'in adları eklenerek birbirinden ayırt edilir. Arrapha kentinde iki kent kapısına onun adı verilmişti ve Kurruhanni'de yüksek bir rahibe onun hizmetinde çalışmıştır (ēntu).

EA

Tanrı Ea'nın Hurri panteonunda kendine bir yer bulması da büyük ihtimal Akad döneminde olmuştur, bunun göstergesinin en eski Hurri kaynaklarından edinildiği şüphelidir, bu bilgiler oldukça dağınıktır, ancak Küçük Asya'da bolca karşılaşılan arkaik ismi A'a kabul görüşünün eski bir tarihi olabileceğini söylenmektedir. Babil'de Ea Sumer yeraltı tatlı su okyanusu (*abzu*) ve büyü sanatları tanrısı olan *enki* ile bir tutulur, Hurri *Ea/A'a* ile de bağdaştırılır. Özellikle de *Ullikummi* şarkısında görüldüğü gibi. Bunun sonucu olarak, onun için sık sık hassissi (Akadça *hastsu*) yani "bilge" sıfatı kullanılmıştır. Ancak. Eanın şarri (Akadça şarru yani 'kral') nin ismini taşıyan Ea'nın özel bir formu vardır ki bu Mitanni krallığında özel bir şekilde onurlandırılmıştır ve aynı zamanda Asur'da da bir tapınağı vardır.

Yakın zamanda yapılan kazılarda, M.Ö. 3. bin yılın başlangıcından itibaren Güney Mezopotamya ve Orta Fırat ve Kuzey Suriye bölgelerinde yaşayan halklar arasında çok yakın kültürel bağlar olduğunu göstermiştir. Bu

* Bir kelime ifade eden işaret..

³⁴⁴ Wilhelm, 1989: 54

bağlar aynı zamanda dini törelerin birbirine karışmasıyla sonuçlanmıştır, büyük olasılıkla yukarıda adı geçen Sumer ay tanrısı Ningal'a Suriye'de tapılmaya başlanması III. Ur dönemine rastlar. Bundan sonra Hurriler onunla orada karşılaşmış ve onu kendi panteonlarına almışlardır. Batı Hurri tanrıları hakkında bilgi elimize Kizzuwatna'daki Hitit-Hurri Kurban listelerinden ³⁴⁵, ve aynı zamanda Hitit kaya mezarları: Yazılıkaya'dan geçmiştir.

Eštabi

Hurri dinsel öğeleri, otantik Hurri geleneğiyle, Hurrilerin Kuzey Suriye'de karşılaştıkları kültlerin bir sentezidir. Ebla'da bulunan, ön-Sargonik döneme ait bir kuzey Suriye panteonunu anlatan metinler, köklerini erken Hurri temelinden alan tanrıların, o sırada doğuda bilinmeyen batı Hurri tanrıları olduğunu söyleyen hipotezi doğrulamaktadır ³⁴⁶. Bunlardan birincisi, savaş tanrısı Aştabidir. Hâlbuki sondaki -bi ekinden dolayı ismi genelde Hurrice olduğu kabul edilir (Kumarbi, Nabarbi adlarında olduğu gibi). Kuzey Suriyeli erken Hurri grup kesinlikle Adamma'yı ve daha sonra Küçük Asya'da kâfirlerin ve hastalığın tanrıçası olacak olan tanrıça İşhara'yı içerir. Yeraltı tanrıçası Allani yalnızca batıda kabul görmüştür onun, III. Ur döneminde çoktan bilinen tanrıça Allatum ile bir bağlantısı ısı olmuş olmalıdır. Allani adı muhtemelen Hurrice ("mistress-tanrıça") kelimesiyle bağlantılıdır, öte yandan Allatum için hiçbir ikna edici Akad etimolojisi ileri sürülmemiştir, o halde, Allatum-Allani, Hurrilerin M.Ö. 2000'ler civarında çoktan Kuzey Suriye'de bulunduğu dair ilk ve şimdiye kadar bulunan tek göstergedir. Tanrıça haššu kentinde panteonun bir üyesidir ve I.Hattuşili oradan onun heykelini alıp Hattuşa'ya götürmüştür. Onun, Kuzey Suriye'de ortaya çıkması, sonradan batı Hurri panteonunda Teššup'un eşi olmuş Hepat'ın annesi olduğuna inanılmıştır.

³⁴⁵ Laroche, 1948: 113

³⁴⁶ Laroche, 1976. 94

Hepat

Kizzuwatna geleneğinde Hepat pek çok yerel değişiklere bölünmüş ve Hititlerin onu kendilerine uyarlamalarından sonra Hitit devlet kültürünün en baş ilahesi olan güneş tanrıçası Arrinna ile bir tutulmuştur. Ne Mitanni krallığında ne de daha doğuda Hurri topraklarında hiçbir zaman en büyük tanrılardan biri olarak kabul edilmemişse de ve hatta hiç tapılmamış olsa da. M.Ö. 14. yüzyılda Hepa kelimesinden oluşan kadın adları buralarda çok yaygınlaşmıştır. Yalnızca isim olarak bilinen ve Mısır'a gelin olarak gönderilen iki Mitanni prensesinin adları Kelu-Hepa ve Tatu-Hepa'dır ve bir prensin akrabalarına ait Nuzi'den gelen iki Hepa'lı ad (Şuwar-Hepa, Şatu-Hepa) Bunların aşağı yukarı çağdaşlarıdır. Hepa adlarını tercih etme sonraki yıllarda da Hitit hanedanlarında belirgindir.

Yeraltı Tanrıları

Hitit mitleri ayinleri ve devlet antlaşmaları bir grup yeraltı tanrısına gönderme yapar; Buraya üyelik değişikdir ve bu tanrıların Hattuşa dışındaki varlığını gösteren herhangi bir metin yoktur, ancak hiç şüphe yoktur ki bunlar Hurri tanrıbiliminin bir kısmını oluştururlar. Bunlar "eski tanrılar" diye adlandırılan tanrılardır. Erken dönem tanrı nesillerinden gelmektedirler. Hava tanrısı tarafından kovulmuş ve yeraltına sürülmüşlerdir.³⁴⁷ Kesinlikle yalnızca Hurrilere özgü bir anlayış olan ve eski Anadolu malzemesinde olağanüstü bir derinlikte incelenebilecek olan "saflık" ve "bozukluk" arasındaki büyüsel karşıtlıkta, yeraltının "eski" tanrıları, hükmeden göksel tanrıların karşıtıdır. İlahi egemenlikte artık bir rol oynamadıkları için "yukarıdaki" tanrıların esas özelliklerine sahip değildir; büyüsel anlamda "saf" değildir. Bu saflık ilahi güç için bir ön koşuldur -belki de kültürlerdeki

³⁴⁷ Laroche, 1974:175

bozuklukların bir sonucu olan-, bundan herhangi bir sapma, tanrıların kudretini sınırlar ve insanların iyiliğini tehlikeye atar. Bu anlamda, aşağıdaki tanrılar yukarıdakilerin tam tamına karşıtıdır: bozukluk onlara zarar vermez. Tam tersine bu onların gerçek yetki alanıdır. Dolayısıyla, yukarı dünyadaki kötü bir hasat, bir hastalık ya da ihanet gibi gerçek “bozuklukları” temizlemek ve güvenli bir yer olan yeraltına göndermek için onlara başvurulur.

“Eski tanrıların” adları, ne kadar Sumer ve Batı Sami adlarının apaçık izleri olsa da, bilinen herhangi bir dille kesin olarak bağdaştırılamaz ³⁴⁸. Yukarı Mezopotamya’da Erken Hurri ve Erken Sami köklere gidebilecekleri yönünde bir görüş de öne sürülmemiştir ³⁴⁹. Adların çoğu kafiyeli çiftler şeklindedir, (*Nara-Napşara, Minki-Amunki, Muntara-Mutmuntara*). Bu grupta ye alan bazı tanrıların tanımlayıcı unvanları vardır: *Atuntarrii*, “kehanet rahibi”, *Zulki* “düş yorumcusu”, *İrpitika* “yargı tanrısı” gibi.

Hurri *katartik** ayinlerinde (doğu dicle’deki bir kent ismi Ape-na-aş(=we) önemli bir rol oynayan büyüsel anlamda yeraltına açılan “*hendek*” (api), kutsallaştırılmış ve yeraltı dünyasına katılmıştır. Yeraltı, eski çağlardan beri tahtından indirilmiş tanrıların krallarının son yeridir ve Anu ve Enlil gibi büyük Babil tanrılarını içerdikleri için “*eski tanrılar*” bazen Sumerce kökenli bir kelime olan Anunna(k) (Akadca Anunnakku) ile tanımlanmışlardır ki bu kelime gerçekte büyük göksel tanrılar anlamına gelmektedir.

Ancak, “yer altı tanrıları”nın Hattuşa’daki metinlerde söz edildiği şekliyle, Hurrice’nin konuşulduğu her yerde tanınmış olduğu şüphe götürür. Bu görüş, Hitit Kralı Şuppiluliuma ve Mitanni Kralı Şattiwaza arasında imzalanmış olan bir devlet antlaşmasıyla çelişir bu anlaşmada, bunlar yalnızca Hitit’lerde kâfirlerin koruyucusudurlar, Mitanni’de ise ilahi

³⁴⁸ Gurney, 1977: 15

³⁴⁹ Goetze, 1957: 134

* Catharsis : Sanatın hisleri durulaştırmadaki etkisi, psikanalizdeki zahiren iyileşme sağlayan boşalım; gizli kalmış hislerin açığa vurulmasını sağlayan psikoterapi.

varlıklardan değildirler. Yalnızca bu antlaşmada Hint-Ari kökenli tanrılara çağrı yapılmıştır. Bunlar; Mitra-, Varuna-, İndra- ve tanrıça Nasatya bunlar Mitanni krallarına kişisel koruma sağlayıcılar olarak görülmektedir.

Diğer Tanrılar

Hurri dini adı olan ve birer kişilik olarak düşünülen tanrıların yanı sıra kişiliği olmayan ve ikililer halinde grupta eğiliminde oldukları kutsal varlıklara da tapınmıştır: dünya ve cennet ('eşe *hawurni*), dağlar ve nehirler (*papanna šijena*). Batı Hurri dini uygulamaları, kutsal nitelikleri, kutsal silahları ve nişanları ve aynı zamanda kült araç gereçlerini kutsamış ve onlara sunu vermiştir. Yani uzun bir ayinde, Hepat'ın tahtına ve kısımlarına sunu verilmiştir. Doğuda Ninevehli Şawuşka'nın yatağı (nathi) aynı şekilde bir kült nesnesi olmuştur ³⁵⁰.

Yedi ifritli gruplar Hitit-Hurri dini metinlerinde yaygındır. Bunlar büyük olasılıkla Mezopotamyalı prototiplerden gelmektedir ve takımyıldızlarına atfedilen şeylere bağlantıları vardır (örneğin pleiades^{*}). Bunun gibi "*yedi ilahi varlık*", Şimike ve Teššup gibi çeşitli büyük tanrılarla bağlantılıdır. M.Ö.1700 civarlarında Hurrice yazılmış Mari'den gelen bir efsunda "*Simikenin yedi kızı*"na yapılan bir gönderme ³⁵¹, daha sonraki Hitit yazıtlarında bulunan salt spekülasyondan öte bir şey olduğunu gösterir ³⁵². Batıda, "*atanın tanrıları*"ndan bahsedildiği çokça duyulmuştur (enna attannewena), ki bu atalara tapınma hakkında bir tahmine olanak verir. Ancak bu daha çok bir Hitit ya da Suriye anlayışından gelmiştir ³⁵³. Daha güvenilir kanıtlar Nuzi takvimindeki attanaswe ayı ("*ataların ayı*") ve Nuzi'de bulunan metinlerden çıkarılan, bir

³⁵⁰ Vieyra, 1975: 130–138

* 7 kızkardeş ya da Süreyya denilen yıldız grubu

³⁵¹ Thureau-Dangin, 1936: No. 5, 10 f satırları

³⁵² Kammenhuber, 1976: 50 ve karşıtı Haas, 1977: 144 fl

³⁵³ Dietrich, 198: 543.

aile tarafından sahip olunan kült figürleri olarak ‘llerin ruhları’ nın varlıđıdır³⁵⁴.

Hurri Mitolojisi

Hurri mitolojisini yeniden kurmak için elde bulunan tek kaynak Şu ana kadar Hattuşa’da bulunmuş olan metinlerdir. Metinlerdeki mitlerin karmaşık bir geleneği vardır, ancak karŐılaŐtırma malzemesinin eksikliğinden dolayı, bunların ayrı ayrı geliŐimlerinin, aŐamalarının yeniden kurulmasını kesin olarak yapılamamaktadır. Zira panteonda Sumero-Akad ve Batı Sami Kuzey Suriye unsurlarını içeren otantik bir Hurri köken üzerinde alıŐılamamıŐtır ve buna da Hitit-Anadolu etkilerinin eklenmiş olma olasılığı söz konusudur.

Hurri mitlerinin büyük bir bölümü Hititçe olarak gelmiştir, ancak her ne kadar çoğu okunamamıŐ da olsa bunların Hurri karŐılıklarının izleri vardır³⁵⁵. Genel olarak Hititçe onların Hurrice asıllarından eviri olduğu kabul edilir ancak bu kesin değildir, Akadça olduklarına dair belirtiler de vardır. Bir kısmı Kuzey Suriye’den (Şar tamharim epiği), bir kısmı Mitanni’den (Nerigal ve EreŐkigal, Adapa) gelen, bir miktar edebi tablette Orta Mısır’da Amarna’da bulunmuştur.

Bunlar, her iki bölgede de yaşamakta olan bir Akad mitoloji ve tarihi epik edebiyatının var olduğunu göstermektedir. Amarna’da, Akadca yazılmış olan KeşŞi’nin Şarkısı’nın küçük bir bölümü keŐfedilmiŐtir ki keŐfedilene kadar bu Őarkının yalnızca Hattuşa’daki Hititçe ve Hurricesi bilinmiştir. Bu keŐif, Hurri mitlerinin, Mitanni Krallığında ve Kuzey Suriye’de, Akad yazıtlarının kültürel baskınlığının etkisi altında ilk olarak Akadca yazılıp sonra Küçük Asya’da Hurrice’ye aktarılmış olabileceği olasılığını ortaya çıkarmıştır: ki burası Hurrice’nin kültürel olarak yüksek derecede ayrıcalıklı olduğu bölgedir. Hitit baŐkentindeki en yeni bulgular, Hurrice yazılmış anlatı metinlerinin

³⁵⁴ Deller, 1981:47-75

³⁵⁵ Salvini, 1977b: 73-91

burada M.Ö.1400'ler kadar erken zamanlarda çoktan kopyalanıp Hititçeye çevrildiği anlaşılmaktadır. Bu metinlerin kökeni, en azından bir yere kadar Orta Bronz Çağı Suriyesi'ne (tam söylemek gerekirse, Ebla'ya) gitmekte, açıklayıcı ya da genişleyen bir alegoriler denemesi içermektedir³⁵⁶.

En ilkel şekliyle mit, özel bir kültün ya da büyü adetlerinin kökenlerini aydınlatır ve bunların yorumlanması için bir anahtar verir. Eğer bunlar bir ayinin bir parçası olarak söylenirse, içinde bulunulan zaman bu köklerle bağlantılıdır ve dolayısıyla şifalı, mistik olayın geri gelmesi için çağırır, bu olay da şimdiki etkileyecek "in illo tempore"^{*} itici gücü beraberinde taşımıştır.

Hurri mitolojisinin kalbine inildiğinde, bilinen kadarıyla, çok uzun mitolojik dönemler boyunca değişik tanrıların ard arda gelen ve sonra hava tanrısının tartışmasız üstünlüğüyle en yüksek noktasına ulaşan fikir yatar. Teogoniye^{**} önem veren bakışlar burada gücün meşrulaştırılması açısından ele almalar tarafından gölgelenirler; tıpkı öteki Hurri mitolojik metinlerinin bir kozmogonik^{***} yaklaşımın izlerinden başka bir şey içermemesi gibi.

"Cennetteki krallığın şarkısı" olarak bilinen bir mit³⁵⁷, hava tanrısının üstünlük kazanmasından önce ard arda gelen çok uzun üç dönemi anlatır:

"Önceden, eski zamanlarda, Alalu cennetteki kraldır. Alalu tahtta oturur. Güçlü Anu, tanrıların ilki, onun önünde durur. Onun ayaklarına kadar eğilir, ona içmesi için kadeh sunar.

Dokuz yıl boyunca cennette kral oldu Alalu: Dokuzuncu yılda Anu dövüşte karşısına çıkar ve Alalu'yu yener. Alahu ondan kaçar ve aşağıdaki karanlık dünyaya iner. Aşağıya, karanlık dünyaya iner ve Anu da onun tahttaki yerini alır.

³⁵⁶ Otten, 1971: 59

^{*} In illo tempore (?)

^{**} İlahların soylarını yazma.

^{***} Evrenin yaratılış teorisi.

³⁵⁷ Vieyra, 1970: 130–138

Anu tahtta oturur ve güçlü Kumarbi ona hizmet eder. Onun ayaklarına kadar eğilir, ona içmesi için kadeh sunar.

Dokuz yıl boyunca cennette kral olur Anu. Dokuzuncu yılda Kumarbi dövüşte karşısına çıkar. Anu Kumarbi'nin gözlerine bakamaz ve Kumarbi'nin ellerinden kurtulur ve o, Anu cennete kaçır, arkasında gittikçe yaklaşan Kumarbi vardır.

Kumarbi Anu'yu ayağından yakalar ve nu cennetten aşağıya çeker. Onun cinsel organlarını keser, spermleri Kumarbi'nin iç organlarıyla bronz gibi bütünleşir. Kumarbi Anu'nun spermlerini yuttuğu zaman memnun olur ve güler. Anu döner ve Kumarbi ile konuşmaya başlar:

“Memnunsun çünkü benim menimi yuttun. İç organların için o kadar memnun olma! İç organlarına öyle bir bela sardım ki, ilk olarak seni ağır hava tanrısından gebe bıraktım, ikincisi seni Dicle nehrinden gebe bıraktım ki bu tahammül edilemeyecek bir şeydir, üçüncüsü seni ağır tanrı Taşmışu'dan gebe bıraktım ve iç organlarına iki (başka) kötü tanrıyı bela sardım. Sonunda kafanı dağlara taşlara vuracak duruma geleceksin!...

Tabletin hava tanrısının en sonunda nasıl üstünlüğünü kazandığını anlatan kısmı tahrip olmuştur, ancak bir ayinden daha önceki tanrıları “karanlık dünyaya” “sürmüş” olduğunu öğrenilmekte ³⁵⁸. Tanrıların daha eski krallarının adları ve Sumer kenti Nippur'da, Kumarbi' ile denk tutulduğu tanrı Enlil' in tahtı, bu mitin Babil geleneklerine dayandığını göstermektedir ³⁵⁹. İlahi soyların ard arda gelmesi kavramının Hurri mitinden çok önce Babil'de var olduğu bilinmektedir; bunun Babil Yaradılış Epiği “*Enuma Elis*” deki ünlü söylenişinin, M.Ö. 2. binyılın sonlarından daha erken olmadığı halde.

Ancak Hurri ardıllık miti ile Boeotia'da yaklaşık M.Ö. 700'lerde yaşamış Yunan ozan Hesoid'in teogonisi arasındaki paralellikler vardır. Nasıl Hurri mitinde cennetin tanrısı Anu, oğlu Kumarbi tarafından hadım edilirse ve sonra nasıl Kumarbi, sırası gelen hava tanrısı Teşşup tarafından tahtından

³⁵⁸ Otten, 1961:114

³⁵⁹ Guterbock, 1946: 105 ff

indirilirse, Kronos da babası cennetin tanrısı Uranus'un hadım edilişinden sonra tanrıların kralı olur ve sonra da tahtına kükreyen tanrı Zeus tarafından el konur.

Efsanenin aktarılışının tam olarak hangi yollardan geçtiği açık değildir; Hesoid'in babasının Küçük Asya'daki kökenlerine bakılabilir, ancak Greko-Fenike kültür alışverişlerinin miti, Yakın Doğu'dan Yunanistan'a götürmüş olabileceği de aynı derecede olasıdır.

Çok benzer yapıdaki iki mit, tahtından indirilmiş tanrı Kumarbi'nin hâkimiyetini yeniden kazanmak için sarf ettiği çabaları hikâyeye eder. Maalesef geriye yalnızca parçaları kalmış olan *Hedammu* mitinde ³⁶⁰, Kumarbi, deniz tanrısının dev kızı *Šertapşuruhî*'nin yardımıyla yılan şeklindeki canavar Hedammu'yu yaratır; daha sonra bu yaratık gizlice beslenip büyür ve iştahı etrafını mahvedecek hale gelir. Sonunda tanrıça İştâr, Hedamu'nun varlığını keşfeder ve hava tanrısı olan kardeşine olayları korku içinde ve telaşla anlatır o ise bu kötü haberler üzerine gözyaşlarına boğulur.

Tanrılarının bir toplantısında bilge tanrı Ea, Kumarbi'yi suçlar ve insanoğluna hareket ederek tanrılara zarar vermiş olduğu için üstüne gider, zira bu kurbanlarda azalmaya yol açmıştır. Mitin bu kısmı Kumarbi'nin asıl amacını, tahtını geri almaktan ziyade insan ırkını yıkmak olarak gösterir ve dolayısıyla tüm anlayışa ters düşerek kendine ihanet eder. Bu, kolayca insan ırkının tanrı Enlil tarafından yıkılmasını anlatan Babil mitinin bir yansıması olarak yorumlanabilir ("Sel Hikâyesi": Gılgamış destanı, Tablet ve Atram-hasts mitit). Sonunda büyük olasılıkla göksel tanrılar, Hedammu karşısında galip gelirler - metnin bu kısmı günümüze ulaşmamıştır-

."İştâr yağlanmış, mücevherlerle donatılmış çıplak bedeninin görüntüsüyle onun gözlerini kamaştırır, yaratık, "küçük köpekler gibi

³⁶⁰ Siegelova, 1971:14

onun cinsel çekiciliğine kapılır” ve bu tuzağa düşerek yaşadığı yer olan denizden dışarı doğru sürüklenir”

“Ullikummi'nin Şarkısı”, Kumarbi'nin hava tanrısını yenmek için giriştiği başka bir çaba üzerinedir. Kumarbi, çok büyük bir kayadan, adını Ullikummi koyduğu kaya benzeri bir canavar yaratır (Ullikummi, hava tanrısının kenti (?) “Kummi(ya)’nın Yıkıcısı” anlamına gelmektedir ³⁶¹;

Kumarbi, bu mitte de deniz tanrısı ile kötü niyetli işbirliği yapar ve onun korumasıyla taştan ifrit korkunç derecede büyür. Tıpkı Yunanlı Atlas gibi, cenneti ve dünyayı sırtında taşıyan tanrı Upelluri'nin üstünde durur. Ullikummi denizi terk etmesi gerekecek kadar büyüdükten sonra, güneş tanrısı onu görür ve bir anda yolunu değiştirir ve hava tanrısını tehlikeye karşı uyarır. Hedammu mitinde, İştar'ın hava tanrısının sarayında karşılama tahtındaki yerini alamayacak ya da yiyemeyecek içemeyecek kadar korkması gibi bu hikâyede de güneş tanrısı oturmayı, ona sunulan yemekten tatmayı, önüne sürülen kaptan içmeyi istemez. Ama Ullikummi'nin şarkısında motif farklı bir şekilde sunulmuştur: hava tanrısı karşılama ayinini izlemekte ısrar eder. Bu, güneş tanrısı niçin geldiğini anlatmadan huzurundan ayrılanı kadar devam eder. Ancak bundan sonra hava tanrısı korkunç bir şüphenin dürtmesiyle, erkek kardeşi Taşmışu ile beraber Hazzi dağına koşar ve dehşetle denizdeki taş canavarı görür. Hedammu mitindeki gibi gözyaşlarına boğulur. Ve bir kez daha tanrıça İştar kadınlığını kullanarak korkunç yarattığı tuzağa düşürmeye çalışır. Ancak görür ki canavar sağır ve kördür ve tüm çabaları boşa gider. Sonunda hava tanrısı yandaşlarının yardımıyla Ullikummi'yi açık savaşta alt etmeye çalışır, ancak yenilir ve erkek kardeşi kasvetle şu kehanette bulunur: “Yukarıdaki, cennet kralı kalacak!”

Durum ancak Ea'nın müdahalesiyle kurtarılır: Upelluri'yi arar, bulur ve sağ omzunun arkasından yükselen canavarı fark eder, eski tanrılardan

³⁶¹ Güterbock, 1946: 95, karşıtı Goetze 1949: 178 ve Hoffner 1968: 202 veya “Kummi(ya)’yı ele geçir!” daha doğru olabilir

zamanın başlangıcında cennet ve dünyayı ayırmada kullanılan orağı (?) getirmelerini ister. Orakla Ullikummi'yi temelinden biçer ve onu gücünün kaynağından yoksun bırakır, tıpkı İştâr'ın Hedammu'yu yaşadığı yerden, denizden, tuzağa düşürerek dışarı Sürüklemeyi başardığında güçsüz kalması gibi. Yine başka bir savaşta, metnin sonu günümüze kadar ulaşmamıştır, cennetin tanrılarının canavarı alt ettiği kabul edilir.

Ullikummi mitinde, dağ tanrıçası Wašitta'nın gebeliği bahsinin günümüze ulaşan parçalarındaki gibi ³⁶², taştan gelen doğum temasının kökleri Hurrilerin Kuzey Irak Dağlarındaki önceki yerleşim yerlerinden getirdikleri eski geleneklerine dayanıyor olabilmektedir. İktidarın, tekrardan kazanmak için uğraşan tahtından indirilmiş tanrıların kralı Temasi da asıl olarak Hurridir ve gerçekten de Eski Doğu'da emsalsizdir. Ancak olayın geçtiği mekân Kuzey Suriye'de olabilir, çünkü Hazzi Dağı'nın sözü geçer. Dolayısıyla Ullikummi'nin İskenderun Körfezinden çıkıp büyüdüğü kabul edilebilir. Kuzey Suriye, deniz tanrısıyla hava tanrısı arasındaki düşmanlık temasının da geçtiği sahnedir: Ugarit mitolojisinde deniz tanrısı Yam ve Kumarbi'nin dengi olan El, hava tanrısı Ba'al'a karşı olan ortak rekabetlerinden dolayı birleşirler. Nehirlerin deniz tanrısının hâkimiyet bölgesine dâhil olmalarının bile deniz tanrısı, Kumarbi ile gizli buluşmasına gitmek için nehirlerden geçen bir yol seçer.

Bunun Ugarit mitolojisinde karşılığı vardır; öte yandan Hurri dininde denizin bir önemi yoktur ve denizlerden her zaman dağlarla bağlantılı olarak bahsedilir. O halde, hava tanrısına karşı olan güçlerle kavgasında aşk tanrısının baştan çıkarma girişiminin hikâyesinin Canaanite Astarte* tarafından yeniden anlatılmış olması hiç şaşırtıcı değildir. Temanın bu kadar yaygın olması Mısır'da yeniden ortaya çıkmasıyla desteklenir. Orada, Mısır'ca yazılmış olan, 18. ya da 19. hanedanları zamanına dayanan bir papirüste ortaya çıkar.

³⁶² Friedrich, 1952: 53

* Açıklama

Sonuçta, sonsuz bir bilgeliğe sahip olan ve mekânı Sumerlilerin taze yeraltı suyu okyanusu olarak düşündükleri Apsu(wa) olan tanrı Ea, Mezopotamya kökenlidir: öte yandan, Ullikummi'nin şarkısında oturduğu yer ölümler diyarıyla bağlantısı olmayan bir kent olarak canlandırılır. Bunun nedeni ise Sumer anlayışının Kuzey Suriye'nin denizin nehirlerin ve pınarların tanrısı anlayışlarıyla çelişkili olmasındandır.

Hava tanrısına karşı eski tanrıları tarafından çıkarılan isyan teması Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye'den geçip Yunan mitolojisine girer. Bu mitolojide, Ge ve Tartaros tarafından (ya da başka bir efsaneye göre Kronos tarafından) yaratılan canavar Typhon* hikâyesinin çeşitli değişkenleri vardır; bu canavar Zeus'u tehdit eder ama sonunda onun tarafından alt edilir³⁶³. Gerçekten de eski Hurri mitolojik motifi, Armilus'un hikâyesiyle Musevi efsanesinde yaşamış olabilir. Bu karakter, çok güzel bir kızın mermer heykelinde şeytan tarafından vücut buldurulan karşı Mesih'dir³⁶⁴.

Kahraman Kurparanzah'ın hikâyesi eski Hurri geleneklerine kadar gider ancak parçalardan fazla bir şey günümüze kadar gelememiştir ve bu hikâyenin ne izlediği ne de mitolojik anlamını yeniden kurmak imkânsızdır. Hikâye Akad kentinde geçer. Bu kentin, en eski Hurri devletlerinde güç ve uygarlığın merkezi olabilecek mükemmel bir model olarak görülmüş olması olasıdır. Görünüşe göre Dicle'nin kişileştirilmesinin Kurparanzah'ı desteklemede etkin bir rolü olmuştur. Kendine ait Hurrice ismi olan (Aranzah) Fırat nehrinin kişileştirilmesinin böyle bir rolü olmamıştır³⁶⁵.

Otantik Hurri mitolojisinde avcı karakteri önemli bir rol oynamıştır. Kurparanzah'a mitin ışığında bakılmalıdır: mitte kahraman, vahşi bir hayvanı öldürür ve bir okçuluk yarışmasında birinci olur. Başka bir anlatı da,

* Typhon hikâyesi

³⁶³ Guterbock, 1946,103 ff.,

³⁶⁴ Astour, 1968:177

³⁶⁵ von Schuler,1965: 169f

Hattuşa'da bulunmuş Hurricesi 14 tabletten daha uzundur. Konu avcı Keşşi hakkındadır. Keşşi çok güzel bir kadın olan Sinta (limeni ile evlenir ve ona o kadar büyük bir saplantıyla tutulmuştur ki tanrılara olan, görevlerini yerine getiremez olur. Onlara ekmek ve şarap sunmayı unutur ve dağlarda av sürmeyi ihmal eder. Annesinin serzenişleri sonunda onu av peşine düşürür, ancak ilahi öfkeden dolayı hiçbir şey yakalayamaz ve açıklıktan ancak ("ilahi-babasının araya girmesiyle kurtulur"). Kahramanın annesinin yorumladığı bir dizi düş de avla bağlantılıdır; bunların hepsini düşünürsek, Keşşi'nin hikâyesini bir avcı hikâyesi olarak ele almak gerektiğine şüphe yoktur³⁶⁶. Hurrice karşılığındaki bir bölümünde tanrı Kumarbi ve Tanrı Ea (-şarri)'nin adları geçer, ancak olaydaki rolleri belli değildir.

Hititçe çevirisi ile birlikte Hurrice olarak saklı kalmış olan bir mit, Teşşup'un yeraltının eski tanrılarına bir ziyaretini anlatır. Onları bir zamanlar kendisi tahliye etmiştir. Yeraltının kraliçesi Allani, cennetin kralı erkek kardeşi için çok büyük bir ziyafet verir: onun için on bin koyun ve otuz bin kuzu kestirir. Maalesef hikâyenin sonu günümüze kadar gelmemiştir.

Hurri ve aslında tüm öteki Eski Yakın Doğu dinlerinde hakim olan tanrılara insan biçimci bakış açısı, tanrıların da insanlar gibi beslenmeye gereksinimleri olduğunu söyler. Tanrılar kendi yiyeceklerini sağlayamadıkları için -dünyevi kralların doğaüstü bir yansıması-, bunu onlar için yapacak insanlara gereksinimleri vardır. Batı Hurriler de bildik olan Babil miti Atrahasis, insanın yaratılışını, tanrıların yorucu tarihi işçiliği yükünü yerlerine yüklenecek bir varlık yaratma isteklerinin doğrudan bir sonucu olarak betimler. Bir köle nasıl sahibine aitse, insan da bir tanrıya öyle aittir (geç dönem bir Hitit metnindeki bir teşbih) ve gücü yettiğinde onun iyiliği için çalışmalıdır. Ancak insanın dine ilgileri olmasaydı tanrılar kendi yemeklerini kendileri bulmaları gerekirdi ve bu da (üstünlüklerinden fedakârlık yapmaları anlamına gelirdi; burada kurban olayının altını çizen "*bedel*" fikri, ilahi varlık

³⁶⁶ Xella, 1978:215–224

üzerinde bir baskı yaratma girişimine dönüşmüştür).Bu düşünce biçimini yansıtan, Babil düşüncesinden çok fazla etkilenmiş olan *Hedammu* mitinden bir parça bu durumu açıklamaktadır:

“İnsanoğlunu yok etseydin, bundan sonra tanrılar için ziyafet vermezdik ve kimse sizlere ekmek ve içki sunmazdı. O zaman (da’) Kummiya’nın kudretli kralı, hava tanrısı, sabanı kendi sürerdi ve İstar ve Hepat (da) değirmeni kendileri çevirirdi.”

O halde insan ve tanrılar arkasındaki ilişki bir işbirliğidir; karışıklığa düşmeyi engellemek için uygulandığı en ince ayrıntısına kadar ayinleştirilmiş ve kurallara bağlanmıştır. Bu disiplin ve düzen gereksinim, olağan törenlerde, özdeş ayinlerin döngüsel olarak tekrar tekrar ortaya çıkışlarında ve sabit bir kült takviminde ifade edilmiştir.

Şu ana kadar, Hurrice konuşan insanlar arasında çok tutulan pratiklerin Eski Yakın Doğu’da herhangi başka bir yerdekilerden farklı olduklarına dair bir göstergeyle karşılaşılmamıştır. Öte yandan, tapınmalarda çok geniş bir kapsamda modeller ve düzenler için var olan sınırsız olanaklar, yerden yere değişen farklı ayinlere ve takvimlere neden olmuştur. Ve bunlar yalnızca tapınak bölgesinde bulunan olağanüstü bir bolluktaki belgeler sayesinde yeniden kurulabilmişlerdir. Ancak, bu bol sayıda kaynak Hattuşa ile sınırlıdır (ve bunlarda bazı geniş boşluklar vardır³⁶⁷).

Genel olarak günlük bir sunu töreni olmuş olmalıdır ve Hattuşa’da bu gerçekten çok iyi dile getirilmiştir; burada tören bir ekmek sunusu ile çevrelenmiştir. Nuzi söylencelerinde bir teslim listesinde İstar’ın yerel bir formuna iki günlük un ayrılmıştır, o halde İstar’ın da günlük tahıl sunusuna değer görüldüğünü kabul edebilir³⁶⁸.

³⁶⁷ Wilhelm, 1989: 63

³⁶⁸ Deller,1976: 41

Arrapha'da her ayın ilk gününde büyük olasılıkla o ayın adını alan bir dini kutlama vardı (“*kenunu bayramı*”, “*mitrunni bayramı*”, “*şehali bayramı*”, vs.)³⁶⁹. “*Tapınağın ön avlusunun temizlikçi kadını*” ile yapılmış olan bir sözleşme, ayın 15'inde özel bir dini kutlama olduğunu gösteriyor: bu sözleşme Arrapha'daki Ninevehli İştâr'ın tapınağının ayın 15'inde ve aynı zamanda ayın “*yeni*” gününde temizlenmesini düzene sokmuştur³⁷⁰. Alalah'da da aylık bayramlar yapılmıştır. Bunların bazılarının adları Arraphadakilerle aynıdır (örneğin “*hiari (ayının) (bayram)-günü*”³⁷¹).

Yıllık takvime dayanan mevsimlik bayramlar hiç şüphesiz Hurri ülkesinde çok yaygındır, ancak bunlarla ilgili ayinler şu ana kadar yalnızca Hattuşa'da bulunmuştur. Bunlar arasında Nineveh'li İştâr'ın onuruna yapılan dört günlük kış bayramının ayinleri kitabına ait, bir kısmı Hurrice yazılmış olan iki tablette kayıtlar vardır. Hitit kraliçesi Pudu-Hepa'nın talimatında (yaklaşık M.Ö.1250), büyük bir Hurri bayramının ayin pratiğinin kraliçenin geldiği kent olan Kizzuwatna'daki dini törenlerden örnek alan yeni usulleri Hattuşa'da uygulanmıştır- maalesef hangi amaca hizmet ettiğini bilinmemektedir. Bunlar, yeni formuyla her birinde altı sütun olan, on ikiden fazla kil tablet kaplarlar. İsmi (h)išuwa olan bu bayram³⁷², bazen İšuwa'nın Doğu Anadolu ülkesi ile bağlantılı görülmüştür. Ancak daha büyük bir olasılıkla Suriye kökenlidir ve Kizzuwat'na ya buradan gelmiştir. Ayinde adı geçen isimlerin hepsi -Puru/una nehri ve Adalur dağları, aynı zamanda tanrı Lilluri-Hattuşli'nin, Haşşu kentinin fethini anlattığı hikâyesinde yeniden ortaya çıkmıştır.

Hurrice birkaç dua cümlesi dışında ayin Hititçedir. Bu, Kizzuwatna'dan gelen aslının büyük kısmının Hititçe mi olduğunu, Hattuşa'ya ulaştığında yalnızca bir çevirisinin verilmiş mi olduğunu yoksa ayinde yapılacak olan şeylerin yalnızca Hattuşa'da yazıldığı gibi mi uygulandığını ve

³⁶⁹ Mayer,1978: 147

³⁷⁰ Deller,1976: 38

³⁷¹ Wiseman,1953: 346

³⁷² Dinçol, 1969: 25-40

daha eski örneğinin Hurrice dua cümlelerinden başka bir şey içermediğini söylemeyi zorlaştırıyor. Bir örnek olarak beşinci tabletten bir alıntıya bakarsak;

“Sonra kral Işara'nın tapınağından geldi ve Allani'nin tapınağına gitti. Ve birisi Işara'ya, ambasşı kurbanı olarak bir kuş ve keldi kurbanı olarak da bir keçi kurban ederken, tam da başka biri Allni'ye ambasşı kurbanı olarak bir kuş ve keldi kurbanı olarak da bir koyun kurban ediyordu. Herşey tamı tamına aynı şekilde düzenlenmişti. Ve bir tabria kadını, ilahinin önüne sedir kokulu su döker. Ama bir tabria kadını bulunamazsa, onun rahibi ilahinin önüne su ve sedir kokusu döker.

(Sonra) birisi (aynı şekilde) bir erkek keçinin taze kanını kurban eder ve (aynı zamanda orada) o (=kral) yine, dövülmüş kabuksuz buğdaydan yapılmış (günlük) kakkari ekmeğinden yarım upni ölçüğünde koparır. Ayrıca, birisi bir kap şarap alır, iki gümüş kupa Allani için, bir gümüş kupa Zimazzalli için bir (gümüş) kupa Kurri için, bir gümüş kupa Eş(ui) için, bir gümüş kupa ilahe Hutena ve Hutel(lurra) için doldurur. Ama sonra (onların) rahipleri gümüş bir mataradan tanrıların şerefine yere içki döker ve kral da iki al(tın) mataradan tanrıların şerefine yere içki döker.

Sonra kral Allani'nin tapınağından dışarı çıkar ve Nupatik bibi(thi)'nin tapınağına girer. Ve oradan da...”

Bu alıntı, önemli bir ilahın tapınağında, çoğunlukla soy yoluyla ya da işlevlerinden dolayı birbiriyle bağlantılı olan daha düşük seviyedeki tanrılar dizisinin de onurlandırıldığını gösteriyor. Kizzuwatna'nın merkezinde görülen ve sonra oradan Hattuşa'ya aktarılan Halab'lı Teşşup kültüründe kurbanlar, teşşup'un yerel formları, nitelikleri ve sıfatları dâhil Hurri panteonunun tüm önemli erkek tanrılarına sunulmuştur; bu, birkaç ayrıntı dışında belirli bir kurallar dizisini takip etmiştir (kaluti); bu farklılıkların dışında bu kurallar temel olarak takdis edilmişti. Dişi ilaheler tanrıça Hepat'ın kaluti'si içinde bir araya

gelmiştir ³⁷³. Kaluti listeleri Teşşup ve Hepat tapınmaları içinde sınırlı kalmaz, Şamuha'lı "*tarlaların şawuşkası*" gibi öteki ilahi varlıklara yönelik sunu ayinlerinde de görülür. Bunlar, Hurri tanrıbiliminin etkisi altındaki Hitit imparatorluğunun dininde bir dereceye kadar standartlaşmayı temsil ederler.

Metinler oldukça yaygın bir şekilde çalgı ya da koro için müzikal eşliklere ait kurallar da içermekte, ancak bunların ayindeki anlamlarını henüz tamamıyla anlamış değiliz. Ugarit'den, bazı Hurrice dini şarkılar elimize, çalgı eşlik kurallarıyla beraber tamamıyla ulaşmıştır ki bunlar müzikal işaretlemenin günümüze kalan en eski örneklerindendir. Sözlerin ve müziğin yorumlanmasında çok önemli aşamalar kaydedilmiş olsa da pek çok şey henüz açıklığa kavuşmamıştır ³⁷⁴.

Teşşup'a tapınma hamri adı verilen bir mekânla bağlantılıdır. Daha eskiden bundan, daha Küçük Asya'daki Eski Asur Ticaret Kolonileri zamanında söz edilmiştir, bu daha sonra tüm Hurri topraklarında ³⁷⁵, ve hatta Babil'de ortaya çıkmıştır. I.Hattuşili 'nin Haşşu'yu fethinden sonra Hattuşa'ya götürdüğü ganimetler için hamru modelleri de vardır.

Nuzi'de bulunan bir metin bir kutsal korudan bahseder; açıklanamayan bazı nedenlerden dolayı heykeller ortaya taşınmış. Bu, Asur'da uzun süre yaşamış bir gelenektir ³⁷⁶. Hitit kaynaklarında da kutsal korular konusunda çok güçlü göstergeler vardır.

Özel bir tip kutsal mekân, şimdi Yazılıkaya olarak bilinen Hitit başkenti Hattuşa yakınlarındaki kayalık uçurumlarda bulunmuştur ³⁷⁷. Burası son şeklini M.Ö. 13. Yüzyılın son yıllarında, kral IV. Tuthaliya zamanında almıştır. Bazıları iç kısımda yontularak dikey bir yüz yapılmış olan doğal,

³⁷³ Gurney, 1977: 17 f

³⁷⁴ Laroche, 1968, 447

³⁷⁵ Haas/Wiihelm, 1974: 116f

³⁷⁶ Menzel, 1981: 265.

³⁷⁷ Bittel, 1975: 9

kaya bloklarından oluşan üç odanın en genişinin sol tarafında erkek, sağ tarafında dişi ilahi varlıkların tasvir edildiği iki uzun duvar kabartması bulunur. Bunların bakışları merkezde duran hava tanrısı ve eşinin üzerine çevrilmiştir. Hitit hiyeroglif yazısıyla yazılmış olan yazıtlar bunun Kizzuwatne hatlarıyla, Hitit imparatorluğu zamanında kurulmuş şekliyle Hurri panteonu olduğunu açıkça ortaya çıkarmıştır. İki yan odanın birinin duvarlarında yeraltı dünyasının güçleriyle açıkça bağlantısı olan başka kabartmalar vardır. Bir ilahi varlık bir kılıç şeklindedir ve kabzası tanrılara özgü ucu sivri bir başlık takmış bir insan başı ve dört arslan figüründen oluşur. Bu kabartma Babil tanrısı Nerigal'in bir temsili şeklinde açıklanmıştır. Nerigal'in ismi "kılıç" işareti kullanılarak yazılabilmektedir ³⁷⁸. Başka bir kabartma oniki ilahi varlığı gösterir; bunlar ana odadaki erkek ilahi varlıkların sıralanmasında sonda görünürler ve yeraltının tanrıları olarak düşünülebilirler. Büyüsel bozuklukları defetmek için onlara yakarılmıştır ve gerçekten de arkeologlar Yazılıkaya'nın ana odasının girişine yakın bir kayalıkta, bir çatlakta büyüleri arındırma ayinlerinin kalıntılarını bulmuşlardır ³⁷⁹. Yazılıkaya'nın, düzenli tapınmalara adanmış olağan bir tapınak anlamında kutsal bir mekân değil de Hurrice açıklamalarda (İskalzi'de) tanımlandığı gibi katartik ayinler için bir mekân olduğu görüşü buna dayanmaktadır ³⁸⁰. Ancak bu yorum tartışmasız kabul edilmiş değildir ³⁸¹.

Tercihen tören tanrının heykeli altında yapıldı. Üslup, kaidesi değerli taşlarla donatılmış ve süslenmiş ³⁸², savaş silahları ya da öreke gibi karakteristik simgelerle bezenmiş ³⁸³, bir heykel gibi görünmektedir. Bu simgelerin kendisi de dini tapınma nesnelere olmuştur.

Günümüzde, tapmakta kullanılan kült kapları hakkında yazılı ve arkeolojik kaynaklardan gelen çok bol bilgi bulunmaktadır. Waššukani'de,

³⁷⁸ Güterbock: Bittel et al., 1975: 273

³⁷⁹ Hauptmann, Bittel et al., 1975 62ff

³⁸⁰ Haas/Wafler, 1974

³⁸¹ Güterbock, 1975, Haas/Wafler'e yanıt, 1977

³⁸² Kronasser, 1963

³⁸³ Popko. 1978: 98ff

banarmakti (“arınma evi”) olarak bilinen tapınakta, gümüş testiler kullanılmıştır. Çünkü gümüşün özel arındırma güçlerinin olduğuna inanılmıştır³⁸⁴, ki bu inanç Hurrilerle sınırlı değildir. Nuzi’deki İstar-Şawuška tapınağında arslan figürleri bulunmuştur ve arslan şekilli kaplar libasyon* ayinleri için kullanılmıştır. Ama aynı zamanda, cinsellikleri abartılmış sayısız çıplak kadın formunda figürün de bulunmuştur. Yani tanrıçanın metinlerden açığa çıkan iki yönü -savaşçılık ve aşk- kült kaplarında yansıtılmıştır. Hattuşada Ninevite İstar tapınağında da arslan şekilli testiler bulunmuştur³⁸⁵.

Eğer bir tanrıya gereken özen gösterilmezse, eğer düzenli olarak tekrar edilen çevresindeki kutsal kaidesi, kirlenir, cismani dünyadan ayıran tasvir ayinleri yapılmazsa ve eğer onun akıl almaz gücü bozuk olanın kendisine bulaşmasına maruz kalırsa, o zaman artık dünyanın refahını sağlayabilecek bir durumda olamaz. Tanrı’ya tapınanlar bunu psikolojik olarak “öfke” ile açıklamışlardır; bundan sonra tanrı insanoğlunu her an cezalandırmaya hazırdır. Bu yaklaşımın tanrının iradesinin bağımsız bir hareketi olarak gördüğü şey, Anadolu kaynaklarında yaygın olan, başka daha eski bir değişikede, refah ve gelişme sunan ilahi gücün bozulması olarak ortaya çıkar. Burada, tanrının “Öfkesi”nin kendisi, büyülü ayinlerle karşı durulması gereken bir çürüme olarak görülür. Bu yaklaşımda, karışıklığa sürükleyen kutsal iradenin neden ve sonuçlarını çözmek zordur ve dolayısıyla ancak kutsal imalar insanoğlunu, tanrının öfkesine neden olan hümmetsizliğine doğru yöneltmiştir. Bu imalar tanrının kendisinden geliyor olabilir: güneş ve ay tanrısı tutulmalar yapabilirler hava tanrısı bir fırtına aracılığıyla, bir özür beklendiğini bildirebilir. Bu tür olaylar kehanetler olarak ele alınır ve bu doğal olarak ortaya çıkan işaretlerle beraber kehanetler de yapay olarak yaratılabilir. Bir kuşun serbest bırakılıp uçuşunun yorumlanması (*auspicium*), ya da bir koyunun kurban edilip iç organlarının durumundan

³⁸⁴ Haas/Wilhelm, 1974, 38ff

* İçilen içkinin mabutların şerefine bir kısmının yere dökülmesi, bu nedenle dökülen içki.

³⁸⁵ Vieyra, 1957: 136.

sonuçlar çıkarılması (*haruspicium*) bunlara örnek olabilir. Doğal ve yapay olarak yaratılmış kehanetler arasındaki terminolojik ayırım bazen tamamıyla yapaydır; tıpkı beklenmeyen bir anda gelen bir düşünle, tapınakta bir gece geçirip bir kehanet düşünle yatmak (incubation-tasarlamak) arasına çizilen çizgi gibi ³⁸⁶.

Hurriler çoğunlukla eski Yakın Doğu kehanet teorileri ve pratiklerinde aracı rolü oynamış gibi görünmektedir ³⁸⁷. Babil kehanet denemelerini kendi dillerine çevirmişler ve bir Mezopotamya geleneği olan iç organların veya extispicy'nin incelenmesini kendilerine uyarlamışlardır; Hititler ise bu tür sanatları doğrudan Hurriler'den öğrenmişlerdir. Hattuşa'da yazılmış en eski Hurrice metinlerde bile kehanet denemeleri vardır ³⁸⁸.

Extispicy ("baratu" serisi), hilkat garibesi olarak doğmuş bir bebeğin bozukluklarının yorumlanması ("şumma izbu serisi) ve astroloji ("Enuma Anu Enlil" serisi ya da daha kesin söylemek gerekirse, onların dini esaslara uygun erken habercileri) ile bağlantılı Babil kehanet anlatısı, herhangi pratik bir amaçtan çok akademik amaçlı olarak denenmiştir.

Bir kehanete varmak için Hurriler, extispicy ve iç organların yorumlanmasının özel durumla bağlantılı olarak bir kombinasyonunu tercih ediyorlardı gibi görünmekte. Bu kombinasyon -büyük olasılıkla hepatoskopinin* Eski Yakın Doğu'daki en erken formunu temsil eder- Mezopotamya topraklarında, tamitu tipindeki Akadça metinlerde, Šamaš ve Adad'da koyunun ciğerinin durumuna göre teşhis koyularak yanıt verilen kehanet araştırmalarında ortaya çıkmıştır ³⁸⁹.

³⁸⁶ Wilhelm,1989: 70

³⁸⁷ Kammenhuber,1976:

³⁸⁸ Wilhelm,1987a:

* Ciğerlerin incelenmesi

³⁸⁹ Lambert, 1966, Kammenhuber, 1976: 114, Oppenheim 1977: 213ff, 327f.

Hurri ölü ayinleri hakkında nerdeyse hiçbir şey bilinmemektedir. Kral Parrattarnanın öldükten sonra yakılışından bahseden sıkça başvurulan bir metnin yanlış yorumlanmış olduğu anlaşılmıştır³⁹⁰.

Mittani kralı Tuşratta firavuna yazdığı mektuplardan birinde, büyük babası için bir karaşk- yaptırtmak istediğinden bahseder; bu bir olasılık, ölü için bir tapınak ya da bir tür mozole olmalıdır. Bir Nuzi metninde gönderme yapılan ölülerin ruhlarının figürçükleri, ölmüş atalara belli bir ilgi ve saygının varlığını düşündürür. Ancak, ölüler için ayinler ve gömme gelenekleri hakkında, özellikle de arkeolojik bakış açısından, genel bir fikir edinebilmek için: Yukarı Mezopotamya bölgesindeki Hurri yerleşim yerlerinde yapılmakta olan son kazılardan çıkacak sonuçları beklenmelidir³⁹¹.

6.3. DEVLET SİSTEMİ

Mitanni devleti toplumuyla ilgili incelemede, çekirdek bölge dışında kalan kentlerde bulunmuş belgelerin temel alınması gerekmektedir: Batı uçta Alalah ve Doğu uçta Nuzi. Devletin tarihinin ilk bölümünü oluşturan 15. yüzyılda bu kentle, hükümdarı mittani kralının kontrolü altında bulunan yerel hanedanlarca yönetilmiştir. Alalah'ta İdriminin soyundan gelen bir dizi kralı olmuştur. Nuzide ise kendisinde Mitanni hükümdarının vasalı olan Arrapha kralına bağımlı bir "reis" olmasına rağmen, yinede kentte büyük bir merkezi yapı vardır. Metinlerde bu yapıdan "saray" olarak söz edilmektedir. Mitanni devletinde, kralın düzenli olarak vasallarıyla antlaşmalar yaparak bizzat bir arada tuttuğu gevşek bir siyasi yapı kurulmuştur. Dolayısıyla yerel olaylar üzerindeki muhtemelen kralın etkisi çok azdı.

Devlet tarımın yağışa bağlı ve köy topluluklarının güçlü olduğu bir bölgededir. Sarayların bulunduğu kent merkezleri bu köylerin desteğine

³⁹⁰ İlk doğru yorum: Smith, 1956, 41, n. 1; Gaal, 1974, Diakonoff, 1975, Wilhelm, 1976b).

³⁹¹ Wilhelm, 1989: 76

bağımlıydılar. Yerel saraylar talep edebilecekleri vergi ve angarya işgücü miktarını tam olarak hesaplamak amacıyla nüfus sayımları yapmıştır. Kayıtlarında nüfusu tam olarak anlaşılamamış olan gruplara bölmüşlerdir³⁹².

Toprak mülkiyeti şartsız olarak büyük kralın idi kral isterse kendi mülkünden küçük parçaları kendisine sadık hizmet edenlere emanet vermiştir. M.Ö. II. bin yılın ortalarında taşınmazların satışını engelleyen Mitanni egemenliğinin emrini Hurriler evlat edinme yoluyla işlemez hale getirmişlerdir. Çünkü evlat edinilen oğul, gerçek oğulun statüsünü istediğinde taşıyabiliyordu. Birçok evlatlık alma kontratlarında, bilhassa gerçek evlatlık almayı yansıtan vesikalarda bu durum açıkça görülmektedir³⁹³.

Hurri toplumlarının politik ve sosyo-ekonomik örgütlenmesi ile ilgili bilgiler, Mitanni Krallığı'nın batı ucundaki Alalah ve doğu ucundaki Nuzi'de ortaya çıkarılan özel arşivlerden elde edilmektedir. M.Ö.15–14. yüzyıllarda yaşamış geniş aile yapılan ile ilgili bol ve çeşitli veriler Nuzi arşivlerinde bulunmaktadır. Nuzi özel arşivleri sayesinde Hurrili bir aile beş nesil boyunca izlenebilmektedir. Dicle'nin doğusunda bugünkü Kerkük'te yer Nuzi, içlerinde Kuruhanni'nin de yer aldığı başka yerleşmelerle birlikte, Hurri topraklarının sınırında yer alan küçük Arrapha devletine aitti. Resmi arşivlerin yanı sıra, Yorgan Tepe'nin kuzey ve kuzeydoğu kesimlerinde bulunan yeraltı oturma alanlarında ele geçen özel arşivler, önemli ekonomik metinler vermiştir. Mitanni/Orta Assur Dönemi'ne ait arşivlerden elde edilen bilgiler, özellikle Arrapha'nın Hurri topluluğu ile ilgilidir. Ancak, bu Kuzey Mezopotamya topluluğunun sosyal örgütlenmesi, pek çok yönüyle Güneydoğu Anadolu'daki Hurri topluluklarına da atfedilebilmektedir³⁹⁴.

Nuzi metinlerinde yer alan kurum ve meslek adlarından Hurri toplumunun sosyal sınıfları ortaya çıkmaktadır.

³⁹² Mierrop, 2006:184

³⁹³ Alpman, 1986, 187

³⁹⁴ Jakar, 2007: 411

Bu sosyal sınıfların şematik olarak sıralanması şu şekilde yapılmaktadır³⁹⁵.

- I. İdareci Zümre
 - a) Kral ve Sınıfı
 - b) Hazannular (belediye başkanı)
 - c) Halzuhlul (bölge denetçisi ve daianu'lar(yargıçlar)
 - d) Kâtipler
 - e) Kapı Muhafızları
- II. Halk
 - 1) Hürler
 - a) Rahipler
 - b) Gayrimenkul ve menkul sahipleri(orta sınıf)
 - c) Meslek sahipleri
 - 2) Yarı hürler
 - 3) Köleler
 - 4) Yerleşik Yabancılar

Az da olsa elimizdeki bilgilerden, Mitanni, İşuwa, Kizzuwatna, Aizi ya da Arrapha'daki Hurri devlet örgütünün, Hatti de dâhil olmak üzere, diğer Yakın Doğu devletlerinden sadece bazı farklılık gösterdiği anlaşılmaktadır. Mitanni sistemi altında kasabalar, kralın tayin ettiği bir akrabası tarafından idare ediliyordu. Ancak Mitanni devleti karşısındaki yasal statülerine rağmen, kasabalardaki yerel hükümdarlar ve İhtiyarlar Meclisi gibi idari yapılara iç meselelerinde geniş bir özerklik hakkı tanınmıştır. Tamamen Akkad topraklarında yer alan Assur bile, yerel prensin ve İhtiyarlar Meclisi'nin yanı

³⁹⁵ Alpman, 1986: 186

sıra bir Mitanni elçisinin (SUKKALLU) idaresinde yer almasını kabul etmesine rağmen, özerkliğinin bir kısmını koruyabilmesini başarmıştır³⁹⁶.

6.4 SOSYAL YAPI

Mitanni Hâkimiyeti altında, Hurri devletlerinin saray ve tapınakları, büyük ölçüde kırsal kesim üretimine dayanan devlet ekonomisinden büyük bir pay almışlardır. Ayrıca, Nuzi resmi belgelerine göre saray, zenginliğini tarlalar, meyve ve sebze bahçelerinin yanı sıra, sığır yetiştiriciliğine de borçluydu. Arrapha'da devlete ait tarlalar içinde topluluk topraklarından alınmış arsalar da vardı. Assur ve Hatti'de Olduğu gibi "saray payı" denilen bu tür arsalar, krala çeşitli hizmetler veren seçkin kişilerin de dahil olduğu şahıslara veriliyordu³⁹⁷.

Başlangıçta askeri bir seçkin grubu olan MARIYANNI, Mitanni toplumunda büyük farkla en üst sınıfı teşkil ediyordu. Kendilerini ve ailelerini geçindirmeleri için çeşitli büyüklüklerde arazi parçaları verilen bu kişiler, birkaç kölenin de yardımıyla tarım üretimine giderek daha fazla ağırlık vermişlerdir³⁹⁸. Başarılı olanlar, büyük toprak sahipleri haline gelirken, daha az talihli olanları mülkleri ve sosyal statülerini kaybetmişlerdir. Mitanni Krallığı'nın doğusunda, bu ayrıcalıklı sınıfa dâhil olabilme hakkının sadece bir savaş arabasının bakımını karşılayabilenlere verilmesine rağmen, batı bölgelerinde seçkinliğin kalıtsal bir sosyal statü haline gelmesi nedeni ile bu şart aranmamıştır³⁹⁹.

Saray ekonomisini *ŞAKIN BITI* adı verilen bir saray memuru idare ediyordu. Sadece kraliyet ailesi değil, üst sınıfın ayrıcalıklı üyeleri de sarayın tahsis ettiği arazilerin tarım üretiminden pay alıyorlardı. Toprak sahibi

³⁹⁶ Diakonof,1984: 37

³⁹⁷ Diakonoff 1982: 50, dipnot 144; 1984,35, dipnot 109

³⁹⁸ Wilhelm, 1989: 43

³⁹⁹ Wilhelm, 1989: 43

olmayan ve “evin insanları” (*taluhli*) adı verilen köylü sınıfı bu mülklerde çalışıyordu ve belki de Hitit saray ekonomisinde rastlanan “*kraliyet köleleri*” adı verilen kişilere benzer bir sosyal mevkiye sahiptiler⁴⁰⁰

Arrapha’da özel şahıslara verilen devlete ait topraklar satılamıyordu. Bu yasa, ancak toprak hakkının kanuni varis olarak tanınan alıcı kişiye devredilmesi yoluyla delinebiliyordu. Bu hayali evlat edinmede evlat edinilen kişi kanunen arazinin ya da mülkün gelecekteki sahibi oluyordu. Her ne kadar kanunen bağlayıcı bu anlaşmalarda mülkün büyüklüğü ve yerinden bahsedilmese de, evlat edinilen kişinin görevleri açıkça belirtilmiştir. Evlat edinilen kişi, edinen kişiye itaat etmek, onu beslemek, giydirmek ve öldüğünde de onu gömmek ve yasını tutmak zorundaydı⁴⁰¹. Ayrıca evlat edinen kişi fidye istemiyle kaçırılırsa, onu aramak da görevleri arasındaydı.

Bu tür arazi devir anlaşmaları, Mitanni Krallığı’na dâhil Arrapha ve diğer Hurri devletlerinde olduğu gibi çoğu arazinin devlet mülkiyetinde olduğuna işaret etmektedir. Devletin köyleri devredebilir ekonomik birimler olarak görmesi de bu görüşe destek verir niteliktedir⁴⁰². Bütün bir köyü içine alan bu tür büyük toprak tahsisleri, birinci derecede çeşitli Hurri devletlerindeki kraliyet ailelerinden oluşan küçük bir seçkin kesimle sınırlanmıştı. Büyük konutunda özel bir arşivin bulunduğu Silwi/a-Teşub için de aynı şey geçerlidir. Bu kişi sayısız tarlalar, korular, meyve bahçeleri ve yüzlerce sığır ve koyunun yanı sıra, içinde zanaatkârlar, çobanlar, ormancılar, köleler ve silahlı muhafızlarında yer aldığı büyük bir personele sahipti⁴⁰³.

Toprak sahibi şahıslar, aileler ya da bütün bir topluluk devlete karşı olan hizmet ve yükümlülüklerinden kolayca muaf tutulmuyorlardı. Hatti’de olduğu gibi, devletin uyguladığı angaryada devlete ait toprakların ekilip

⁴⁰⁰ Diakonof,1984: 36–37

⁴⁰¹ Speiser 1930: 8.

⁴⁰² Klengel 1978:114; Wüheim 1989: 42.

⁴⁰³ Jankowska 1956–1960:238; Stein 1993: 36

biçilmesi vardı. Nuzi metinlerinde Hurri devleti tebaasının yerine getirdiği zorunlu hizmetlerden bahsedilmemiştir. Ancak Arrapha'da toprak aidiyetiyle bağlantılı olan ILKU hizmeti en azından aile düzeyinde verilen bir topluluk zorunluluğuydu. Mülk devredilse bile, bu yükümlülük hem önceki sahibi hem de alan kişi tarafından yerine getirilmek zorundaydı. Devreden ve alan kişinin *ILKU* hizmetini sırayla yerine getirdikleri örneklere rastlanmasına rağmen, emlak devri için yapılan bazı evlat edinme anlaşmalarında, satın alan kişi bütün bir parseli almamışsa, yeni sahip görevinden muaf tutulmuştur⁴⁰⁴. Bazı durumlarda, ekonomik açıdan değersiz küçük parselleri olan bazı aile üyeleri, angarya yükümlülüğünden muaf tutulabilmek için haklarından feragat edebiliyorlardı. Toprakta bağımsız hale geldikten sonra, gezgin işçi ya da ücretli asker olabiliyorlardı⁴⁰⁵

Ovalarda yaşayan Hurriler, genellikle baba soyundan gelen geniş aile birimlerinde yaşayan çiftçilerdi. Akkadça yazılmış belgelerde bunlara BITU (ev) ya da Arrapha'da DIMTU (kule) denmiştir. DIMTU aynı zamanda "çevredeki arazi" anlamına da gelmektedir ve Diakonoff'a göre⁴⁰⁶ bazı köyler hiç şüphesiz kendi kendini idare eden kasabalar haline gelmişlerdir. Geniş aile, bütün sülalenin hareketlerinden sorumlu olan bir aile reisinin (ewri) idare ettiği kendi topraklarına (ewro) sahipti. Aile tanrılarına ve atalarının ruhuna hizmet etmek de onun görevleri arasındaydı. Bu işlevler kombinasyonu geniş ailenin sadece ekonomik değil, kültürel bir birim olduğuna da işaret etmektedir⁴⁰⁷. Yakın akrabalık bağları ailenin mülk üzerindeki haklarını güçlendirmiş ve aile reisinin otoritesi olmaksızın satılması ya da devredilmesinde caydınca bir unsur teşkil etmiştir. Ewri ve hane halkı surla çevrili kule- ye benzer bir yapıda otururken, akraba aileler onun DIMTU'suna yakın bir köy ya da köylerde yaşamışlardır. Genel olarak DIMTU'nun planı yakın zamana kadar oturlan Kafkas kule köylerine benzetilmektedir⁴⁰⁸. Esas

⁴⁰⁴ Jankowska, 1957–1960: 239

⁴⁰⁵ Jankowska 1986:33; Diakonoff,1984: 35

⁴⁰⁶ 1984:32, dipnot 100

⁴⁰⁷ Jankowska 1986:35

⁴⁰⁸ Zaccagnini 1979:1 56-157; Jankowska 1986:36-37).

geniş ailenin giderek yeni yapılar ekleyen çekirdek ailelere bölünmesi nedeniyle, DIMTU düzensiz planlı, surla çevrili bir yerleşmenin çekirdeği haline gelmiştir. DIMTU etrafında var olan köylerde yerleşen yenigruplar arasında, akraba olmayan aile grupları ya da bazı saray bağımlısı gruplar da yer alabilirdi. Bu yerleşmelerden bazıları sonunda, tapınak, idari yapılar ya da yerel hüküm-arın konutu ile diğerlerinden ayrılan büyük bölge merkezleri haline gelmişlerdi ⁴⁰⁹.

Mitanni Krallığı'nın alçak arazilerindeki devletin örgütlediği kırsal kesimde çok çeşitli tarım yapılabiliyordu. Bağ ve bahçelere ağırlık verilmesi, geleneksel tahıl tarımı ve hayvancılık üzerindeki baskıyı bir dereceye kadar azaltmıştır. Nuzi saray arşivine ait bazı belgelerde, tohumluk tahıl miktarı ve hasat sonrası rekolte tahminleri kaydedilmiştir. Bu belgelerden birinde (HSS 15-233) her 20 İMER'lik araziden 36 İMER'lik arpa alındığından bahsedilmesi, düşük bir rekolte elde edildiğine, yani 1 İMER araziden 1.8 İMER arpa alındığına işaret etmektedir. Ancak başka bir metinde (HSS 14 123), başka yerlerde 1 İMER arazinin 1,5 ile 7 İMER arasında farklı arpa rekoltesi verdiğiinden bahsedilmektedir. 20 ayrı parselden alınan buğday ve Emmer buğdayı rekoltesine ait bir listenin sonunda (HSS 15 31), arpa ekilen başka bir parselden 1 İMER başına 6 İMER 70 QA rekolte alındığı kaydedilmiştir⁴¹⁰. Buğday rekoltesinin arpa rekoltesinin yarısı kadar olması, buğdayın bu bölgede daha az ekilmesinin getirdiği sonuçlardan biri olabilir. Emmer buğdayı ve arpa rekoltesi hasattan sonra 1 İMER başına 3 ila 7 İMER arasında, yani ortalama bire beş rekolte vermiştir. Bu veriler ışığında ve ailede işçi başına düşen ortalama arazinin 1 İMER olduğu düşünülürse, küçük bir ailenin tahıl üretimi ve tüketimini kabaca tahmin edebiliriz. Sulanan bir arazinin yılda iki hasat verebildiği ve bir çiftçinin yılda 10 ila 14 İMER arasında arpa ürettiği düşünülürse, toplam 3 İMER 60 QA tohum kullanılarak kabaca 1000-1400 litre (QA) ürün elde edildiği sonucuna varılmaktadır ⁴¹¹.

⁴⁰⁹ Diakonoff,1984:32

⁴¹⁰ Jankowska 1986:38

⁴¹¹ Jankowska 1986:39-40)

Bazı Nuzi metinlerinden ve özellikle mal teslimatı ve ödenmemiş mallarla ilgili belgelerden, Mitanni'nin batı eyaletlerinde hayvancılığın ekonomide oynadığı rolün önemi açıkça anlaşılmaktadır. Metinlerden Nuzi çobanlarının sosyo-ekonomik açıdan bağımsız, hareketli bir grup oldukları ve meslekleri gereği bazen bütün aileleri ile birlikte şehir yerleşmelerinden uzakta yaşamak zorunda kaldıkları anlaşılmaktadır ⁴¹². Göçebe bir yaşam tarzı gerektiren meslekleri, babadan oğluna geçmiştir. Çoğunluğu Nuzi dışındaki yerleşmelerde yaşıyor, bazıları mülk sahibi oluyor ve meslekleri dışındaki ekonomik faaliyetlere katılıyorlardı. Ayrıca belli askeri görevler ve vergi yükümlülükleri altına sokulmuşlardı. İçlerinden bazılarının bir meslek sıfatı yakıştırılması, yüksek bir mevkie sahip olduklarına ve belki de kendi meslekleri içinde bir hiyerarşinin bulunduğu işaret etse de, çoğunun sıradan çobanlar oldukları anlaşılmaktadır ⁴¹³. Serbest işçi olarak çok iyi tanınan hayvan sahibi zengin aileler ile kurdukları bağlar sayesinde, hiç şüphesiz kendi toplulukları içindeki sosyal mevkileri de yükselmiştir. Topluluğun iki kesimi arasındaki ekonomik etkileşim, çobanlara ve ailelerine tahıl ve yem bağıışı yapılmasına kadar varmıştır.

6.4. MİMARLIK VE SARAY YAPILARI

Hurri dilini konuşanların yerleştiği bölgelerdeki maddi kültür, sosyal, dinsel ve edebi kültürlerinde olduğu kadar eklektiktir. En büyük genişlemelerini gerçekleştirdikleri dönemlerde, Hurriler, Zagros Tepeleri' nin eteklerinde Akdeniz kıyılarına kadar birçok kültürü özümsemişlerdir. Maddi kültürün tüm kategorisi çok dağılmıştır. Var olan benzerlik ise ikincil sanatlarda sınırlı olup, Hurri sınırlarını aşmıştır. Bu nedenler kaynağı etkili olmaktan çok politik ve ekonomiktir.

⁴¹² Morrison 1981:261

⁴¹³ Morrison 1981:259-260, dipnotlar 15-34

Şu ana kadar kayıtlara geçen bu döneme ait en eski yerleşim, Amik düzlüklerindeki Orontes'deki Alalah'tır. Mitanni krallığının kuzeyinde, Tigris'in doğusunda ise Arrapha topraklarında küçük bir taşra kasabası olan Nuzi 3. binyıldan 2. bin yılın üçüncü çeyreğine kadar sürekli bir yerleşim alanı olup II Suttarna dönemindeki Mitanni sanatı ve mimarisindeki gelişim göstermesi açısından tektir. Surlarla çevrili bu kale daha sonra 2'li bir tapınağa dönüştürülen, bir saray ve tapınağı çevrelemektedir ⁴¹⁴.

Hurri ülkesi içinde Nuzi'de ve Allahta, Mitanni krallarının birer valisi oturmuştur. Her iki kentte de Hurrice yazılı tabletler ve Mitanni sitalinde vazolar, mühürler ve duvar resimleri bulunmuştur. Bu duruma göre bu kentlerde Hurri tabakalarında gün ışığına çıkarılan yapıların hiç olmazsa bir ölçüde Mitanni sanatkârlarının yarattığı düşünülmektedir. Nitekim bir çok bilim adamı Alalahtaki Yarimlim ve Nikmepa sarayları ile Nuzi'deki Kral Şauššatar ın valisine ait sarayı Mitanni sanatına bağlamışlardır. Ancak bu yapılardaki hangi özelliğin Mitanni'lerle ilgili olduğunu bulup çıkartmak mümkün değildir. Nitekim gerek Yarimlim'in gerekse Nikpepanın saraylarında Mitanni özellikleri olarak önerilen "dirsekli" yapı planları ve ocaklı büyük dörtgen salonlar aynı bilim adamlarının söyledikleri üzere, çok eski dönemlere, Cemdet nasır sürecine, yani 3. binin başlarına kadar uzanmaktadır. Oysa o çağlarda Hurriler mevcut olsalar bile henüz Suriye yöresinde oturmuyorlardı.

Bununla beraber, Tell Açana yapısında Ege etkileri, Mitanni krallığı dönemindeki Suriye yöresinin anlayışına uygun düşmektedir. Bunlar Açananın Mitanni tabakalarında, öteki sanat alanlarında gördüğümüz Ege özellikleri gibi dışa açık bir tutumun ürünüdür. Bununla birlikte bu tutumun yalnızca Hurrilerle olduğunu söylemek güçtür. Her iki sarayda tören odasına girişin direkli ya da sütunlu geçitler biçiminde düzenlenmiş olması Girit –Aka uygarlıklarının etkisidir. Ayrıca Yarimlin sarayında kendi içine kapalı blokların

⁴¹⁴ Wilhelm, 1986: 80

bulunması, bazı bölümlerin çok katlı olması uzun salonların ağaç direklerle ikiye bölünerek daha çok kareye yakın büyük olmayan odaların kullanılması ve bunların Girit saraylarındaki fresklere benzeyen duvar resimleri ile süslenmesi gerçekten Minos uygarlığının belirli etkileridir. Her iki sarayda tören salonlarına direkli ya da sütunlu girişlerin bulunması, Geç Hitit sanatında görüldüğü gibi, Hilani tipi yapıların ilk örnekleridir.

Nuzi'de Mitanni kralı Šauššatar dönemine tarihlenen sarayda, odaların biçimi ve planının düzeni bakımından Mari'deki Zimrilim sarayını anımsatmaktadır. Kral Zimrilim'in Hummurabi ile çağdaş olduğunu ve bu kentte aynı tabakada, yani Hammurabi döneminde dinsel konulu altı Hurri metninin bulunmuş olduğu göz önünde tutulursa suz konusu Mari sarayının Hurri eseri olduğunu söylemek mümkündür. Ancak bunun bu altı Hurri metni yüzünden Mari'nin M.Ö.18. yüzyılın sonunda ya da 17. yüzyılın başlarında bir Hurri kenti olduğunu kabul etmek güçtür⁴¹⁵.

⁴¹⁵ Akurgal, 1993;125

SONUÇ

Arkeolojik ve antropolojik veriler doğrultusunda Hurrilerin Kuzeyden, Kafkasya üzerinden Anadolu'ya giriş yapmış olduğu kesin olarak saptanamamakla birlikte bu sonuca varmaktayız. İleride yapılacak daha kapsamlı bilimsel kazıların sonucunda ortaya çıkacak arkeolojik veriler bağlamında daha somut sonuçlar elde edilebileceği düşüncesindeyiz.

Aslında doğu Anadolu'da yapılan araştırmalar; M.Ö.6000–5000 yılları arasında Neolitik devir kültürü ile M.Ö.5000–3000 yılları arasındaki Kalkolitik devir kültürlerinin de Hurrilere ait olduğunu göstermiştir. Dolayısıyla Kafkasya'dan Kuzey Suriye'ye, Malatya-Elazığ bölgesinden Urumiye Gölü çevresine kadar geniş alanda görülen ve M.Ö. 6000 yılından M.Ö. 3000 yıllarına kadar kesintisiz görülen bu kültüre değişik adlar verilmekle birlikte, geride kalan mimari izlere ve seramik kalıntılarına göre, bu kültüre *erken hurri kültürü* denmesi doğru olacaktır.

Kuzey Suriye'de ve Mezopotamya'da onüçüncü yüzyıl ortalarında itibaren Hurri ismi taşıyan kişilerin yaşamış olduğunu gösteren kanıtlar bulunmaktadır. Hükümdarları Hurri olan devletlere Eski Erhanedan döneminin sonundan itibaren rastlanılmıştır. Bu bölgede 2. Bin yılbaşlarında bilinen devletlerin pek çoğu Hurri hükümdarlar tarafından yönetilmiş ve çoğu yerde nüfusun önemli bir bölümü Hurri isimleri taşımıştır. Zagros dağlarından Akdenize dek uzanan çok geniş coğrafyaya yayılan Hurriler, Yukarı Mezopotamya ya, doğudaki dağlardan dalga dalga gelmişler ve yerleşmişlerdir. Literatüründe at kelimesinin olmadığı Sumerler, kuzeyden gelen ve at kullanan bu boylar karşısında tutunamamış ve yenilmiştir. Bu olaydan sonra Aşağı Mezopotamya halkı ve kültürü at ile tanıştı, At daha sonra Hurri-Mitanni'li boylar tarafından da Anadolu'ya götürülmüştür.

Hurrilerin yeni bir kavim olarak, Yukarı Mezopotamya ya bir kavimler göçü halinde istila etmeleri M.Ö. 2. bin Önyasya tarihi için son derece önemli olmuş, önce burada küçük devletler kurduktan sonra Hurri-Mitanni devletini kurarak Assur ve Kuzey Suriye'yi ellerinde tutmuşlardır. Hurri-Mitanni devleti, halkın çoğunluğunun Hurri, küçük bir kısmının Hint- Avrupalı isimler taşıyan ve Mitra, Varuna, ve Nasatya isminde tanrıları bulunan Mitanni'lerden oluşan bir yapıya sahip olmuştur. Mitanni'ler, Yukarı Mezopotamya'da bin yıllık Hurri kültürünün üzerinde egemenlik kurmuşlardır.

Hurrilerin Hint-Avrupalı bir askeri üst tabakasına sahip olup olmadıkları konusunda net bir bilgi bulunmamaktadır: Kuzey Suriye'deki Hurri devleti Mitanni'nin sonraki hükümdarları, Hint-Avrupalı adlar taşımışlardır ve savaş arabacıları "genç adam" anlamındaki "Veda" sözcüğünü de içeriyor olabileceği düşünülen *mariyannu* adıyla tanınıyorlardı. Ama askeri sınıfın mahiyeti konusunda ki kanıtlar yetersizdir. Üyelerini, özel savaş eğitimi almış erkekler olarak görmek daha doğru olacaktır. Hurriler bu konuda çok başarılı olmuş, eski Hitit krallığını pek çok kez işgal etmişlerdir. 16. yüzyılın başlarında güneye, Suriye- Filistin halklarına doğru ilerleyişleri, bu halkları Hiksos hanedanlığını kuracakları Mısır'a doğru sürmüş olabilirdi. 15. Yüzyıl başlarına gelindiğinde Mitanni adı verilen kendi bölgesel devletlerini kurmakla kalmamışlar, Hitit ve Kizzuwatna üzerinde baskıda kurmuşlardır. Bu dönemde Kuzey Suriye'de ve Filistin bölgesinin çoğunda Hurri adı taşıyan hükümdarın olduğu görülmektedir.

Hurri kültürünü yansıtan metinlerden bir kaç Mitanni devletinden ve bir kaç Hitit devletinden kalma bir dizi Hurrice metinden oluşmaktadır. Hitit devletinin çok kültürlü ortamı Hurri mit ve ritüellerinin varlıklarını sürdürdürebilmelerini sağlamıştır. Hititler üzerindeki Hurri etkileri incelendiğinde yazılı belgelerin yanında, özellikle 13. yüzyıla tarihlenen başkent Hattuşadaki Yazılıkaya Açık hava tapınağı, diğer tapınaklarda Hurri tanrı ve Tanrıçaları önem sıralarına göre, kaya üzerine işlemek sureti ile yerleştirilmiştir. Hurrilerin baş tanrısı Teşup ve onun eşi tanrıça Hepat ve daha birçok Hurri

Tanrısı Hitit panteonuna girmiş, Kumarbi efsanesi gibi birçok efsanede kültürel olarak etki bırakmıştır. Hatta Hitit kral ve kraliçeleri Hurri adları dahi taşımıştır

Yinede Hurrilerin Yakınoğu tarihindeki kültürel etkileri siyasal önemlerine kıyasla pek fazla değildir. Ancak 'karanlık çağ olara tabir edilen dönemde, teknolojik bir yenilik olarak ortaya çıkan attan ve at arabasından faydalanılması Hurrilere mal edilebilir. Önceki dönemde savaşta sadece piyadeler kullanılırken, ikinci binyılın başlarında tüm Yakınoğu ordularında savaş arabası bulunmaya başlanmıştır. Sonraki yüzyıllarda Hurri dilinde, Hurri askeri üst sınıfıyla bağlantılı, at eğitimiyle ilgili bazı metinler yazılmıştır. Dolayısıyla biniciliğin tüm Yakınoğu'da yayılmasından Hurriler sorumlu tutulabilmektedir.

Netice olarak, günümüze kadar ulaşmış filolojik ve arkeolojik kaynaklar değerlendirildiğinde ve karşılaştırıldığında, Hurri dili bir Hint- Avrupa dili olmasa da, genellikle Hint-Avrupalılarla ilişkilendirilen bazı kültürel öğeleri de beraberlerinde getirmişlerse de, Hurri-Mitanni'lerin, Önasya dünyasında önemli izler bıraktıkları ve burada bulunan yerleşik uygarlıkların siyasi ve kültürel hayatları üzerinde önemli değişiklik yaptıkları söylenebilir

KAYNAKÇA

A

ADALI, Deniz; **Anadolu (Dün, Bugün, Yarın)**, İstanbul, Kaldıraç Yayınları,2007.

AĞAOĞULLARI, M. Ali – KÖKER Levent; **İmparatorluktan Tanrı Devletine**, Ankara, İmge Kitapevi, 1990.

AKURGAL, Ekrem; **Anadolu Uygarlıkları**, İstanbul,Net Yayınları, 4. Baskı,1993.

AKURGAL, Ekrem; **Hatti ve Hitit Uygarlıkları**, İzmir, Yaşar Holding Yayını,1995.

AKURGAL, Ekrem; **Anadolu Kültür Tarihi**, Ankara, TÜBİTAK Yayınları,1998.

AKTÜRE, Sevgi; **Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2. Baskı, 1997.

ALP, Sedat; Hitit Kralı IV. Tuthalya'nın Askeri Fermanı, **Bellekten**, Sayı 43,1947, s. 383–402.

ALP, Sedat; Eski Önasya'da Siyasal İlişkilerden Bölümler, **Anma Kitabı**, Ankara, AÜDTCF Yayını, 1974, s. 425–436.

ALP, Sedat; **Hitit Çağında Anadolu**, Ankara, TÜBİTAK Yayınları, 2000.112

ALP, Sedat; **Hitit Güneşi**, Ankara, TÜBİTAK Yayınları, 2003.

ALPMAN, Adil; Hurriler, **AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt XIV, Sayı 25, Ankara, 1983.

ALPMAN, Adil; Anadolu'da Hurriler, **III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri**, (Çorum 16–22 Eylül 1996), Ankara, 1998.

ARSEBÜK, Güven; **İnsan ve Evrim**, Ankara, TTK Yayınları, 1990.

ASTOUR, M.C.,1972; **Hattusilis, Halab and Hanigalbat**, *JNES* 31,102-109

B

BAŞGELEN, Nezi; **Nemrut Dağı**, İstanbul, 2003.

BELLİ, Oktay; Urartular, **Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi**, Cilt 1, İstanbul, Görsel Yayıncılık, 1982, s. 140–188.

BİLGİÇ, Emin; “Anadolu'nun İlk Yazılı Kaynaklarındaki Yer adları ve Yerlerinin Tayini Üzerine İncelemeler”, **Bellekten**, Sayı 39, 1946.

BİTTEL, Kurt; **Ön Asya Tarih Öncesi Çağları: Mısır, Filistin, Suriye**, (Çev. H.Çambel), İstanbul.1945

BLUNT, A.W.F. **Uygarlığın Temelleri**, çev. Müzehher Erim, İstanbul, İ.Ü. Edb. Fak. Yay. 1984.

BOTTERO, Jean; **Mezopotamya**, çev. M. Emin Özcan-Ayten Er, Ankara, Dost Yayınevi, 2003.

BOTTERO, Jean; **Evvel Zaman İçinde Mezopotamya**, çev. Anita Tather, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2005a.

BOTTERO, Jean; **Gilgamiş Destanı**, çev. Orhan Suda, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2005b.

BOTTERO, Jean; **Eski Yakındoğu**, çev. Adnan Kahiloğulları, Ankara, Dost Yayınevi, 2005c.113

BRANDAU, Birgit – SCHICKERT, Hartmut; **Hititler Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu**, çev. Nazife Mertoğlu, Ankara, Arkadaş Yayınları, 2003.

BRAUDEL, Fernand; **Uygarıkların Grameri**, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara, İmge Kitapevi, 2006.

BREASTED, J.H; **“Ancient times. A. History of the Early Word**, s 100-10,1961

BRYCE, TREVORr; **Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum**, çev. Müfit Günay, Ankara, Dost Yayınevi, 2003.

BURNEY, C.A; **“Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age”**, *AS VIII*, 157-209.1958

C

CERAM, C.W. ; **Tanrıların Vatanı Anadolu**, çev. N. Erendor, İstanbul, Remzi Kitapevi, 1984.

ÇAMBEL, H.-BRAIDWOOD R.J; :**“İstanbul ve Chicago Üniversiteleri Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları Karma Projesi: 1963–1972 Çalışmalarına Toplu Bakış”**, Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları I. İstanbul ve Chicago Üniversiteleri Karma Projesi 1–13,İstanbul.1980

ÇETİNARSLAN, Ahmet; **Uygarlık Tarihi**, Ankara, 2001.

CEVİZCİ, Ahmet; **Felsefe Sözlüğü**, Ankara, Ekin Yayınları, 2. Baskı, 1996.

CHİLDE, Gordon; **Doğunun Prehistoryası**, çev. Ş. Aziz Kansu, İstanbul, TTK Yayınları, 1984.

CHİLDE, Gordon; **Kendini Yaratan İnsan**, çev. Filiz Ofloğlu, İstanbul, Varlık Yayınları, 4. Baskı, 1992.

CHİLDE, Gordon; **Tarihte Neler Oldu**, çev. A. Şenel-M. Tunçay, İstanbul, Kırmızı Yayınları, 2006.

CLAESSEN, Henri; **Erken Devlet**, çev. Alaettin Şenel, Ankara, İmge Kitapevi, 1993.

CLOUGH, S.B. ; **Uygarlık Tarihi**, çev. N. Önel, İstanbul, Varlık Yayınları,1965.114

CONTENAU, Gerard; **La Civilisation des Hittites et des Mitanniens**, Paris, 1934.

Ç

ÇETİNARSLAN, Ahmet; **Uygarlık Tarihi**, Ankara, 2001.

ÇİLİNGİROĞLU, Altan; “Sargon’un Sekizinci Seferi ve Bazı Öneriler”,**Anadolu Araştırmaları IV-V**, 1976–1977, İstanbul, İÜEF Yayını, 1977, s.235–251.

ÇİLİNGİROĞLU, Altan; **Urartu ve Kuzey Suriye (Siyasal ve Kültürel İlişkiler)**, İzmir, EÜEF Yayını, 1984.

ÇİLİNGİROĞLU, Altan; **Urartu Tarihi**, İzmir, EÜEF Yayını, 1994.

ÇİLİNGİROĞLU, Altan; **Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı**, İzmir, EÜ Yayınları, 1997.

D

DARGA, Muhibbe; **Hitit Mimarlığı I**, İstanbul, İÜEF Yayını, 1985.

DE MARTİNO, Stefano; **Hitler**, çev. Erendiz Özbayoğlu, Ankara, Dost Kitapevi, 2003.

DEMİRCİOĞLU, Halil; **Roma Tarihi I**, Menşelerden Akdeniz Havzası’nda Hâkimiyet Kurulmasına Kadar, Ankara, TTK Yayınları, 1987.

DİAKOV, V. – KOVALEV, S. ; **İlkçağ Tarihi**, çev. Özdemir İnce, Ankara, V Yayınları, 1987.

DİNÇOL, Ali Mehmet.; Eski **Anadolu Dillerine Giriş**, İstanbul, İÜEF Yayını, 1970.

DİNÇOL, Ali Mehmet. ; “Hititler”, **Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi**, cilt 1, İstanbul 1982, s. 17–120.115

DİNÇOL, Ali Mehmet. ; “Cultural and Political Contacts Between Assyria and Urartu”, **Tel Aviv**, 21, s. 6–21, 1994.

DÖRNER, Friedrich Karl; **Nemrut Dağı’nın Zirvesinde Tanrıların Tahtları**, Ankara, TTK Yayınları, 1990.

E

ERİNÇ, Sırrı: **Doğu Anadolu Coğrafyası**, İstanbul Üniversitesi Yayınları No:15 İstanbul–1953

ERKANAL, Hayat ; “Mezopotamya”, **Ezcacıbaşı Sanat Ansiklopedisi**, cilt II, İstanbul, 1998.

ERTEM, Hayri; **Boğazköy Metinlerinde Geçen Coğrafya Adları Dizini**, Ankara, AÜDTCF Yayını, 1973.

ERTEM, Hayri; **Hitit Devletinin İki Eyaleti: Pala-Tum(m)ana**, Ankara, 1980.

ERHAT, Ezra; **Mitoloji Sözlüğü**, İstanbul, Remzi Kitapevi, 1989.

ERZEN, Afif; “İlk Çağ Tarihinde Kıbrıs”, **Bellekten**, Cilt XL, Sayı 157, 1976.

ERZEN, Afif; **Doğu Anadolu ve Urartular**, Ankara, TTK Yayınları, 1984.

F

FREEMAN, Charles; **Mısır, Yunan ve Roma**, çev. Suat Kemal Angı, Ankara, Dost Kitapevi, 2005.

G

GARSTANG, J. – GURNEY, O.R. ; **Geography**, London, 1959.

GARALLİ, P. ;1963. **Les Assyriens en Cappadoce**, Paris

GELB, L-PURVES, P.M.-MACRAE, A.A., 1943. **Nuzi Personal Names**, Chicago

GÜNALTAY, M. Şemsettin; **Türk Tarihinin İlk Devirlerinden Yakın Şark, Elam ve Mezopotamya**, Ankara, TTK Yayınları, 1987.

GÜNBATTI, Cahit; “Kültepe’den Akadlı Sargon’a Ait Bir Tablet”, **Archivum Anatolicum 3**, Ankara, 1997.116

GÜNBATTI, Cahit; “Akadlı Sargon”, **Arkeoatlas Dergisi**, İstanbul, Sayı 3, 2004a, s.16.

GÜNBATTI, Cahit; “Anadolu’nun Politik Manzarası”, **Arkeoatlas Dergisi**, İstanbul, Sayı 3, 2004b, s.18–19.

GÜNGÖRDÜ, Ersin; **Türkiye’nin Coğrafyası**, Ankara.2003

GÜNDÜZ, Altay; **Mezopotamya ve Eski Mısır**, İstanbul, Büke Yayınları, 2002.

GÜTERBOCK, Hans Gustav; “ Alte und Neue Hethitische Denkmaler”, **Halil Ethem Hatıra Kitabı I**, Ankara, 1947, s. 48–51.

GÜTERBOCK, Hans Gustav; “The deeds of Suppiluliuma”, **JCS X/2**, 1956, s. 41–130.

H

HALKIN, Leon E.; **Tarih Tenkitinin Unsurları**, çev. B. Yediyıldız, Ankara, TTK Yayınları, 1989.

HARMANKAYA, S.-TANINDI, O.-ÖZBAŞARAN, M; **Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-II-Neolitik**, İstanbul, 1997

HANÇERLİOĞLU, Orhan; **Felsefe Sözlüğü**, İstanbul, Remzi Kitapevi, 1973.

HELCK, Wolfgang; **Die Beziehungen Aegyptens zu Vorderasien im 3 und 2. Jahrtausend v. Chr.**, Wiesbaden, 1962.

HIRÇIN, Selen; **Çivi Yazısı: Ortaya Çıkışı, Gelişmesi, Çözümü**, İstanbul, 1988.

i

İNAN, Afet; **Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti**, Ankara, TTK Yayınları, 1987.

İPLİKÇİOĞLU, Bülent; **Eskiçağ Tarihinin Ana Hatları**, Ankara, Bilim Teknik Yayınevi, 1994.117

J

J. NISSEN, Hans; **Ana Hatlarıyla Mezopotamya**, çev. Z. Zühre İlkelen, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2007.

K

KANSU, Şevket Aziz; **İnsanlığın Kaynakları ve İlk Medeniyetler**, Ankara, TTK Yayınları 1971.

KARAUĞUZ, Güngör; **Hititler Döneminde Anadolu'da Ekmek**, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2006.

KELLNER, Hans Jörg; **Voties From Urartu**, Ankara, TTK Yayınları, 1986.

KELLNER, Hans Jörg; **Gürtel in Urartu**, Ankara, TTK Yayınları, 1999.

KINAL, Füzuan; "Amarna Çağında Hurriler", **Sumeroloji Araştırmaları**,

AÜDTCF çalışmalarından ayrı basım, İstanbul, 1941. s. 1040–1060.

KINAL, Füzuan; "Šuppiliuma'nın Suriye Seferleri", **Bellekten**, cilt XI, sayı 41, 1947, s. 1–13.

KINAL, Füzuan; **Arzava Memleketlerinin Mevkii ve Tarihi**, Ankara, 1953.

KINAL, Füzuan; "Yamhad Krallığı", **AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt VI, Sayı 8–9, Ankara, 1967.

KINAL, Füzuzan; "Ugarit Krallarının Tarihi", **AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, VIII-XII, Ankara, 1970, s. 14–23.

KINAL, Füzuzan; "Hitit Devletleri İçin Kuzey Suriye'nin Önemi", **Atatürk Konferansları**, IV, 1970'den Ayrıbasım, Ankara, 1973, s. 1–13.

KINAL, Füzuzan; "Eski Anadolu Tarihinde Bazı Değişmeler", **Anma Kitabı**, Ankara, AÜDTCF Yayını, 1974, s. 401–424.118

KINAL, Füzuzan; **Eski Mezopotamya Tarihi**, Ankara, AÜDTCF Yayınları, 1983.

KINAL, Füzuzan; **Eski Anadolu Tarihi**, Ankara, TTK Yayınları, 1987.

KLENGEL, Horst; Kral **Hammurabi ve Babil Günlüğü**, çev. Nesrin Oral, İstanbul, Telos Yayıncılık, 2001.

KLOCK, Isabelle F. ; **Hititler**, Ankara, Dost Yayınevi, 2005.

KRAMER, Samuel N. ; **Tarih Sumerde Başlar**, çev. Hamide Koyukan, İstanbul, Kabalcı Yayınları, 2. Baskı,1999.

KÖKTEN, Kılıç; "1952 Yılında Yaptığım Tarih Öncesi Araştırmaları Hakkında", DTCTFD 11/2-4, 177-209, Ankara.1953

KUZOĞLU, Remzi; **Eski Asurca Metinlerde Geçen Coğrafya Adları**, Ankara, Basılmamış Doktora Tezi, 2007.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S; **Tarih Araştırmalarında Usul**, İstanbul, Kubbealtı Yayınları, 1995.

KÖROĞLU, Kemalettin; **Eski Mezopotamya Tarihi**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2006.

L

LANDSBERGER, Benno; "Sumerler", **AÜDTCF Yayınları**, Cilt 1, Sayı 5, Ankara, 1943, s. 89–96.

LANDSBERGER, Benno; "Mezopotamya'da Medeniyetin Doğuşu", **AÜDTCF Yayınları**, Cilt 2, Sayı 3, Ankara, 1944, s. 419–429.

LAROCHE, E., 1966. *Les Noms des Hittites*, Paris

LEAKEY, L.S. B. ; **İnsanın Ataları**, çev. Güven Arsebük, Ankara, TTK Yayınları, 1971.119

LLOYD, Seton; **Türkiye'nin Tarihi**, çev. Ender Varinlioğlu, Ankara, TÜBİTAK Yayınları, 2. Baskı, 1997.

M

MAİSELS, Charles Keith; **Uygarlığın Doğuşu**, çev. Alâeddin Şenel, Ankara, İmge Kitapevi, 1999.

MACGUEEN, J.G.; **Hititler**, Ankara, İmge Kitapevi, 2001.

MANSEL, A. Müfid; **Eski Doğu ve Ege Tarihinin Ana Hatları**, İstanbul, İÜEF Yayınları, No: 266, 1945.

MANSEL, A. Müfid; **Ege ve Yunan Tarihi**, Ankara, TTK Yayınları, 5. Baskı, 1988.

MÜNSEL, Arif. Müfit; “**Urartu Tarihi ve Medeniyeti**”, Beşinci Üniversite Haftası, Van, İstanbul, 113 – 139. (1945)

Mc NEİL, H. William; **Dünya Tarihi**, çev. Alâeddin Şenel, Ankara, İmge Kitapevi, 5. Baskı, 2001.

MAYER, Walter; “Sargon’un Urartu Seferi”, çev. Füzuran Kınal, **Askeri Tarih Bülteni**, Yıl 7, Sayı 14, 1982, s. 61–82.

MELLAART, James; **Yakındoğu’nun En Eski Uygarlıkları**, çev. Bilgi Altıok, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1998.

MELLAART, James; **Çatalhöyük**, çev. Gökçe Bike Yazıcıoğlu, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2003.

MEMİŞ, Ekrem; “Filistin Kime Aittir”, **Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi**, Cilt 1, Sayı 1, No 1, Ankara, 1985.

MEMİŞ, Ekrem; “Anadolu’nun Eski Şark ve Eski Garp Dünyaları Arasındaki Yeri”, **S.A.M. Selçuk Dergisi**, Sayı 1, Konya, 1986, s. 59–64.

MEMİŞ, Ekrem; “Hitit Siyasi Tarihinde Taht Mücadeleleri”, **S.Ü. Eğitim Fakültesi Dergisi**, Sayı 1, Konya, 1987, s. 113–117.

MEMİŞ, Ekrem; “Eskiçağ Türkiye’sinde Ordunun Önemi”, **S.Ü. Eğitim Fakültesi Dergisi**, Sayı 2, Konya, 1988.

MEMİŞ, Ekrem; **Tarih Coğrafyasına Giriş**, S.Ü. Eğitim Fakültesi Yayını, Konya, 1990.

MEMİŞ, Ekrem – KÖSTÜKLÜ, Nuri; **Tarih Boyunca Ortadoğu-Anadolu İlişkileri**, Konya, Selçuk Üniversitesi Yayını, 1992.

MEMİŞ, Ekrem; **Genel Tarih**, Konya, Öz Eğitim Yayınları, 1997.

MEMİŞ, Ekrem; “Asur Devletlerinin Anadolu Politikası”, **XII. Türk Tarih Kongresi**, I. Cilt, Ankara, TTK Yayınları, 1999, s. 65–73.

MEMİŞ, Ekrem; **Eskiçağ Tarihinde Doğu-Batı Mücadelesi**, Konya, Çizgi Kitapevi, 2. Baskı, 2001.

MEMİŞ, Ekrem; **Eskiçağ Türkiye Tarihi**, Konya, Çizgi Kitapevi, 4. Baskı, 2002.

MEMİŞ, Ekrem; **Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi**, Bursa, Ekin Kitapevi, 2006.

MEMİŞ, Ekrem; **Eskiçağda Mezopotamya**, Bursa, Ekin Kitapevi, 2007.

MİEROOP, Marc van de; **Antik Yakındoğu'nun Tarihi**, çev. Sinem Gül, Ankara, Dost Kitabevi, 2006.

MORGAN, L. Henry; **Eski Toplum**, çev. Ünsal Oskay, İstanbul, Payel Yayınevi, 1986.

N

NAUMANN, Rudolf; **Eski Anadolu Mimarlığı**, çev. Beral Marda, Ankara, TTK Yayınları, 1975.

NİSSEN, Hans J. ; **Ana Hatlarıyla Mezopotamya**, çev. Z. Zühre İlkelen, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2004.

O

OATES, Joan; **Babil**, çev. Fatma Çizmeli, Ankara, Arkadaş Yayınevi, 2004.

OHRİ, İskender; **Anadolu'nun Öyküsü**, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1987.

OTTEN Heinrich; **Hethiter, Hurriler und Mitanni**, Frankfurt, 1966.

OTTEN Heinrich; "Hitit Tarihinin Kaynakları ve Eski Doğu Kronolojisi", **Bellekten**, Cilt XXXIII, Sayı 131, 1969, s. 361–369.

OTTEN Heinrich; **Die Bronzetafel aus Boğazköy**, Wiesbaden, 1988.

Ö

ÖZÇELİK, Nazmi; **İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı**, Ankara, Nobel Yayın, 2. Baskı, 2004.

ÖZGÜÇ, Tahsin; **Kültepe Kazı Raporu**, Ankara, TTK Yayınları, 1948.

ÖZGÜÇ, Tahsin; "Anitta Haçeri", **Bellekten**, Cilt XX, Sayı 77, 1956, s. 29–36.

ÖZGÜÇ, Tahsin; **Kültepe Kaniş/Neşa**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2005.

P

PEHLİVAN, M.AHMUT; **"En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi**, Erzurum, (Basılmamış Doktora Tezi) 1984.

PEHLİVAN MAHMUT; “**Karaz Kültürü ve Hurriler**” **Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**” Sayı 1, Cilt 1, Van,168–176.1990

PIOTROVSKİİ B.B; 1962, “The **Aeneolithic Culture of Trans-Caucasian in the Third Millennium B.C.**”, VI.International Conccress of Prehistoric and Protohistoric Sciences”, Moscow, 7.

PÜMAY, Besalet; “**Doğu Anadolu ve Orman Durumu**”, İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi XVI/2, İstanbul, 1 – 12. -1966

R

READE, JULIAN; **Mesopotamia**, Londra, British Museum Press, 1991.

ROOF, Michael; (1990), “**Cultural Atlas of Mesopotamia and the Ancient Near East**”,Oxford. (Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi Mezopotamya ve Yakınoğu, Çev. Z. Kılıç, istanbul).

R. PAYNE, Margaret; **Urartu Çivi Yazılı Belgeler Katalogu**, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2006.122

ROAF, Michael; “Mezopotamya ve Eski Yakınoğu”, çev. Zülal Kılıç, **İletişim Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi**, IX Cilt, İstanbul, İletişim Yayınları, 1996.

RİBARD, Andre; **İnsanlığın Tarihi**, çev. E. Başar-Ş. Yalçın-H. Berktaş, İstanbul, Say Yayınları, 2. Baskı, 1983.

S

SALVİNİ, Mirjo; **Urartu Tarihi ve Kültürü**, çev. Belgin Aksoy, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2006.

SARAÇOĞLU, Hüseyin; **Doğu Anadolu Bölgesi**, İstanbul.1989

SEVİN, Veli; **Anadolu Arkeolojisi Başlangıçtan Perslere Kadar**, İstanbul, Der Yayınları, 3. Baskı, 2003.

SEVER, Erol; **Asur Tarihi**, İstanbul, Kaynak Yayınları,1996.

SEVİN, Veli; **Anadolu Arkeolojisi'nin ABC'si**, İstanbul, Simavi Yayınları, 1991.

SEVİN, Veli; **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası**, I. Cilt, Ankara, TTK Yayınları, 1. Baskı, 2001.

SEVİN, Veli; **Anadolu Arkeolojisi Başlangıçtan Perslere Kadar**, İstanbul, Der Yayınları, 3. Baskı, 2003.

SÜEL, AYGÜL; The Name of Ortaköy in the Hittite Period S.117

SOMMER, Ferdinand; **Die Ahhijava-Urkunden**, München, 1932.

Ş

ŞAHİN, Muhammet; **Uygurlık Tarihi**, Ankara, Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, 2002.

ŞENEL, Alâeddin; **İlkel Topluluktan Uygar Topluma**, Ankara, Birey ve Toplum Yayınları, 1985.

ŞENEL, Alâeddin; **Siyasal Düşünceler Tarihi**, Ankara, Bilim ve Sanat Yayınları, 6. Kısaltılmış Basım, 1997.

T

TANİLLİ, Server; **İnsanlık Tarihine Giriş**, İstanbul, Say Dağıtım, 1989.

TANİLLİ, Server; **Yüzyılların Gerçeği ve Mirası**, I. Cilt, İstanbul, Adam Yayınları, 2. Baskı, 1999a.

TANİLLİ, Server; **Uygarlık Tarihi**, İstanbul, Adam Yayınları, 1. Baskı, 1999b.

TARHAN, M. TANER; “Urartu Devletinin Yapısal Karakteri”, **IX. Türk Tarih Kongresi**, Ankara 1–25 Eylül 1981, Kongreye Sunulan Bildiriler, A.V/351–1, s. 285–301.

TARHAN, M. TANER; “Urartu Devleti’nin Kuruluş Evresi ve Kurucu Krallardan Lutupri=Lapturi Hakkında Yeni Görüşler”, **Anadolu Araştırmaları VIII**, 1982, s. 69–114.

TARKAN, Tevfik; “**Ana Çizgileriyle Doğu Anadolu Bölgesi**”, 50. yıl Armağanı Erzurum ve Çevresi, 1974 c. I, Erzurum, 7 – 21.

TOSUN, Mebrure; **Mezopotamya Silindir Mühürlerinde Hurri-Mitanni Üslubu**, Ankara, AÜDTCF Yayınları, 1956.

U

UHLIG, Helmut; **Avrupa'nın Anası Anadolu**, çev. Yasemin Bayer, İstanbul, Telos Yayınları, 2007.

UNGER, Eckhard; **Tiglatpileser III-Ün Oğlu Asur Kralı Sargon II**, İstanbul, İstanbul Asariatika Müzeleri Neşriyatı, 1933.

UMAR, Bilge; **Türkiye Halkının İlkçağ Tarihi**, Cilt I, İzmir, E.Ü. Basın Yayın Yüksekokulu Yayını, 1982.

UMAR, Bilge; **Türkiye Halkının İlkçağ Tarihi**, Cilt II, İzmir, E.Ü. Basın Yayın Yüksekokulu Yayını, 1984.

Ü

ÜNAL, Ahmet; "**Hurriler, Hurri Tarihi, Kültürü ve Arkeolojisiyle İlgili Yeni Buluntular ve Gelişmeler**," 1996 Yılı Anadolu Medeniyet/eri Müzesi Konferans/arı, Ankara, 11–35,1997

ÜNAL, Ahmet; **Hititler Devrinde Anadolu 1**, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2002.124

ÜNAL, Ahmet; **Hititler Devrinde Anadolu 2**, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2003.

ÜNAL, Ahmet; **Hititler Devrinde Anadolu 3**, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2005.

V

VEENHOF, K.R. ; **The Old Assyrian List of Year Eponyms from Karum Kanish and its Chronological Implications**, Ankara, TTK Yayınları, VI/64,

W

WESTENHOLZ, Joan Goodnich; **Legends of The Kings of Akkade**, Eisenbrauns Winona Lake, İndiana, 1997.

WİLHELM, Gernot; 1994. "**The Hurrians**", Warminster

Y

YAKAR, Jak; "**Anadolu'nun Etnoarkeolojisi, Tunç ve Demir Çağlarında Kırsal Kesimin Sosyo-Ekonomik Yapısı**," Çev. Selen Hırçın Riegel, İstanbul–2007

YAMANLAR, Emine; **Uygarlık Tarihi**, Ankara, Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, 2000.

YILDIRIM, Recep; "Urartu'nun Batı Bölgesi", **XI. Türk Tarih Kongresi**, (5–9 Eylül 1990), Kongreye Sunulan Bildiriler, I. Cilt, Ankara, TTK Yayınları, 1994, s. 287- 294.

YILDIRIM, Recep; **Önasya Tarih ve Uygarlıkları**, İzmir, Meram Yayıncılık, 1996a.

YILDIRIM, Recep; **Eskiçağ'da Anadolu**, İzmir, Meram Yayıncılık, 1996b.

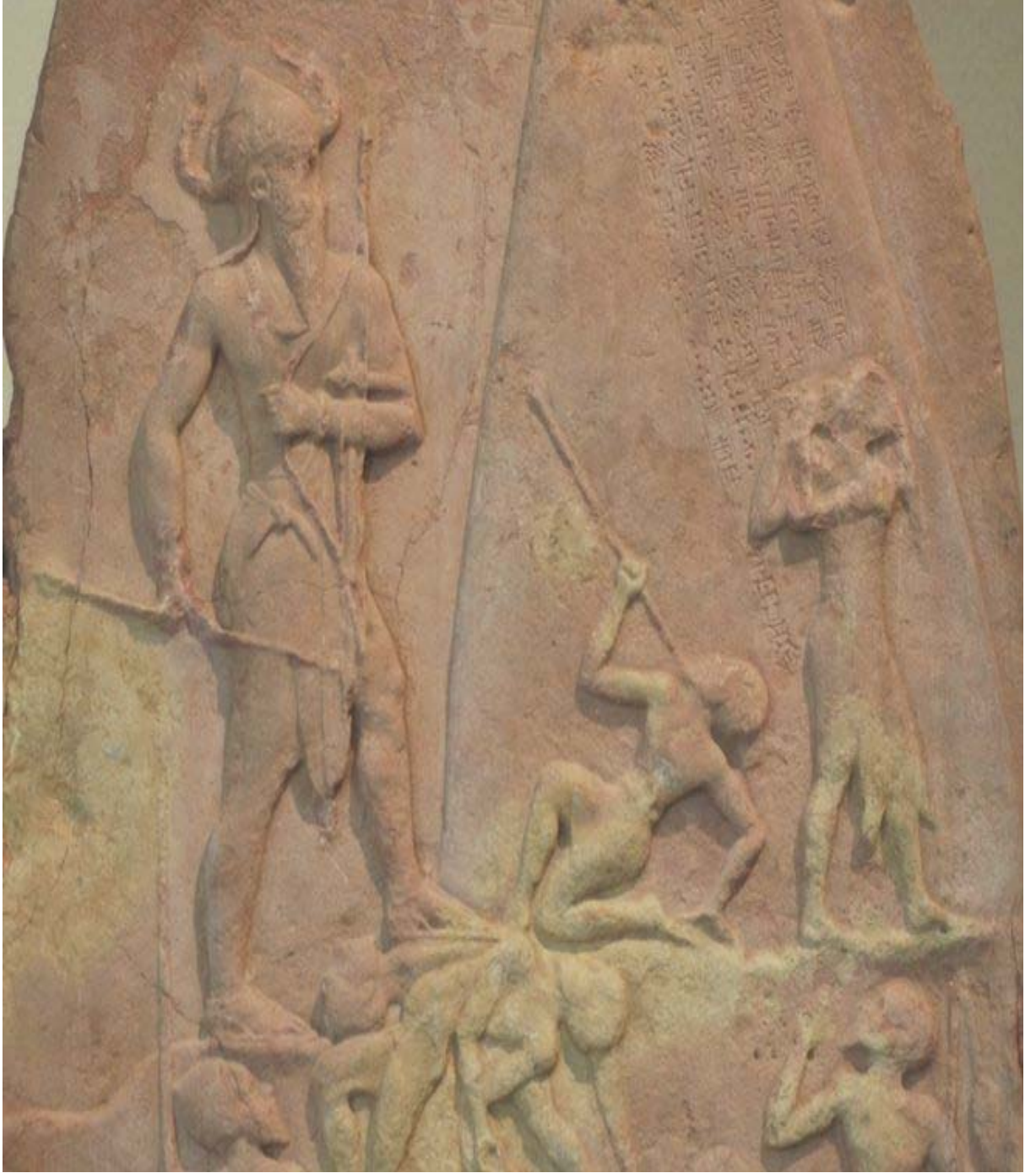
YİĞİT, Turgut; “Akkadlar Devrinde Anadolu’nun Siyasal Yapısı”, **AÜDTCF Dergisi**, Cilt 40, sayı 3–4, 2000a, s.13–28.

YİĞİT, Turgut; “Tabal”, **AÜDTCF Dergisi**, XL/3–4, 2000b, s. 177–189.

YİĞİT Turgut; “**Hurriler’e İlişkin Hititçe Çivi Yazılı Belgelerdeki İlk Kayıtlar**”, Tarih Araştırmaları Dergisi 38, 2005, 55–69.

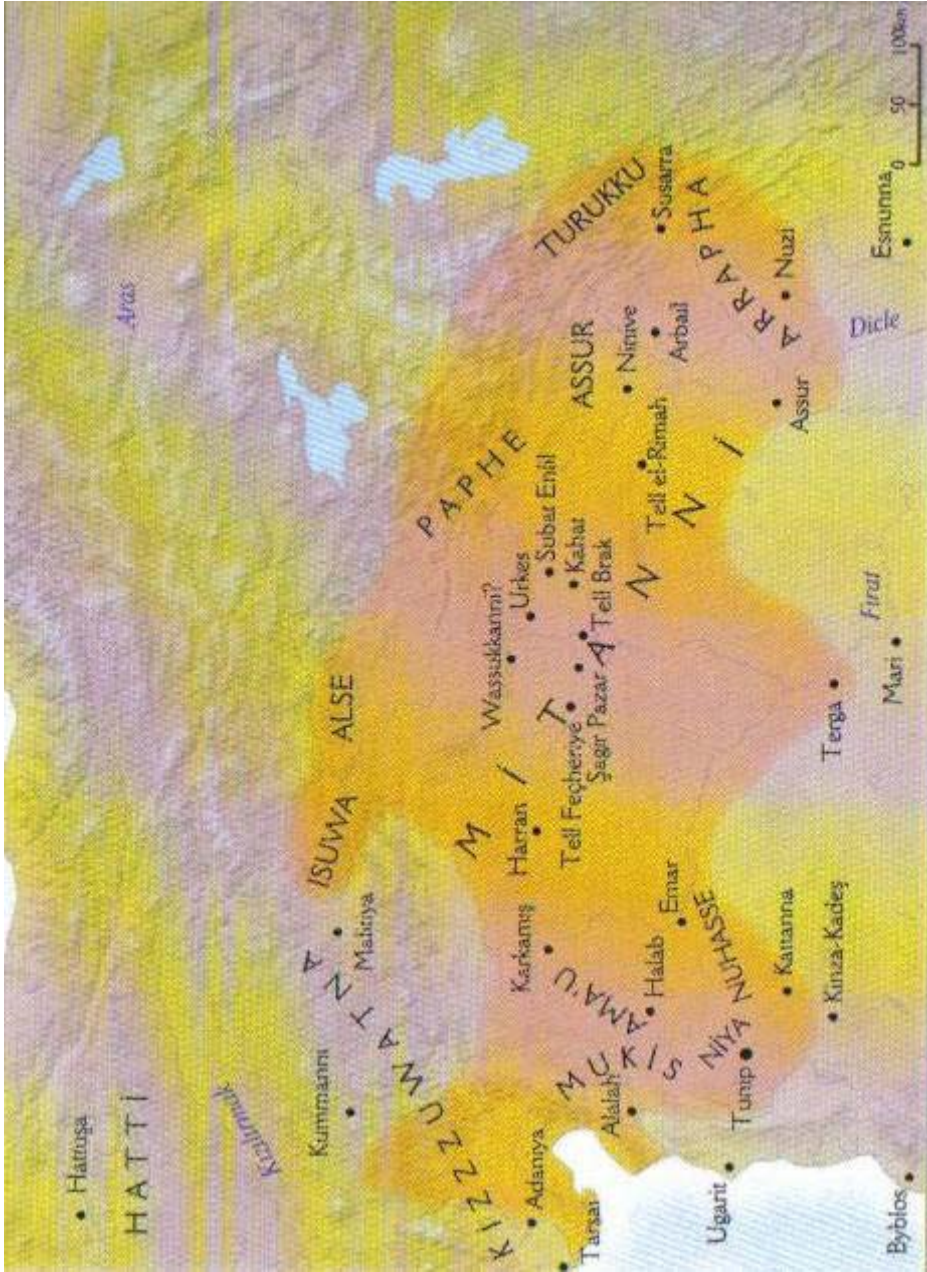
Z

ZİMANSKY, P. E. (1985), **Ecology and Empire The Structure of The UrartianState**, Chigago.

HARİTALAR- RESİMLER**Resim. 1: NARAM-SİN STELİ**

Harita 1: M.Ö II. BİNDE ANADOLU VE MEZOPOTAMYA ŞEHİRLERİ

Harita 2: HURRİ- MATANNİ DEVLETİ SINIRI

ÖZET

BALKAYA, Tuncer: Hurri-Mitanni Devleti, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2009

Tezimizin konusunu, M.Ö. 2. bin yılda yaşamış bunun ve gerek dili gerekse dini özellikleri ile komsu devletleri etkilemiş bir devlet olan Hurri-Mitanni devleti ve onun kurucu unsuru olan Hurriler oluşturmaktadır. Eski Önasya tarihinde ve kültüründe önemli bir rolle karşımıza çıkan Hurriler, M.Ö. 3. binyılın sonlarına doğru, Kafkasya ve Doğu Anadolu'dan güneye doğru yayılmışlardır. M.Ö. 2. binyılda Güneydoğu Anadolu ve Suriye 'de önemli bir siyasal ve kültürel varlığın temsilcisi olan bu kavim, Önasyada özgün uygarlıklar yaratmıştır. Hurrilere ilk önce M.Ö. 3. binin sonlarında Mardin dolaylarında rastlanmıştır. Urkiş şehrinde bir tapınağın kurulması ile ilgili belge, taş levha üzerine arkaik çivi yazısı ile kazınan yazıt M.Ö. 2300 yıllarına aittir. Hurriler önceleri M.Ö. 2. binin ilk yarısında kısa yaşamlı küçük beylikler kurmuşlardır. Daha sonra M.Ö. 1500–1250 arasında Hurriler tarafından kurulan Hurri-Mitanni devleti o dönemde Yakın Doğu'nun Mısır'dan sonra gelen ikinci büyük gücü olmuştur.

Mitanni devletinin kralları Hint-Ari kökenli idiler. Hindistan'a giden bazı Hint-Ari boylarının İran yaylası üzerinden Güneydoğu Anadolu'ya geldikleri ve yerli halk olan Hurrilerle kaynaştıkları tahmin edilmektedir. Mitanni'lerin at yetiştirme konusunda oldukça bilgili oldukları anlaşılmaktadır. Boğazköy'de bulunan Hititçe yazılmış dört tablette atların yetiştirilmesi hususundaki bilgilerin bir Mitanni'li tarafından kaleme alındığı bildirilmekte ve Hititçe çevirideki bazı teknik terimler Sanskritçe dilinde verilmektedir. Oldukça kısa süren bir egemenlik döneminden sonra Hitit kralı Şuppiluliuma tarafından son verilen Hurri-Mitanni devleti Hattuşa'ya bağlı bir eyalet haline getirilmiş, fakat Hurrilerin etkisi yörede yoğun bir şekilde devam etmiştir.

Anahtar Sözcükler:1.Hurri 2. Mitanni 3. Mitoloji 4. Siyasi Tarih 5. M.Ö. II. Bin

ABSTRACT

BALKAYA, Tuncer: Hurri-Mitanni State, Master Study, Ankara 2009

The subject of our thesis is the Hurri-Mitanni state which existed during 2000 B.C. and influenced the neighboring countries with its language and religious properties and the Hurrians who are the founding elements of it. Hurrians which had an important role in the history and the culture of Ancient Pre-Asia, were spread from Caucasia and Southern Anatolia to the South towards the end of the 3rd century. This tribe, which is the representative of an important political and cultural existence in Southeastern Anatolia and Syria in 2000 B.C., created unique civilization in Pre-Asia. Hurrians were first observed in Mardin at the end of 3000 B.C. A document which is related with the establishing of a temple in the city of Urkiš, the scripture which was which was graven with an archaic cuneiform on a stone tablet belongs to the 2300 B.C. Hurrians founded some short-lived small seignories in the first half of 2000 B.C. Later on, the Hurri-Mitanni state which was founded by Hurrians between 1500–1250 B.C. became the second most powerful force of the Near East after Egypt.

The kings of the Mitannian state were originally from Hindu-Arian. It is thought that some Hindu-Arian clans coming from India came to Southeastern Anatolia via Persian plateaus and that they are merged with the local Hurrian people. It is understood that the Mitanni are very well-informed in terms of breeding horses. It is stated that the information regarding the breeding of the horses in the four tablets which were found in Bogazkoy, was written by a Mitannian and some of the technical terms in the Hittite language were given in Sanskrit language. Hurri-Mitanni state which was terminated by the Hittite king Suppluliuma after a short sovereignty period, became a state which was dependent on the city of Hattusha but the intense influence of the Hurrians continued in the region.

Keywords: 1. Hurrian 2. Mitanni 3. Mythology 4. Political History 5, 2000. B.C.